

“In Sanskrit the highest distinction, as the poet who can depict the various phases of love, desire and attainment, estrangement and reconciliation, joy and sorrow, must be awarded to Amaru or Amaruka..... The aim to be attained is the production in the reader of some definite phase of emotion, and this is to be achieved by a solitary stanza, a task of no small difficulty.”

Keith's Classical Sanskrit Literature.

“The most important lyrical work is the *Amaru-cataka*, or ‘Hundred stanza of Amaru.’ The author is a master in the art of painting lovers in all their moods, bliss and dejection, anger and devotion. He is especially skilful in depicting the various stages of estrangement and reconciliation. It is remarkable how, with a subject so limited, in situations and emotions so similar, the poet succeeds in arresting the attention with surprising turns of thought, and with subtle touches which are ever new.”

Macdonell's Sanskrit Literature.

પ્રસ્તાવના.

વિના પૂર્વ કવિ કે હૃદય સે હૃદય મિલાવે અનુવાદ કરના શુદ્ધ કાવ્ય-મારના હી નહીં, કવિ કા લોકાંતરસ્થિત આત્મા કો નરકકષ્ટ દેના હે:

શ્રીહરિશ્વંરકવિ, નાટક નિબંધ, પૃષ્ઠ ૪૦.

અમરના શૂંગાર રસથી જીભાર્ષ જતા રસોકે રસિક અને વિક્ષાનોમાં બહુ વિખ્યાતિ પામ્યા છે. આખ્યાનોનો દરિયો ડોલ્યે જે રસ રૂપી અમૃત મહેનતે મળે છે, તે આ શનકની અકેલી શ્લોક-કૃષ્ણામાં રેણી જેવું છે. અમરશત્રોકે નૈમૃત સાહિત્યમાં અમરશનું નામ અમર કરી દીધું છે. એવી અપૂર્વ રસસામગ્રીવાળા કાવ્યના અનુવાદના મંબંધમાં પ્રયોજનની પ્રસ્તાવના પુનરુક્ત છે. તથાપિ અનુવાદના સામાન્ય ધોરણનું દિગ્દર્શન અપ્રસક્ત નથી—અલોકે ધ્રુવ છે, એમ જાણી તેનું અહીં સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

કાવ્યનો આત્મા જે ધ્વનિ મનાય છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અહીં મારો મુખ્ય પ્રયાસ છે. આ પ્રયાસમાં પ્રસિદ્ધ સાંપ્રદાયિક પદ જ્યાં જ્યાં સંગતિ અને ઔચિત્યના વિરુદ્ધ જણાયા, ત્યાં ત્યાં ગ્રંથાંતરમાંથી શુદ્ધ પાઠ શોધી કાઢી મૂળમાં મેં ધરિત ફેરફાર કરી લીધો છે. કોઇ કોઇ સ્થળે મળી આવતા પાઠમાત્ર દ્રષિત દીધા, ત્યાં વિશુદ્ધ રસસમાધિમાં સ્પુરતા કવિના નિગૂઢ અંતર્જીવના પ્રકાશની સદાયતાથી પાઠ શુદ્ધ કરી કવિની મૂર્છિત બનેલી વાણી રસના પુનઃપ્રબોધથી સજ્જન-સતેજ કરી છે. વળી શ્લોકના મંદ્રલ અને પરિત્યાગમાં તથા પૂર્વાપર અયનમાં ટીકાકારને બાલુ પર મૂકી મને મારી દહિએ ચોખ્ખા લાગ્યું તેમ કહ્યું છે. અનુવાદ કરવામાં પણ ટીકાકારના કેવળ દાસ ન બનનાં મેં સ્વતંત્રતાં વાપરી છે.

આપેલી વિગત જે ધોરણ ઉપર આ અનુવાદ કર્યો છે, તે જણાવવાને અરૂં છે: મારો આશય બીજા અનુવાદ ઉપર આક્ષેપ

કરવાનો નથી ગૂંજરાતીમાં મંસ્કૃત નાટકનું ભાષાંતર કરવામાં અગ્રેસર હોવાની રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમ્રીયાશંકર યાજ્ઞિકની કીર્તિ જાહેર છે; કવિશિરોમણિ કાલિદાસ આદિના રસનો સ્વાદ ચખાડવાની રા. રા. રઘુછેડભાઈ ઉમ્પરામની ઉત્કંઠા જગજાણીતી છે; મહાકવિ ભંવ-ભૂતિના કાવ્યામૃતનું પાન કરાવવાની રા. રા. મણિલાલ નમુભાઈ દ્વિવેદીની ત્વરા સુપ્રસિદ્ધ છે; કાદંબરીના મોહક માધુર્યનો પરિચય કરાવવાનો રા. રા. છગનલાલ હુરિલાલ પંડ્યાનો ઉત્સાહ વિખ્યાત છે; અને મેમના મનોહારી પ્રૌઢ ધ્વનિ વિશે ચિત્ત લગાવી રસનાં પિંદુ ગ્રહણ કરવામાં સ્વર્ગવાસી સાદર રા. રા. નવજરામ લક્ષ્મી-રામનો ચાતક તુલ્ય અભિનિવેશ સર્વવિદિત જ છે. તેમની અગ્રે-સરતા તેમની ઉત્કંઠા, તેમની ત્વરા, તેમનો ઉત્સાહ, અને તેમનો અભિનિવેશ બહુ આદરણીય છે. પરંતુ મારો નમ્ર ઉદ્દેશ બનતા પ્રયત્ને કવિનો ભાવ, કવિનો અંતર્ગત અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનો છે. એથી વધારે લોભ કે ચટ્ટી આકાંક્ષા છે નહિ.

ગમે તેટલી તજવીજ રાખતાં એ ઘડે ઘડો લરાય તે તો દુર્ધટ છે. આઘી કાઠ સ્થળે એને બન્યું હશે, કે મૂળની કાઠ ખૂળી અનુવાદમાં પૂરેપૂરી નહિ પણ ઉતરી હોય. તેમ વળી કાઠ એવું પણ સ્થળ હશે, જ્યાં ગુર્જરી વાણીના પ્રતાપે મૂળનો રસ રેલાઈ ચાલ્યો હશે.

સંસ્કૃત પદ્યબંધના ભોગીની રચિતે અનુમરી અનુવાદ સંખ્યા અને રચનામાં સમરસોડી રાખ્યો છે. પદ્યાત્મક અનુવાદનું ગદ્યમાં જે વિવેચન આપ્યું છે તે, અલ્પકારશાસ્ત્રમાં જેમનો પ્રવેશ થયો છે, તેમના માટે છે; કેવળ અજ્ઞાન કે પરમ વિદ્વાનના માટે નથી. સમા-નાર્થ રસોડા કાઠ કાઠ સ્થળે આપ્યા છે, તેમાંના કેટલાક અમરની પૂરવેના અને કેટલાક પછીના, કવિઓના છે. તે શ્લોકો અમરની કવિત્વશક્તિની તુલના કરવામાં અને કવિનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવામાં ઉપયોગી નીવડશે.

આમ છતાં એ ગુણસૂત્રજૂત ભારતેદુ દુરિશ્ચંડના મહાવાક્યનાં ઉત્તરવળ વચન શ્રુતિ આગળ તરે છે, ત્યારે સદૃશ સ્ખલનના ભયથી ક્ષુભિત ચિત્ત કંપે છે. પરંતુ ^૧ પ્રારબ્ધમપરિત્યાગ્યમેવ । એ નીતિસૂત્રથી વળી દૃઢતા ધરી આ પ્રયત્ન રસિક વાંચનારને તે નિવેદન કરે છે. જો તેથી મહાકવિ અમરની કીર્તિ ગુર્જરી વાણીના ઉત્તરવળ પ્રદેશમાં નૈસર્ગિક તેજથી પ્રકાશે છે, તો તે સાર્થક જ બને છે. બીજી રીતે પણ સરસ્વતીની આરાધનામાં અને સ્વબંધુની મેવામાં આયુષ્યનો જે ક્ષણ જાય તે સદૃશ જ છે.

(૨)

પૃથ્વકે વાયકવૃક્ષની શોધકશ્રુતિ અને જિર્જીસાની દીપ્તિ અને તૃપ્તિને અર્થે અમરશતકના એ મુખ્ય દીકાકાર મહારાજ અર્જુનવર્મા અને હેમ જૂપાલ મંબધી પ્રાચીન દાનપત્રો જોઈ સ્વસ્પૃષ્ટતાત મેળબશે છે, તેનો ઉમેશ આ આવૃત્તિની નવીનતા અને ઉપયોગિતામાં વધારો કરશે.

પ્રસિદ્ધ માસિક સુદર્શનમાં અમરશતકના અનુવાદ ઉપર જે ગંદાપણ દીકા આવી હતી તેની, અને રસપક્ષપાતી ચંદ્રમાં જે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આપ્યું હતું તેની અહીં પરિતોષપૂર્વક નોંધ લેઈ તે જે લેખના વિદ્વાન લેખકોનો આભાર માનું છું.

(૩)

અમરશતકની આ નવી આવૃત્તિ કાઢતા પહેલાં હેમ પૂરતી કાળજીથી શોધી લીધું છે. જ્યાં ખામી જણાઈ, ત્યાં ઘાટમાં જરૂરનો સંધારો કર્યો છે. જે ત્રસકના છેડામાં પણ મુદ્દાનો વધારો કર્યો છે. તાજ, જોય તે સોનાગેશના સંસ્કારતરી પણ ખામી રાખી નથી. હવે

૧ હાથણાં લીધેલું મૂકી નવ દેવું (જુઓ મુદ્રારાક્ષસ નાટક, અંક ૨).

તો હાલના ચોકસીએ દક્ષિણના પુરાણા સોનીનો દાગીનો પરખી લેવો રહ્યો છે. -

આજકાલ સાહિત્યના બજારમાં તરેહતરેહના દાગીનાનો સુકાળ ચર્ચિત થયો છે. તેની બહોળા ખપત ચેવા વેપારીઓ મોહ લગાડે એવી જાહેરખબરો છપાવવાની, ધરાક ખેંચી આણે એવાં પાટિયાં લટકાવવાની અને મન પિગળાવી દેવાની ધીજી અનેકાનેક ભુક્તીઓ રચવાની ખટપટ કરી રહ્યા છે. માલની કીમત આંકનારાની પેઢીઓ પણ વધી છે; છતાં એકે એક દુકાને ભીડ બહુ છે. ધર્મને કાંટે પણ પકાપકી તેટલી જ છે. પરંતુ અહીં ગરબડ નભતી નથી. છાસિયા સોનાથી માંડી ઊંચા તેજગના સોના સૂધીની ખરી કસોટી કાઢી પેસો પણ લીધા વગર ધર્મની પેઢીઓ ધર્મની ચીડી કરી આપે છે. તેમની પરખથી શૌ રાજ થાય છે ને સંતોષ માને છે. માત્ર બાહ્યમાં માલ ધખડાવનારા પતરાજીબોર જ બબડતા જેવામાં આવે છે. આ બધી સુગમતા-સાધારણ રીતે બજાર બરના દાગીનાને મળે છે. એમ બરનો માલ તો ચોકસીએ હાથમાં એ લેતા નથી. ધર્મના કાંટાવાળા એવા બેદર કે સાંકડા મનના નથી થતા. તેઓ આ નવા બરનો માલ કસોટી ઉપર સોનાના લીસોટા જેવા પલકારા મારતી દૃષ્ટિએ આવકાર દેવા મોકળા હાથના પદ્ધતિમાં મંધરે છે. પરંતુ ભવના ભવ જતાં પણ એ માલનો કસોટીએ ચડવાનો કે કાંટે તોળાવાનો વારો આવતો નથી.

સાહિત્યના દિનને માટે આપણે ધ્યેય કે ચોકસીઓ આ નવા બરના માલની ચોકસી કરે અને ધર્મના કાંટે એને પણ ચડાવે. એઓનો ઉમદા પેશો યા તો ફરજ બજારની રખ કેળવવી એ છે; નહિ કે તે માત્ર મંતોખવી. સારા માલને પોષણ નહિ મળે, સારા માલની પરખ પણ નહિ થાય, તો પછી તેની નીપજ અને ખપત શી રીતે વધશે ?

કમાઈ કરવા ઇચ્છનારને કથના ગુણુ ગાવોનો વર્તમાનપત્રોમાં
 બહો એ માગ છે. આજકાલ પોતાનાં બહુમાં ટુંકનારી જાહેરખબરો
 છાપાંમાં આપી છપાતી નથી. પરંતુ થોડા જ રસિક પુરુષો એ આ-
 મરુચતકનાં પોકળ વ્યાખ્યાનો લાણી નગર નાંખે છે. આવા વાચકોનાં
 વિનોદ સાઈ લખાયલાં પુસ્તકો જાહેર પત્રકારોના વિવેચન વગર વર-
 સનાં વરસ ચોપડીઓ વેચનારની દુકાનના કંકુખમાં સેવે છે ને કાલાં-
 તરે ધીરે ધીરે પ્રસિદ્ધિ પામી ખપે છે. આ ભારે દીકરને જ છપાવ-
 નાર મોટામાં મોટું નુકસાન સમજે છે. એ કંઈ કમાઈ કરવા પુસ્તક
 છપાવતો નથી, કે વ્યાજખાધના વસોપાત અથવા નફાતોટાની હાવવાય
 કરે. એને તો, આવૃત્તિ જેમ વહેલી અને વધારે થાય તેમ ખામી
 દૂર કરવાની તક વહેલી ને વધારે મળે, એ જ લોભ હોય છે. એ
 નિખાલસ લોભ વાળખી દીકાથી અને ઘટ્ટતી જાહેરાતથી શું પોસવા
 લાયક નથી ?

જાણુ પુરુષે કરેલી કદર વેળાસર અને વખતસર-હોય એમ છ-
 ષ્ણવા જોગ છે, નહિ કે મહમદ ગિઝનવીએ કારસી સાપર ફિરદુ-
 શીના રવાન પર નનાજેલી અશરશીની થેલીઓના જેવી. જિમર ખૂઝ
 જાણે પણ જખાન ચૂપ રહે, તેનું તો શું કહેવું ?

• કવેરમિપ્રાયમશ્વદગોચરં સ્ફુરન્તમોદ્રેપુ પદેપુ કેવલમ્ ।

વદોદ્ગિરદ્ધૈઃ કૃતરોગવિક્રિયૈર્જનસ્ય તૂષ્ણીં ભવતોઽયમજ્જલિઃ ॥

(૪)

સાહિત્યનું આકાશ વિદ્વદ્ભોગ્ય ચર્ચાથી ભરાતું જાય છે. ઇતિ-
 હાસની શોધખોળ અને હરતલેખના સંશોધનનું કાર્ય વેગ ભેર આગળ
 વધેલું છે. એમાં રસ લેનાર વર્ગ જાહેરો થયો છે. પરંતુ પચીસ
 વરસ ઉપર મેં પ્રથમ અનુવાદ છપાવ્યો ત્યારથી માંડીને આજ પર્યંત
 અમરુ અને અમરુચતક વિશે માનપાત્ર ચર્ચા પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં

યર્ષ નથી. મુક્તકકવિના દેશકાળનો નિર્ણય કોઈએ આદર્યો નથી; અને શતશ્લોકીની વાચના નિર્ધારવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. અમરુ અને એની કૃતિ ચર્યાક્ષેત્રની બહાર રહ્યાં છે. તેમને માટે તો પા સદી ખાલી જ ગઈ છે. દક્ષિણના અમરુની સ્થિતિ ઉત્તરના ભર્તૃહરિના જેવી છે. એના વિશે લાંબી દત્તકથા છે, પણ મુદ્દાસર ઇતિહાસ નથી શુંગાર નીતિ અને વૈરાગ્યનાં શતકોનાં 'અનેક પ્રકાશન થયાં છે, પરંતુ ભર્તૃહરિની ખરી કૃતિ તો મૂંઝવે જ છે. પાઠશાળાના પદ્યપાઠનની કોટિમાં પરિગણિત છતાં પણ એ મુક્તકકારની આ દશા છે, તો જિયા અભ્યાસમાં જેને રચાન નથી એવા અમરુની ક્યાં વાત? ચર્યાના આ અભાવને લીધે બીજા વિદ્વાનોના વિચાર સાથે મારા વિચારોની તુલના કરવાનો અને તથ્ય આંકવાનો અશીષ્ટ અવસર મને મળ્યો નથી. એ એ કારણથી આટલે લાંબે ગાળે પણ નિરુપાય મારે એકમાર્ગી નિર્ણયો નિવેદન કરવા પડે છે. એ ઉત્તર પૂજ્યનંદ સાકર માખણ ને તુલસી-પત્રનું નૈવેદ્ય લાવના ભોગીને માન્ય હો.

(૫)

અનેક અંદેશ ગૂંધાયા, અનેકાનેક પ્રમંથો બંધાયા, અર્મખ્યાત સુલાપિત રચાયા; પણ મેષદૂત, મીતંગોવિન્દ અને અમરુશતક તો અદ્વિતીય જ રહ્યાં. પહેલાં બે કાવ્યોના નવનવા અનુવાદો ગૂંજરાતીમાં થયા છે; પણ નીળતો તો આ એક તે એક જ અનુવાદ અઘાપિ છે. કર્તાની મૌલિક મંસ્કૃત વાચનાના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ કંઈક થયો હોય, તો એ અનુવાદના અંગે જ થયેલ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પુષ્ટજ પ્રકાશમાં આપ્યું છે ખરું, તેનાં નવાં નવાં સંસ્કરણો એ બહાર પડ્યાં છે અને વિવિધ ગૂંચોનો લકિવ પણ થયો છે. પરંતુ અમરુશતકની તો કોઈ શુદ્ધતર વાચના પ્રકાશિત થઈ નથી; અને અમરુના જીવનના પ્રશ્નો તો ચર્ચાયા એ નથી આથી આવૃત્તિએ આવૃત્તિએ અનુવાદકને કવિજીવનનું કવિકૃતિનું અને અનુવાદનું આવર્તન કરવું

રહે છે એટલે કરીને વર્તમાન સંસ્કરણમાં પણ સમ્ય પ્રગતિ એ દિશામાં ચાલુ રાખી છે

ગૂજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત સાથે ગાઢ સબંધ ધરાવતું હોવાથી સંસ્કૃત સાહિત્યના વિવિધ આદર્શ ગૂજરાતીમાં સ્વતંત્ર રચનારોએ અનુવાદરૂપે થતા આવ્યા છે પરંતુ મુક્તકનો ઉત્તમ પરિચય કરાવનાર સ્વતંત્ર કૃતિ કેાદ છે નહિ પૃથ્વી ઉપરની બીજી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ મુક્તકની કંપના ઉદ્ભવી નથી સંસ્કૃતમાં જ એ માર્ગ ખેડાયો છે ધ્વનિકારની સાહિત્યવાડીનું એક દિવ્ય પુષ્પ તે મુક્તક. ધ્વનિપ્રસ્થાનના રસધ્વનિ, વસ્તુધ્વનિ, અનકારધ્વનિ, ભાવોદય, ભાવશાંતિ, ભાવગંધિ ઇત્યાદિ ભેદ અંતરમાં ઉતારવા અમરુશતક બહુ ઉપયોગી છે અનુવાદમાં ગદ્ય વિવેચન આપ્યું છે, તેનો આશય એ ભેદના રહસ્ય સમજાવવાનો છે એના અભ્યાસમાં મધ્યકાગના ધ્વનિપ્રસ્થાન ઉપર, તેટલી જ તે કાગની મંડૂતિ ઉપર દષ્ટિ રાખવી ઇછે છે, એ મંડૂતિ વિલાસપ્રધાન હતી, એટલે તત્કાલીન સાહિત્યમાં વિલાસની વર્ણુરૂપા આગળ પડતી છે મેઘદૂત અને અમરુશતકના કેટલાક વિલાસમય શ્લોકના અને ગીતગોવિન્દના તેવા જ શ્લોક અને પ્રબંધના મૂળ શોધીશ તો, પ્રાચીન સંસ્કૃતિની વિલાસશાળા જે વામસૂત્ર, તેમાં જોડા જોડા ઉતરી ગયેલા ઝીણી નજરે જડશે

મંડૂતમાં સર્વે રસના ઉત્તમ મુક્તકો સદુક્તિવર્ણામૃત આદિ મંદ્રામૃતમાં જળવાયા છે, પરંતુ શુગાર રસ જેટલો અને જેવો ખેડાયો છે, તેટલા અને તેવા ઇતર રસ ખેડાયા નથી અમરુના મુક્તકો રસિક વાચકના હૃદયમાં અન્ય રસના મુક્તકો જોવાનું કુતૂહલ જાગાવે, અને સર્જકશક્તિ ધરાવનારની પ્રતિભાને ગૂજરાતીમાં એ નવો માર્ગ ખેડવાની પ્રેરણા આપનારા નીવડે !

અમરુ અને એના ટીકાકાર.

“કરિની કવિતા જાણવામા લાભ છે પરંતુ કવિને જાણવામા તે કરતા પણ અધિક લાભ છે”
અકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

કવિજીવનની ચતુર્થી

૧ ચાર જ પદ્ધતિ રસ જમાવનાર અમરુ કવિનો વૃત્તાત પણ ચાર જ વાક્યમા સમાય છે એ ઇસવી સનના સાતમા સૈકાના છેવટમાં થયો હતો એ દક્ષિણનો વતની હતો એ જાતે સુવર્ણકાર હતો એણે એકલુ ભમરસાતક રચ્યું છે

કવિનો સમય

૨ નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા આનંદવર્ધન આચાર્ય અમરુના મુક્તકોના ભારે વખાણુ કરે છે આઠમાના ઉત્તરાર્ધનો વામન પણ ભમરસાતકમાના બે (૮,૯૯) મુક્તકો દૃષ્ટાત તરીકે ઉતારે છે^૧ વિંધ્યાચળની પારના અમરુ કવિની કીર્તિ આ રીતે હિમાચળના શિખર સુધી પહોંચી ગઈ, એ બનાવ બનવાને ઓછામા ઓછા પચાસ વરસ લાગ્યા હશે કેમકે સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં બાણુ કવિના

૧ આનંદારિક વામન શ્રીકંઠ લવભૂતિ પછી થયો છે એણે ઉત્તરરામચરિતમાને ક્ય મેહેં પ્રતીકવાગો મ્નેકે કાવ્યાલકારસુવૃત્તિમા ઉતાયો છે લવભૂતિને કનોજના યશોવર્માનો આશ્રય હતો એ કિરીટધારી નાટકકારને મુક્તાપીઠ લલિતાદિત્યે ઇ સ ૭૪૦ ના અરસામા પરાસ્ત કર્યો હતો, જુઓ V Smith's History of India કાશ્મીરના એ પ્રતાપી રાજાનો રાજ્યમાળા રામ-કૃષ્ણ ગોપાન ભાંડારકર ઇ સ ૭૨૪-૬૦ નિર્ધારે છે, જુઓ માલ-તીમાધય, આજ્ઞા ૨ નો ઉપોદ્ધાત તેના પછી ચાર વરસે જ્યા-પીઠ ગાદીએ આવ્યો એનો રાજ્યકાળ ઇ સ ૭૭૨-૮૦૩ હરે છે આલકારિક વામન તેનો મંત્રી હતો એનું કાશ્મીરના પડિતોન માન્ય છે આથી એને આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધનો કહ્યો છે

સાકર્ના મહારાજા ૧૬૫૧નો કાળ થયો, ત્યારપછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ સાહિત્યના પ્રસારને અનુકૂળ ન હતું. શાસકો દ્વારા કરતાં વિખ્યાયગની ઉત્તરે કોઈ પણ સાહિત્યપ્રેમક સમર્થ રાજ્ય રહ્યું ન હતું. દક્ષિણમાં વાતાપીના આક્રમ્યો અને કાંચીના પાલિકા હારજીતની બિચારપાથવ મચાવી રહ્યા હતા. આ અશાંતિ અને નાગાઈનાં ગાળામાં સમહત્તકની ખ્યાતિ હારતખાની ટોચે પમરવાને પાંચ દાયકા જરૂરના છે એ અટકળે અમરુ "સાતમાં સંકાના છેવટમાં થયો હતો" એમ મેં આરંભમાં કહ્યું છે.

૩ અમરુ ઉપર જણાવેલા પૂર્વ અરધિ કરતાં બેધે થયો હોય એમ લાગતું નથી. સાચી જો સમહત્તકના અંકારમાં મુક્તક સુરતવિરતોંમાં શિશુપાલવધના દસમાં સર્ગના બેતાગીસમાં શ્લોક સ્તરીયવિનયાત્ની રહેજે પારખી કદાચ એવી જાણ જોવામાં આવે છે. આ મહાકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગના ચૌદમા વદનતૌરમઃ પ્રતીકવાગા શ્લોકમાંના લોમપરિભ્રમદ્ભ્રમર શબ્દો તો નજીવા ફેરફારથી એના એ ક્રમમાં અમરુએ સાતકના આદિમગમાં ઉતાર્યા છે. એ ઉતારા પછી એણે વિદ્યમમૃત બોલ વાપર્યો છે, તે શક્યાર્થથી માધના સમૃત્તશોમની અને સ્વરૂપથી સમ્રમની તાત્કાલિક સ્મૃતિ આપે છે. આ અર્થના અને શબ્દના એકસ મળતાપણા ઉપરથી હું અટકાવ બાધુ છું, કે અમરુએ શિશુપાલવધ કાવ્ય જોયું હશે. બીજા શબ્દમાં કહિયે તો મુક્તકકાર મહાકાવ્યકારના પછી થયો હશે. માધકવિનો પિતા દત્તક તેની સર્વજ્ઞોત્તર ઉદારતાને લીધે સર્વાશ્રયના ઉચ્ચગણ ઉપનામથી વિખ્યાત હતો. પિતામહ સુપ્રચલેવ શીઘ્રર્થેવ નર્ગેદના સર્વાધિકારીની જીમી

૧ ૬૫૧નો રાજ્યકાળ ઇ.સ. ૬૦૫-૬૪૮, જુઓ 'પ્રિયદર્શના કિંવા વિન્ધ્યવનની કન્યકા'ના આરંભે 'ચક્રવર્તિકવિ હર્ષ' એ મથાળાનો લેખ.

૨ કારમીર

૩ જુઓ શિશુપાલવધની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ત્રીજો. જોની દંતકથામાં દત્તકનો શુભકર નામે જાણ મળ્યાં છે તેને સિદ્ધ નામે

પદવિએ પહોચ્યો હતો. ધર્મલ^૧ ધર્માદિત્યનું ટૂંકાવેલું. પ્રીતિવાચક. રૂપે છે. વલ્લભીનો પ્રથમ, શીલાદિત્ય ધર્માદિત્ય બિરુદ ધરાવતો. હતો. એના સંભવેમાં અપર માધવ^૨ વલ્લભી રાજ્યનો ભાગ હતો. ચીનાઈ સાધુ યવનચંગની નોંધમાં અપર માધવના સર્જિત પુણ્યપવિત્ર રાજ્ય

પુત્ર થાય છે. તે જૈની દીક્ષા લે છે ને સિદ્ધર્ષિ નામથી ઓળખાય છે; જુઓ પ્રમાણકચરિત્રમાં સિદ્ધર્ષિનો પ્રબંધ એ કથા પ્રમાણે માધ અને સિદ્ધ કિંવા સિદ્ધર્ષિ પિતરાઈ ભાઈ અને સદ્ગુણી લેખાય. પરંતુ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચ કથા રચ્યાની સાક્ષ સં. ૯૬૨ (ધ. સ. ૯૦૬) આપી છે તે એ ઘટનાની વિરુદ્ધ જાય છે. ઉક્ત કથા માધ પછી બસે વરસે રચાઈ છે. માધ અને સિદ્ધર્ષિનો દેતકથામાં ચંચાલકો સંબંધ એક જન્મભૂમિ અને એક પેઢીનામાને લીધે કદાચ ઘટવાયો હશે. સિદ્ધર્ષિના દેશકાળ વિશે ઉપમિતિભવપ્ર-પચ્ચકથાના પ્રો. જોકોળીના હમેશા ઉપોદ્ધાતમાં સવિસ્તર ચર્ચા છે, તે જોવાં જિજ્ઞાસુને બીનતી છે.

૧ જુઓ શિશુપાલવધની પ્રશસ્તિનો શ્લોક પડેનો એના ખીજા ચરણમાં મળી આવતા પાઠોનો પેઢીઉતાર સંબંધ નિર્ધારી મેં ધર્મલાલયસ્ય પાઠ કર્યો છે. એ મૂળપ્રકૃતિ ઉપરથી પડેયો અક્ષર અર્ધનષ્ટ યઈ દીકાકાર વક્ષમે સ્વીકારેલો ધર્મલાલયસ્ય અને ચોથો અક્ષર તદન નાશ પામી ધર્મલામસ્ય એ બે બ્રહ્ પાઠ ઉત્પન્ન થયાં છે. તે ઉપરથી બ્રહ્તા વધી અનુક્રમે ધર્મલાતસ્ય, ધર્મલાતસ્ય, ધર્મલાતસ્ય તથા નિર્મલાંતસ્ય અને ધર્મનામસ્ય ધર્મનાયસ્ય ધર્મનામસ્ય, તથા ધર્મદેયસ્ય એ બે વિકૃતિપરંપરા ઉપજી જણાય છે. ૨ પૂર્વે માલવ દેશના બે ભાગ હતા, પૂર્વમાલવ અને અપરમાલવ. પહેલાને અવન્તિ પણ કહેતા. તેની રાજધાની ઉજ્જયિની, અને અપરમાલવની શ્રીમાલ કિંવા શિખમાલ હતી.

તરીકે શીલાદિત્યના વખાણ કર્યા છે^૧. માધ પણ એ પ્રજાપ્રિય રાજા આગળ પિતામહના ચતુરના સંબંધમાં લખે છે, કે જેમ લોક બુદ્ધ ભગવાનનાં વચનને માન આપતા હતા તેમ સુદ મહીપતિ સુપ્રભદેવનાં વચનને માન આપતા હતા^૨. ધર્માદિત્ય બિરુદધારી પ્રથમ શીલાદિત્ય રાજાએ ઇ. સ. ૫૯૪-૬૦૬ ની આસપાસના માળામાં રાજ્ય કર્યું હતું^૩. એ નરેશના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવને અને માધ કવિને બે પેઢીનું એટલે ચાર દાયકાનું અંતર છે. એ હિસાબે શિશુપાલવંશનો કર્તા સાતમા શતકના પહેલા ચરણને અંતે થયો સંભવે છે. એ સમયે અપર માલવમાં વર્મણાત રાજા ગણ્ય કરતો હતો^૪. દ્વેષાર્પાના મં. ૬૮૨ ની સાલના શિલાલેખમાં એને એક બળવાન રાજા તરીકે વર્ણવ્યો છે^૫. ઉત્તરના ગુર્જર અને દક્ષિણના લાટ એના પરમ મિત્ર હતા. ગુર્જર રાજ્ય જૂનું હતું. લાટમાલવ રાજ્યો પ્રથમ શીલાદિત્ય પછીના દ્વંદ્વઅમલી પ્રથમ ખરબદ અને તૃતીય ધરસેનના સમયમાં^૬ નવા નમ્યાં હતાં માલવ રાજાની રાજધાની જે શ્રીમાલ કિંવા લિખમાલ, તે શહેરનો માધ કવિ વતની હતો^૭ એનો જન્મ

૧ જુઓ Smith's Early History of India.

૨ જુઓ શિશુપાલવંશની પ્રશસ્તિનો શ્લોક જીનો. ૩ જુઓ પ્રથમ

શીલાદિત્યના ફાનપત્રો. ૪ અપર માલવમાં માલવેનું રાજ્ય હતું,

તે હર્ષચરિત, રવિખટ્વતિકૃત પ્રશસ્તિ વગેરેને આધારે લખ્યું છે.

સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં તેનો રાજા વર્મણાત હતો, તે દ્વેષાર્પાના

શિલાલેખને આધારે કહ્યું છે. પ્રભાવકચરિતાર ૬૯૧-૧૦૧ માં માલના

પિતામહ સુપ્રભદેવને વર્મણાત રાજાનો મત્રી વર્ણવ્યો છે, તે શિશુ-

પાલવંશની પ્રશસ્તિના પહેલા શ્લોકના બ્રજપાદને લીધે થયેલી ખૂલ છે.

૫ જુઓ Epigraphia Indica, vol. IX pt. 4,

Vasaniagadh Inscription. ૬ આ બે રાજાઓએ માત્ર પાંચ

પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. ૭ પ્રલાયંદ્ર માલના વતનનું નામ શ્રીમાલ

અને મેરુગ લિખમાલ આપે છે. તે અપર-માલવની રાજધાનીની

પેટીનામાના પુરાવા પ્રમાણે છૂટા ચતકના છેલ્લા ચરણના થયો હતો એણે બાત્યાવગ્યામા વિશાળ સસ્કૃત સાહિત્યનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો મહાકવિ હારવિન્દ કિરાતાર્જુનીય એને ખાસ કરીને પ્રિય હતૂ એને પિતામહના વારાની બહોળી સમૃદ્ધિ પેટીકિતાર મળી હતી પરંતુ એ પિતાના જોટલો અથવા તેનાથી અધિક ઉદાર હતો તેને લીધે એ લખણ સંપત્તિ ખૂબી ગઈ, અને સર્વાશ્રયનો પુનઃ કંદર વગરના એવના અમનમાં આશ્રય વિના મરણ પામ્યો ૧, ૪ સ ૬૨૭ એ અર-સામાં ઉત્તગપથના સમ્રાટ હર્ષદેવે શ્રીમાન ઉપર ચડાઈ કરી તે લાટ માલન અને ગુર્જરાને શાસન કરવા નીમ્યો હતો કેમકે શ્રીકાનો મંબધ તોડી તેમણે દક્ષિણપથના આનુકૂળશીય અભ્યાસ પુનઃકિતી સાથે નવો મંબધ જોડ્યો હતો ૨ અપર માનનનો રાજા રાણુ ચતા હર્ષે શ્રી માનમાં શિશુપાલવધના કર્તાનૂ તગીમાં અમળ મરણ થયાનું સાબળ્યું, સદા છે પાછળથી એનાની રાજાઓના સમયમાં અપર માલન ગુજરાતનો ભાગ બની ગયાથી પ્રભાચંદ્ર અપર માલવને બદલે ગુર્જર મંડા વાપરે છે નામના આના ફેરફારના કારણથી વલાલ પડિત માલવને ગુર્જરદેશનો કહે છે

૧ શિ ઘા ૧૨ । ૧૧૨ । માના ઘૃત્તિ અને ન્યાસ મા સમાયવા મેનૂ અનતરણુ દર્પચરિત ના ત્રીજા ઉચ્ચ વાસ ॥ પ્રસન્નવૃત્તયો . જનગુરુપદગ્યાસા લોન રૂચ વ્યાકરણે ડપિ એ ખડમાં જોનામાં આવે છે, તે માલ અને બાણનૂ પૂર્ના-પરપણુ સ્થાપિત થયા નહી સુશિષ્ટ બને છે શિશુપાલવધ ૪ સ. ૬૨૭ પહેલા રચાય અને દર્પચરિત ૪ સ ૬૩૩ મા ૭ જુઓ રવિકીરૂતિકૃત પ્રચસ્તિ, શ્લોક ૨૨, પ્રતાપોપનતા યસ્ય લાટમાલયગુર્જરા । વણ્ડોપનતસામન્તચર્યા ચર્યા રૂવામનન ॥

તથી તે ચક્રવર્તિકવિને બહુ જેદ થયો^૧. સમ્રાટ હર્ષના અવસા પછી પૂર્વોક્ત સત્યાશ્રય પુત્રકેશીના પુત્ર પ્રથમ વિક્રમાદિત્ય રણુરસિકે અપર માયવ અને લાટ દેશ જીતી લેઈ પોતાના ન્દાના ભા દ્વારાશ્રય જયસિદ્ધવર્માને ત્યાંનો સત્તાધીશ બનાવ્યો. એના અને એ પુત્ર યુવનજ્ઞ ક્રયાશ્રય શીનાન્તિયા અમલમાં સંબંધ ગાદ થયા લાટમાયવમાદિત્યનો આપુક્યોના રાજ્યમાં પ્રચાર થયો અને અમરુ શિશુગાલવધના પરિચયમાં આવ્યો. આથી આપણા મુકનકકારને હૂ સાતમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલો માનું છું અને અમરુશતક એ શતાબ્દીના છેલ્લા ચરણમાં રચાઈ સમજૂ છૂ.

૪ માધ અને અમરની વચ્ચેનો ગાળો ભટ્ટિથી પૂરાય છે. એ વૈયાકરણકવિએ રાવણવધ નામે રાસકાવ્ય રચા્યું છે. એને મદ્રિકાવ્ય પણ કહે છે. એ માધકાવ્યની સરસાઈમાં રચ્યું જણાય છે. અદાર સર્ગનું ચિરંજીવીનું રચનાર ભારવિથી આગળ વધી માધે વીસ સર્ગનું શિશુગાલવધ અને માધથી આગળ વધી ભટ્ટિએ બાવીસ સર્ગનું રાવણવધ લખ્યું, એવી મારી અટકળ છે. એ કલ્પનાને હંદોના વપરાટની કમોગીનો ટેકો મળે છે. શિશુગાલવધમાં એક જ જાતિ છે, સ્વન્ધક, અને તેનો પ્રયોગ એટલેથી-તરીકે કર્યો છે રાવણવધમાં ત્રણ જાતિઓ મળી આવે છે, ગાયા, સ્વન્ધક ને મુલગલ્લિતક^૩, તેમાં સ્વન્ધકનો

૧ મેરુગુગ માધ અને ભોજ રાજાનો પ્રસંગ વર્ણવે છે. તેમાં દેખીતો સમયવિરોધ છે હર્ષ અને ભોજના નામની અદલા-બદલી પ્રચન્ધચિન્તામણિમાં આ પહેલ-પહેલી નથી. માનતુંગાચાર્યના પ્રબંધમાં પણ ચિન્તામણિકારે હર્ષને બદલે ભોજનું નામ ચોક્કસ છે. પ્રભાચંદ્રે અને વલ્લાવ પડિતે પણ માધ અને ભોજ રાજાનો મંત્રેષ આપ્યો છે. ૨ ચાલુક્યવંશીય પ્રથમ વિક્રમાદિત્ય રણુરસિકનો રાજ્યકાળ ઇ. સ ૬૫૫-૬૮૧, જુઓ Bombay Gazetteer, vol. I. pt 2, p 363. ૩ જયમદ્ભજા દીકમાં ગલિતક નામ આપ્યું છે, અને ૨૫ આ. કમળાશંકર પ્રાણુચંકર ત્રિવેદીએ તે નામનો ઉતારો

વ્યાપકરૂપે ઉપયોગ છે અને બીજી બે એકદેશીરૂપે દેખા દે છે. માધુનું મેટામાં મોટું એકદેશી વૃત્ત એકવીસ અક્ષરનું, સઘરા છે. ભદ્રિએ ત્રેવીસ અક્ષરનું, અક્ષલક્ષિત વાપર્યું છે. આ રીતે શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય રાવણવધની પૂર્વે ગોઠવાય છે. ભદ્રિએ શાસ્ત્રકાવ્ય આ ક્યારે રચ્યું તે દેશ-કાળનો નિર્ણય લગભગ આતરીથી થઈ શકે છે. રાવણવધનો કર્તા વલ્લભીનો વતની હતો. તેના પિતાનું નામ શ્રીસ્વામી હતું, એમ દીકાકાર, જય-મંગલ મહિમાવ્ય ઉપરની દીકાની રુપિણિકામાં લખી જાય છે. પ્ર-લોચનદ્રેશ્યની ચન્દ્રિકા દીકાના એક આરંભના શ્લોકમાં દર્શાવેલ સમય મંત્રીશરમાં ભદ્રિની ગણના કરી છે. એ વલ્લભીના શ્રીધર-સેન નરેન્દ્રના સમયમાં થયો હતો. સેનાપતિ ભદ્રારકના વંશમાં ધર-સેન ચાર થયા છે. તેમાંના પહેલા અને ત્રીજા ધરસેનનાં દાનપત્રમાં કથો છે. આ જરા બૂલ ભરેલું છે. સામાન્ય સંતા ગલિતક છે. તેના મુલગલિતક એક વિશેષ છે. જુઓ હેમચંદ્રકૃત છન્દોનુશાસન.

૧ વાપરેલા હંદોની તપાસ ઉપરથી શિશુપાલવધ અને રાવણવધની વચ્ચે બે ત્રણ દાયકાનું અંતર લેવું પડે છે. માધ અને સુપ્રભદેવની વચ્ચે પણ સહેજે ત્રણ ચાર દાયકાનો ગાળો છે જ. આ આકાશ્યો પ્રમાણે સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ સાતમા શતકનું પહેલું અથવા ઉત્તરતા. અપર માત્રવના વર્મસાતના સમયમાં નહિ. પણ છઠ્ઠું શતક પૂરું થતાં વલ્લભીના ધર્મલ કિંવા ધર્મોદિત્ય વિક્રમ ધરાવના પ્રથમ શીલાદિત્યના સમયમાં જ થયો સંભવે છે. ૨ સમાપ્તિસૂચક લેખ. ૩ इति षलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूतोः भट्ट(१ भट्टि ६ भट्ट)महाघाशनस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे द्वाविंशः सर्गः. ૪ જુઓ ચન્દ્રિકાના શ્લોક મળદૂરની નીચેની પંક્તિઓ:-વાણવ્યમટ્ટિશિષ્યમયુગંધરાક્ષીન યઃ પૂર્વમન્વિતિલ-લાગપિ ધિક્કરેતિ. અહીં શિષ્યવર્મન શબ્દથી કાતગ્રહાર શબ્દવર્મેન, જે ગાદાસતસદેના રચનાર સાતઘાદનનો મંત્રી હતો, તે સમજવાનો છે.

કાષ ભદ્રિનું નામ જોવામાં આવે છે. એકમાં તેને દૂતક અને સુપ-
કારપતિ તથા બીજામાં તેને બુધ્ધલદનો પુત્ર કહ્યો છે. એ આપણો
શ્રીશ્યામિપુત્ર વૈયાકરણ કવિ ન હોય. પહેલો અને ત્રીજો ધરસેન
બાણ ઉપર મૂકતાં રહ્યા માત્ર બીજો અને ચોથો તે પૈકી પ્રસિદ્ધ
તો ચોથો ધરસેન જ છે. પરમેશ્વર અને ચક્રવર્તી બિરુદ એની
કીર્તિ પ્રકાશે છે. બીજા ધરસેનની કારકિર્દીમાં અદ્ભુત મંત્રશક્તિના
પ્રદર્શનનો અવકાશ નથી. ચાલુક્ય અને ચુગધરની પેઠે મંત્રીને
મંત્રપ્રભાવ બતાવવાનો અવસર તો ચોથા ધરસેનના અને તેના પિતા
બીજા ધરસેન બાલાદિત્યના રાજ્યમાં જ જોવામાં આવે છે. પ્રસુત
ધરસેન બાકરણ અને અર્ચસાસ્ત્ર વિશે કુશળતાનું અભિમાન ધરાવતો
હતો. તેણે એ ઉભય શાસ્ત્રમાં પરમ પ્રવીણ ભદ્રિને પોતાનો અમાલ
બતાવ્યો સંભવે છે. એની ચન્દ્રિકાકારે વખાણેલી મંત્રશક્તિ પરાભવ
પામી નાસી છૂટેલા વલભીશ્વરને વિજયી સમ્રાટ હર્ષ સાથે સંધિ
કરાવી રાજ્ય અને રાજકન્યા અપાવવામાં સક્રિય અને સફળ બને
છે. ભદ્રિએ બાકરણ અને સાહિત્યમાં પોતાનો શુદ્ધિવેભવ શાસ્ત્રકાવ્ય
આરસી દર્શાવ્યો પરંતુ મટિકાવ્ય પૂરું થયું જોવા ધરસેન જીવ્યો
નહિ. એ બાવીસ સર્ગનું કાવ્ય ભદ્રિકવિ ધરસેનના પુત્ર ધરસેનના
સમયમાં પૂર્ણ કરે છે. ચોથા ધરસેનનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૬૪૧ થી
ઇ. સ. ૬૫૧ છે. આથી મટિકાવ્ય સાતમું શતક અધવાસ્તાં રચાયું
હોય છે. કરેલી સમાજોચ્ચનાને આધારે કવિઓને ક્રમમાં ગોઠવિયે, તો
શતકના પૂર્વાર્ધમાં કાષ, મધ્યમાં ભદ્રિ અને ઉત્તરાર્ધમાં અમરુ આવે છે.

કવિનું વતન.

૫ અમરુ કવિના વતનનું સૂચન અમરુશતકના પાંચેક મુક્તકોમાં
મળી આવે છે. “બાલમ્યાદગ્ગ” (૮૮) ઉપરની ટીકામાં વેમ બુ-

૧ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય; જુઓ મુદ્રારાક્ષસ. ૨ વતસરાજ
ઉદયનના પિતા સહસાનીકનો અમાત્ય; જુઓ કથાસરિત્સાગર,
તરંગ ૨.

પાત્ર નાયિકાના ઉત્તરીયના છેડાને સવરે વિશેષણ લગાડે છે. આ પ્રદે-
રવેશ દક્ષિણનો છે. સાતમા સંક્રામાં ઉત્તરની ઓનો પહેરવેશ તે આથી
બુદ્ધો હતો. માથે કવિના શિશુપાલવવના સાતમા સંક્રામાં શ્લોક ૧૬-૧૮
જોવાથી આ વાત લક્ષમાં કરી. કવિ દક્ષિણનો છે એવું બતાવી આપ-
નારી બીજી વિલક્ષણતા “સ્વં મુગ્ધાક્ષિ” (૧૧) મુક્તકમાં છે. એ
શ્લોક ઉપરની દીકામાં અર્જુનવર્મદેવ જણાવે છે કે “એઅહીં કચ્છ-
લિકા શબ્દે કરીને દક્ષિણપથની ચોળી જ સમજવાની છે. શાથી
જે એ ચોળીને જ પીટિકા એટલે વીટા દેઈ ગાંઠ પાડવાની હોય છે.
ઉત્તરાપથની^૪ કાચળીના સંબંધમાં તે કયા (ગૂ. કસ.), તનિકા (હિ.
સગી) વગેરે શબ્દો પ્રયોગ્ય છે.” ત્રીજી પથ એક વાત અહીં નોં-
ધવા જેવી છે. “વજ્રાલેખ” (૧૬) અને “તિઝોપચ્યુત” (૫૫) એ
બંને મુક્તકમાં રત્નનર્મડનારથે ચંદનના જ લેપનું નિરૂપણ છે.
ઉત્તરના કેસરકસ્તૂરીનો અમમખાટ અગત્યતકમાં નથી. કવિનો દક્ષિણ
સાથેનો સંબંધ આ રીતે દઢ થાય છે. વળી “મલવમસ્તાં” (૬૦) માં
વાયુ મહાવાયકથી વાતા વર્ણવ્યા છે, તેથી અમરુ છેક દક્ષિણનો તદ્દિ
હોય એમ પણ સમજાય છે. આ હકીકત સાથે માધકાવ્યના પરિ-
ચયની વાત જોડતાં અમરુ, કવિ હાટગુલ્લરની સમીપતા પશ્ચિમ
ચાલુક્યોના રાજ્યનો વતની હતો એવા અનુમાન પર હું આવું છું.
મુલગત મુક્તક ૫૫ માં વાપીસ્તાનનો નિરૂદ્ધેશ છે અને પૂરવણી ૧ ના ૧૧૨
માં જળાશયનો ઉપલેખ છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે કવિનું વતન વાવ
કયા સરોવર આદિ જળાશયે રાણગરેલું ચહેર-કદાચ ચાલુક્યોની રાજ-
ધાની વાતાપી હતી.

૧ પછેડો, ચોટણ. ૨ ડાંગે ખોલેથી જમણી કૂખ તરફ દબતો,
જનોધરેડો. ૩ કચ્છલિકા ચેયં દક્ષિણાત્યા ચોલિકારૂપૈષ ॥
તસ્યા યય ગ્રથનપદાર્થે યોટિકાન્યપદેશઃ । અન્યથ કપા
તનિકેત્યેવમાદયઃ ॥. ૪ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન. ૫ વપરાય છે.
૬ મંડેન=શણગાર. ૭ અજ્ઞાતેન (૫૮)માં અરુણ અંગરાગ છે
કહ્યો છે, તે રક્તચંદનનો સમજવાનો છે.

૬ અમરના વતનનો પત્તો આપણે મેળવ્યો. એથી શતકમાંનાં જે વચનો પૂરવે આપણે ૧ નિર્વિગેપશુદ્ધિથી ગગડાવી જતા, તેમાં હવે ખુબીદાર વિશેષરે આપણી નજરે રહુ છે. “ગન્તવ્યં यदि” (૮૫)ના ત્રીજા ચરણમાં રેંટની પરનાળમાં દલવાતાં ડાલકાંના પાણીનું અનિદર્શન છે. આ દષ્ટાંત દક્ષિણનો છે. ત્યાં કૂવા જાડા નહિ પણ ઊંટળા હોય છે. કુદરતની એ અનુકૂળતાને લીધે તદ્દાં ખેતી કરનારને દોસના કષ્ટમાં ઊતરવાની જરૂર રહેતી નથી. ગરીબ ખેડૂત, એકવાએ હાથે ચલાવી શકાય એવા રેંટને પાણીમાં ખૂડવા પૂગતો ડાલકાંને દારડો પહેરાવે છે અને કૂવાનું ને ખેતરની વાવણીનું જીવન ડાલકામાંથી દલવાનું નાળિયેરીના થડની પરનાળમાં જીવે છે. આ દક્ષિણના કૂવાની ઘટમાળે જ કદાચ સંસારના ઘટમાળની કલ્પનાને જન્મ આપ્યો હશે. “દમ્ભત્યોનિદિ” (૨૩) ના ત્રીજા ચરણમાં મુક્તાહારન લોલકરૂપે પચ્ચરાગનું નિરૂપણ છે. એ શબ્દનો ૪ પ્રયોગ દક્ષિણાત છે તે જાણ્યા પછી એનું પૂર્વ સામર્થ્ય આપણા સ્પષ્ટમાં ઊંડરે જ નિમ્નેજ ગાસખંડ, જાખૂ સૌગંધિક અને ફીફૂ કુરવિદ પશુ માણેક તે કહેવાય છે. પરંતુ પાણીવાળું જાળા વગરનું અને રંગદાર માણેક જ પદ્મ રાગની વિશિષ્ટ સંચાથી ઓળખાય છે. આ સિદ્ધલક્ષીપત્ર ઉત્તમ માણેક જ દક્ષિણના સુવર્ણકાર કરિના મનમાં છે. પોતાના દેશકાળને, અનુસરી વિશિષ્ટ અર્થમાં આવો શબ્દનો ઉપયોગ કવિએ કરેલો પાછો “પા ૩ ધવળે” (૯૨) માં મળી આવે છે. અહીં પત્ર શબ્દ ગમે તે વનરૂપિતાના પાદકાને માટે કર્તાએ નથી વાપર્યો, પણ લખવાના સાધનરૂપે જગજાહેર અને પોતાના દેશમાં પ્રસિદ્ધ તાલપત્ર કે તાડપત્રાત્મક જ્ઞાનના શણગાર માટે ચોખ્યો છે. આવી જ વિશિષ્ટતા સીના

૧ આમાં કંઈ વિશેષ જણાવા જેવું નથી એવી સમજથી.
૨ તરેહવારપણું, વિવક્ષણતા. ૩ દાખલો. ૪ વાપરનાર. ૫ ચોકસા અને સચોટ અર્થ જતાવવાની શક્તિ. ૬ નોંખાપણું, વિવક્ષણતા.

પહેરવેશના સંમધમાં સૂક્ષ્મ રીતે “માલમ્યાજ્ઞાન” (૮૮) માં જણાવી
 ગયો છૂં અહીં વસેત કહ્યું બેસી ચૂકી છતાં પરદેશમાં રખડતો રસિક
 પિયુ કંપનાની દૃષ્ટિએ નિઃશ્વાસ સાથે ધરની વાડીનો આગો મેરેલો
 જુએ છે નના મોરના મનમધતા પરાગથી આકર્ષાઈ ભગરાઓ ત્યા
 મુગ્ધમુગ્ધ કરી રજા છે તેની નીચે નાચિકા આગણુમાં ભભી છે
 એક હાથે કાળ જાલીને તે આંખોમાં સામૂ જુએ છે, અને જ્ઞાતાનો
 વાયદો વીતી ગયો વિચારી લાચાર બની રહે છે તેના શરીરમાં
 કામનાં બાધુ ભયોભય ભોકાય છે એ અનર્થરૂપ કારમાં આંખોમાંથી
 બચતા ઉત્તરીયનો છેડો ખીજે હાથે ઝેંચી ઝેંચી તે પોતાની બધાડી
 પીકું હાંકે છે આ ચિત્ત દાક્ષિણ્ય સ્ત્રી છે એ ધ્યાનમાં રહેતાં જ
 એની સુરેખતા અને સુંદરતા પૂરેપૂરી ચિત્તપટ પર છપાય છે

કવિની વૃત્તિ.

૧ અમર રાજદરબારનો આશ્રિત ન હતો સાતમાં સૈકામાં
 દક્ષિણમાં રાજશ્રય હતો પણ નહિ. સ્માતવાહન અને રસાર્વમાં
 ગુણાદય ઈશીપાસિત આદિનો ઉગ્ગલ્લગ કાળ ક્યા એ વહી ગયો

૧ મહારાષ્ટ્રી માદાસત્તસાર્ગનો સંપ્રાહક અને તેમાંની કેટલીક ગાથા-
 ઝોનો કર્તા ૨ મરૂત કાતન્ન બ્યાકરણનો કર્તા, એ સ્માતવાહનનો મની
 હતો ૩ પૈશામી ઘૃહસ્થાનો કર્તા, એ પણ કટેનાય છે કે સ્માતવાહનનો
 મની હતો ૪ માદાસત્તસાર્ગમાંની કેટલીક ગાથાઓનો કર્તા, એ સ્માત-
 વાહનનો આશ્રિત કવિ હતો જુઓ શતાનંદપુત્ર અભિનંદિ રચેના રામ-
 ચરિત મદાકાન્થના બનીસમાં સર્જને અતે આવેતા શ્લોકનું પહેલું ચરણ
 દાલેનોત્તમપૂજયા કવિવૃષા ઈશીપાલિતો લાલિત । આયશ્યક-
 સૂત્ર ઉપર ધસી છઠા શતકમાં હમાશ્રમણ નિનભદ્રગણીએ વિશેષાય-
 ર્યકમાય્ય લખ્યું છે તેમાં નીચેની બે ગાથા છે હસ્ટોયણિયા-
 ચારો નિદિદ્વયસેજ સદ સુય વણ્ણ । ત ચેય ચ જિણવયણ
 સપ્પં નિદેસયપસેજ । ૧૫૦૭ ॥ જદ યા નિદિદ્વયસા યાસય-

હતો. પડવો સાથેના ૧ પ્રાણાંત વિગ્રહમાં ગૂંચાયલા ચાલુક્યોને સાહિત્યની ખૂઝ કરવાનો અવકાશ જ ન હતો. સૈકાના આરંભે માતંગદિવાકરને ઉત્તરના હુર્પનેા અને સૈકાની સમાપ્તિએ શ્રીકંઠ લવભૂતિને પણ ચશોવર્માનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. જૈન રવિકીર્તિ પુલકેશીને રાત્નકવિ નહિ, પણ સામાન્ય પ્રચલિતકાર જ હતો. આવા દેશકાળમાં અમરુ રશિષ પડે સ્વતંત્ર નિર્વાહ ચલાવતો હતો. સુમાપિતાવલિના આરંભે ડો. પિટરસને ઇંગ્લેન્ડ ઉપોદ્ધાતમાં અનરજાતક ઉપરની કાષ્ઠ દીકામાંથી વિશ્વપ્રલ્યાતનાદીપમકુલતિલ્કો વિશ્વકર્મા દ્વિતીયઃ એવી રાઘરાની પંક્તિ ઉનારી લખ્યું છે કે અમરુ સુવર્ણકાર હતો. અર્જુનનવર્મદેવ પણ દીકાના આરંભે અમરુને “કલાઓનું કીડાગૃહ” કહે છે; એ

દક્ષાતરઙ્ગવદ્માહ । લોચ ગિદ્દેસગદ્યસમો તુ મનૂ અક્ષુઘાઠ
ત્તિ ॥૧૬૦૮॥ એના ઉપર આદ્યા શતકના હરિભદ્રશ્રિની શિષ્યદિતા
નામે ઘૃહદ્વૃત્તિમાં વ્યાખ્યાન નીચે મુજબ છે. લોકો દ્વિધા,
અર્હદ્દર્શનાનુગતો લોકોત્તરરૂપઃ તદતિરિક્ષઃ । તત્ર લોકોત્તરે
નિર્દિષ્ટાર્થવશાન્નિર્દેશો યથા પદ્મસોધનિકા નામાધ્યયતમ્ આ-
ચારઃ આયશ્યકમ્ इत्यादि । તથા અગ્રેય લોકોત્તરે તદન્યથ
શ્રુતં નિર્દેશકવશાદેવોચ્યતે, યથા ભદ્રપાહુનિમિત્તમ્, નન્દ-
સંહિતા, કાપિલીયમ્ इत्यादि । યથા ધા ઇતરલોકે નિર્દિષ્ટ-
શાદ્ ધાસ્યદક્ષા તરઙ્ગવતી इत्यादि । નિર્દેશકવશાત્ તુ મનુઃ
અક્ષપાદઃ इत्यादि । આ વ્યાખ્યાનમાં તરઙ્ગવતીને જૈનેતર દર્શનના
કવિની કૃતિ કહી છે. એનો કર્તા પાલિત કહેવાય છે, તે આ જૈનેતર
પાલિત દિવાધીપાલિત; જૈન પાદલિપ્ત કે પાલિત નહિ. પાલિત-
ના શ્લોક સદુક્તિકર્ણામૃતમાં આપ્યા છે. હાલની ગાદ્યાસત્તત્ત્વમાં
પાલિતની ગાથાઓ છે.

૧ શ્રવ ઉપર આવી જમને આદરેલો ૨ હું નર, કારીગરી. ૩
પીઠાધામ્નઃ કલાનામ્ ।

વચન, ઉપરના સંબંધમાં લેતાં સાહિત્ય મંગીત આદિ સુકુમાર કલા ઉપર
કલાદની. એટલે સોનીની કલાનું જ્ઞાન કરાવે છે. રોહન્તો પ્રગમં (૭૬)
માં વિશિષ્ટા પદનો પ્રયોગ છે, તે પણ આ જ પ્રતીતિ દર્શ કરે છે.
અમરને “બીજો વિશ્વકર્મા” કહ્યો છે, તેથી સમજાય છે કે એની
કારીગરી બહુ પંક્તી હશે, અને સારી પ્રાપ્તિને લીધે એ પેસેટક સુખી
હશે. “દમ્નત્યોન્નિશિ” (૨૩) માં કવિ પદસાગની અંગત માહિતી
બતાવે છે, તે એ ક્ષેત્રમંદ બંધાના યોગમાં સુસ્થિત^૨ છે. “પદ્માદ્યેવં”
(૧૬) ના ત્રીજા ચરણમાં જે પદાપસંદસકનું રૂપક યોગ્યું છે, તે પણ
સોનીની સાંકસીનો પરિચય કરાવે છે.

કવિની કૃતિ.

૮. સાતવાકન અને ભર્તૃહરિની પેઠે અમરની ખ્યાતિ મુક્તકકવિ
તરીકે જ છે. કાવ્યનું મુક્તક સ્વરૂપ જ ખીલવવા પાછળ એણે સર્વ
શક્તિ ખરચી છે. પ્રબંધ અને મુક્તક લક્ષણે એક છે. જે પંચ સંધિએ
પ્રબંધનું કક્ષેત્ર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ધટ છે.
તોપણ એ બેમાં ઉપરિમાણકૃત ભેદ દાખી અને તેના દર્પણગત
પ્રતિબિંબ જેટલો ભાર છે. કેટલું પણ કવિ પ્રબંધકાર અને મુક્તકકારની
સમતાવ-કીર્તિ સાથે મેળવવા સમર્થ થયો હોય એવું જાણવામાં નથી.
મુક્તકકવિ તો એક પણ પ્રનાપી પ્રબંધકવિ નીવડ્યો જ નથી. મુક્તક
માર્ગમાં ભ્રમણ કરનારી પ્રતિજ્ઞા દ્વય પ્રબંધ માર્ગે ભેઈ શકતી નહિ હોય.

૯ મુક્તકની રચનામાં અમરએ જે સિદ્ધિ મેળવી છે, તે અદ્-
ભુત અને અદ્વિતીય છે. મધ્યમ શક્તિ ધરાવનાર પ્રબંધરચી કીર્તિ
અને રચાપીપણું બંને મેળવવા લાઝવાળી થાય છે. પ્રબંધમાં રસની

૧ વિશિષ્ટાનો અર્થ ‘સોનીઓનો વાસ, સોનારગેરી’ થાય
છે; છુટો કૌ.ન.શા. ૨. વિશિષ્ટાયાં સૌર્વાર્ણ્યમચારઃ ૧.
૨ બંધમેસતૂં. ૩ કદ. ૪ જેનો જેટો મળતો નથી એવો.

ખામી કેટલેક અંશે વાર્તાના ચમત્કારથી છાવરી શકાય છે. પદ્યબંધના નવનવા વૈભવથી તેની ખૂબીમાં વધારો સાધી શકાય છે. અવંકારની ઉપર ઉપરની ટાપટીપથી પણ તેની રમણીયતામાં ઊમેરણું કરી શકાય છે. આવી રીતે હેમના આભરણુમયોગને એડીની, ચિત્રણની, એપની, તાજની વગેરે ક્રિયાના સંસ્કાર દર્શનીય બનાવે છે. પરંતુ બાટીલા પાણીઘર ને તેજસ્વી મોતીના દાણાની અપૂર્વતા તો તેની જાતની સ્વાભાવસિદ્ધ જ હોય છે. પ્રસ્તુત મુક્તકની જે સુંદરતા છે તે પણ સ્વાભાવિક શક્તિથી પ્રગટતી સુંદરતા છે. શક્તિ વગર અભ્યાસથી પણ પદ્યની ચાર લીટી જોડનાર અનેક નીકળે છે; મુક્તકે કવયોડનન્તા. ૧૨. પરંતુ ઊંચી શક્તિના અભાવે એમના મુક્તકો એમના આયુષ્યભર પણ જીવતા નથી. વળી એક સારા પ્રબંધથી જેમ પ્રબંધ-કારને અમરપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મુક્તકકારને માટે નથી. એકાદ સંક્રાંતિ ગાંગડાથી ગાંધી થવાતું નથી ને એકાદ મુક્તકથી મુક્તકકવિ થવાતું નથી. છતાં અનેક મુક્તકો અને મોતી પણ, પરાવીને હાર ક્યો ન હોય, તો ક્યાં એ સ્વડી જાય છે. આથી પ્રબંધકવિની અપેક્ષાએ મુક્તકકવિ સંખ્યામાં ઓછા મળી આવે છે. કેવળ મુક્તકથી કીર્તિ મેળવનારા કવિઓ ગણાવિયે, તો સાતવાહન ભર્તૃહરિ અમરુ ને ગોવર્ધન જ જણીતા છે. એ ચાર મુક્તકકવિમાં રસના મધુર ઉપરિપાકને માટે, ભાવની ધ્રાવક પ્રચાર્દતાને માટે, કાર્યના વિસ્તારી પ્રુષ્ટપણુને માટે, સંવિધાનની સુંદર મોહકતાને માટે, પ્રસંગની ચમત્કારી નવીનતાને માટે, શૈલીના મનોહર પ્રસાદને માટે અને વાણીની અશિક્ષિત સાદાઈને માટે પ્રથમ પદવી અમરુશતકના કર્તાને જ ધટે છે. કાષ્ઠના પણ મુક્તક રસથી ઊભરાઈ જઈ પ્રબંધની કીર્તિ મેળવવા પામ્યા હોય, તો તે અમરુના છે.

૧ ધરણના બાળ. ૨ જુઓ કાવ્યમૌમાંતા. પૃ. ૬૪. ૩

પાકટપણું. ૪ હૃદય પિંગળાવી નાંખે એવી. ૫ લયપય હોવાપણુ,

તર હોવાપણું ૬ વસ્તુની ઘટના, ગોઠવણુ.

૧૦ ભારવિની વાણીનું વિશેષલક્ષણ અર્થગૌરવ છે, તેમ અમરુની વાણીનું વિશેષલક્ષણ બંધગૌરવ છે. વ્યંજનાનો વળ અને અલંકારની રંગાટી વણાટના ઘટપણના અભાવે પોતાને ટકાઉ બનાવવામાં અસમર્થ નીવડે છે. મુક્તકની કાવ્ય તરીકેની સફળતા બંધગૌરવમાં રહે છે. રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં અર્થબંધને અવલંબીને મુક્તકના પાંચ પ્રકાર ગણાવે છે^૧. તેમાંના શુદ્ધ, ચિત્ર અને સંવિધાનાત્મક મુક્તકનો ઉદાહરણ ભમરુતકમાં બહુધા મળી આવે છે; અને તેમાં પણ મોટું પ્રમાણ ચિત્રનું છે. કથોત્થ અને આખ્યાનવાન લક્ષ અંચતા નથી.

૧૧ અમરુની પ્રસિદ્ધિ શૃંગારના મુક્તકોના રચનાર તરીકે છે. હરકોષ સુભાષિતસંગ્રહમાં શૃંગારની પદ્ધતિમાં એના મુક્તકો પુષ્કળ મળી આવે છે. શૃંગારી અમરુને હાવકો થઈ નીતિભેદ આપતો કોષ કંપે પણ નહિ. તેમ છતાં સુભાષિતાવલિમાં એક નીતિનો^૨ મુક્તક અમરુને નામે છે, તેથી ભનુંડરિની માફક એણે પણ નીતિના રકુટ શ્લોક કદાચ રચ્યા હોય.

૧૨ કાવ્યમાં મુક્તક અને શાસ્ત્રમાં સૂત્ર તે સંસ્કૃત સાહિત્યની અવિચિટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી ઉપરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમાં સાહિત્ય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામેલું જોઈએ જિણે, પણ તેમાં એકમાં મુક્તક અને સૂત્રની કાટિનો પર્મર્ણ પાંચેથી કે પાંચથી છે નહિ. ઔપચારિક ભાષામાં જોણિયે તો મુક્તક તે સૂત્રાત્મક પ્રબંધ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ સચવાય, તેટલે દરજ્જે તે પ્રબંધે અપનાવેલા કાટિના કાવ્ય નામને લાયક લેખાય. પ્રબંધના લક્ષણથી રહિત

૧ જુઓ કાવ્યમીમાંસા, ૫. ૪૬-૪૭. ૨ જુઓ સુભાષિતાવલિ, શ્લોક ૮૬૨, -કાલપ્રાપ્તં મદારત્નં યો ન મૃદ્ધનાત્ય-
 બુદ્ધિમાન્. ૩ અન્યદસ્તગતં દુર્દ્વા પઞ્ચાત્ સ પરિતપ્યતે ॥
 ૪ બીજે કદી જોવામાં ન આવતી. ૫ મંથ.

મુક્તકે પદ છે, પણ કાવ્ય નથી પ્રબંધ અને મુખ્યકતો આ શાસ્ત્રીય સંબંધ તેમના આવિર્ભાવના ક્રમથી સમર્થન પામે છે. તપાસિયે તો પ્રબંધમાંથી જ મુક્તક છૂટા પડ્યા છે. જૂનામાં જૂનો મુક્તકોને મંત્રક મોટે ભાગે અનુષ્ટુભમાં રચાયલૂ પાલી ભાષાનું ઘમ્પદ છે. છુદ્ધ ભગવાનની દેશનાના એ મુક્તકોનું પૂર્વરૂપ શોધીશું, તો મહામારતમાંના બોધ અને જ્ઞાનના શ્લોકો જડને બીન્ને મુખ્યકતો પ્રાચીન સંમત ગાયા હંદમાં રચાયલી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની ગદ્યાસત્તર્ક છે. મહારાજા હાલ સાત-વાહનનાં એ શૂગારચિત્રોનો આદર્શ^૧ શાકુન્તલ આદિ નાટકની સ્વતંત્ર ભાવમય આર્યાઓ છે. આ જૂના મુક્તકમાં પ્રબંધ સ્વરૂપ જે અપ-રિસ્કુટ છે, તે અમરના મુક્તકોમાં સ્કુટ થાય છે. એ સ્કુટ સ્વરૂપના રસમુદ્ધાસને યોગ્ય વૃત્ત પણ કવિએ શિખરિણી હરિણી શાર્દૂલવિકીરિત આદિ પ્રૌઢ જ યોજેલાં જોઈએ છિયે.

૧૩ ઇમશતક અમરશાસ્ત્રના દાસ ન બનનારા સ્વતંત્ર કવિની પ્રસાદી છે. આયકારિકો એકતરશી પ્રીનિને રસભાસ કહે છે અને તે પ્રત્યે અણુગમે બતાવે છે એવો એક રસભાસનો પ્રસંગ ઇન્દ્રિયો અને મનને શિથિલ કરી દેતા વિધાદના પોષણમાં ચોજી દેઈ એ અણુગમે કવિએ ઉલેખી કાઢ્યો છે^૨. શૂગાર અને શાંતના સંકરનું નામ લેતાં આયકારિકો કહે છે. પરંતુ પ્રવાસના એક ચિત્રમાં એકીવખતે ઔત્સુક્ય અને વિધાદને ખિવાવી રતિ અને નિવેંદની^૩ ઈર્ષ્યુઝાયા ગિવાવી એક કારમે સંકર જમાવી દેઈ અમરએ અલંકારશાસ્ત્રની મર્યાદાને સાંકડી નીવડાવી છે^૪. આયકારિકો વિરોધી રસનો યોગ અર્થભાવ્ય માની માયૂ ધૂણાવે છે. પણ પ્રવાસવિપ્રલના એક હૃદય-ભેદક દશ્યને અપૂર્વ સ્વાભાવિકતાથી કરણાંત બનાવી રસમર્મજ કવિએ અર્થભાવ્યને સંભાવ્ય કરી બતાવ્યું છે.^૫ અથવા કયાં નૈસ-

૧ અસલ નમૂનો ૨ ખિલવણી ૩ જુઓ મુક્તક ૭૯.
૪ રંગનો ૫૮. ૫ જુઓ મુક્તક ૮૪. ૬ જુઓ મુક્તક ૮૫.

ગિક^૧ પ્રતિભાના ખજો અનંતમાં વિહરનારા કવિ અને ક્યાં પારકી પાંખે આલ લાળમાં લેવા મથનારા આલંકારિક ?

૧૪ અમરુની પ્રતિભા ઉપર કલાનો અંકુશ હોત, તો આલંકારિક મમ્મટ લીલાતામરસાં (૪૩) મુક્તકમાં જે ભુમુખ્સાશ્લીલ દોષ સંધી સૂચાય છે તેનો વ્હેમ પણ રહેવા પામત નહિ. વળી પંડિતરાજ જગન્નાથની દષ્ટિને સૂર્ય વાસં (૧૨) મુક્તકમાં વૈદર્ભી રીતિના નિર્વાહની જે અનેક ખામીઓ ખૂંચે છે તે પણ સહેજે દૂર ચર્ષ હોતાં તેમ વળી દીકાકાર અર્જુનવર્મા ગાદાલિત્તનં (૧૫) મુક્તકમાં જે અમંગલાશ્લીલનો આક્ષેપ કરે છે, તેનો પણ અવકાશ ભાગ્યે જ રહ્યો હોત. પરંતુ કલાચાતુર્યનો લાલ ઇન્દ્રિયા જતાં સાદાર્થ અને સ્વાભાવિકતાની દાનિ બહારવાનો ભય રહે છે. અમરુની શૈલી મનોહર છે, તે કલાની કૃત્રિમતા તેમાં નથી તેને ક્ષીધે છે. એની રચના આડંબર વગરની અને અકુટિલ છે. અલંકારનો પ્રયોગ કવિ છૂટથી કરે છે; પરંતુ એના અલંકાર કટકકુડળની પેઠે શરીરથી વિના કે કૃત્રિમ નથી ભાસતા, પણ અશ્વત્થામાના મસ્તકના મણિની માફક અંગભૂત અને કર્ણનાં ઠવચકુડળની માફક સ્વાભાવિક જણાય છે. અર્થ પ્રસાદથી નીતરેલો અને રસધ્વનિથી નીમલેલો, એ હમદ્રસતકનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે. સર્વગુણસંપન્ન વૈદર્ભી રીતિ કવિને અભિમત છે. એના મુક્તકમાં દીર્ઘ સમાસ^૫ કવચિત્ કાનનો કડખલો ભરી નાંખે છે ખરા; પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે અમરુ કંઈ રમુકારનો સહજીવી નથી. એ તો શદ્ધર્મી અને માલતીમાધવ રચનાર ખાણ અને ભવભૂતિના વચક્ષા ગાગામાં ચનારો કવિ છે.

૧૫ હમદ્રસતકના મુક્તકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે:—
ગોત્રવિવાસના, રીસામણાંમનામણાંના અને સંયોગવિયોગના. પહેલા

૧ કુદરતી, ઉપરદત્ત. ૨ જમાવટ. ૩ શરીરના અવયવ ૩૫.
૪ પસંદ, કબૂલ ૫ ભુજો ૧. ૧૬, ૨૦, ૪૨, ૪૬, ૫૮, ૮૮, ૯૪.

પ્રકારના મુક્તકો બહુ ઉન્માદક^૧ છે; છતાં ^૨અકામના સ્પર્શથી લેશ-
માત્રે પણ દૂષિત નથી. બીજા પ્રકારના મુક્તકોમાં આર્યધરસંસારતાં
અનેક ચરનેહાર્દ્ર ચિત્રો આલેખાયલાં છે, જેની ખૂબી સમજવા આર્ય-
હૃદય ય અપેક્ષિત છે. ત્રીજા પ્રકારના મુક્તક અત્યંત કામળ અને
દ્રાવક છે. પણ તેમની કામળતા અને દ્રાવકતા આ કાળમાં પૂરેપૂરી
પ્રીતિથી દુર્ઘટ છે. તાર ટપાલ ને આગગાડીએ વિયોગને નિર્દેશ કરી
દીધો છે, અવિયોગ બનાવી મૂક્યો છે. તેને લીધે અમરનો પ્રવાસ
વિપ્રસંભ આજકાલ ભૂસ્તરના પુરાકલ્પની^૩ સૃષ્ટિના જેવો મનથી
ગેપેંજવી કાઢવાનો રહ્યો છે. “કો જાણે અહીં આપણું^૪ ય મળવું
ધારી ફરી વા ન વા ?” (૮૫), એ કથનીનો આજે અવસર જ
ક્યાં છે ? વર્તમાન સંજોગમાં “પૂર્વે પ્રાણ જ છોડ્યા નિજ, પછી
પ્રાણેશ તન્વંગીએ” (૮૨), એ પ્રસંગ તો ક્યાંથી જ ઉપસ્થિત
થાય ? આજ પણ ધર્મશાળાઓ પ્રવાસીથી ખાલી નથી હોતી. પરંતુ
“છાંતીદાદ પ્રવાસી રાત બધી એ એવો રડ્યો કે ફરી ગામે સ્વાસ્થી
પંથીને ઉતરવા દેવાની બંધી કરી” (૮૬), એ બનાવનાં તો કાઢતે
ગામમાં સ્વપ્ન પણ નથી આવતાં. અમરના કાળનાં “ઐચી આંખ
વિશેષી વાટ ડગલું બેહોશ પાછું ભરી, ‘આવંતા કદી હોય કેંથ’
કરીને જોયે વળી બાપડી” (૯૧) અને “જોડા મ્વાસથી તંવંરત અધરે
પીગાઈ નિત્યે ઉરે કો આ ધન્ય અધન્યની જ અથવા તું પ્રીતિ તેન્વી !
રમરે ?” (૯૪) વગેરે પ્રવાસ વિપ્રસંભનાં મર્મબેદક દરયો આ કાળના
રસિક વાચકને કલ્પનાગમ્ય જ રહેશે.

કવિને મળેલું અસાધારણ માન.

૧૬ દક્ષિણાપથના અમરને ઉત્તરાપથમાં તેની હયાતીમાં જ
બહુ ભારે માન મળ્યું હતું. ભરતખંડનું કાવ્યપીઠ પૂર્વે ઉજ્જવિની

૧ મસ્ત બનાવનાર. ૨ અયુક્ત કામ, ખોટો, પાપયુક્ત કામ.
૩ પ્રેમથી લીંબાયલાં. ૪ જશરૂં. ૫ ભૂસ્તરવિદ્યાના વહી ગયેલા
જૂના યુગો. ૬ પ્રાપ્ત, સિદ્ધ.

નગર અને શાસ્ત્રપીઠ પાટલિપુત્ર હતું. એ મહાનગરોમાં અલ્પસંખ્યા
હોયતી, તે કાવ્ય અને શાસ્ત્રમાં પરીક્ષા થતી. તેમાં વિજયશાળી દેવિ
અને વિદ્વાનને પદબંધ બંધાવી અલ્પસંખ્યામાં જેસાડી ઠાઠમાદથી શહેરમાં
ફેરવવાનો સંપ્રદાય હતો. એવો મહોત્સવ કાલિદાસ હારવિ મેં
વગેરે કવિઓના સત્કાર અર્થે ઉજાગયિનીમાં અને પતંજલિ પિંગ્લ
વગેરે વિદ્વાનોના સત્કાર અર્થે પાટલિપુત્રમાં ઊજવાયાની નોંધ છે^૧; એ
દ્વારા આપણે તે તે પ્રબંધકારનો અને શાસ્ત્રકારનો સત્કાર થયા
જાણીએ છીએ. પરંતુ કોઈ મુક્તકકારને એ અસાધારણ માન મળ્યું
હોય, તો તે અમર એક જ છે. નોંધની ગાથામાં સંસ્કારી લીધેલ
અમર નાને એનો ઉલ્લેખ છે. ઉજાગયિનીની અલ્પસંખ્યામાં મળેલું માન
અમરને વાર્તાપીની રાજસભામાં કદાપિ સતમાન મળ્યું હોત તે કરતા
વધારે પ્રિય થઈ પડ્યું હશે.

અમર અને સુમકાલીન દાક્ષિણાત્ય કવિઓ.

૧૭ સાતમા શતકના દક્ષિણના કવિઓમાં અમર કાલક્રમમાં
છેલ્લો પંથુ યોગ્યતામાં પહેલો છે. એના વપુરોવાથી માતંગદિવાક
અને જૈન રવિકર્તિએ એમની હયાતીમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હશે.

૧ જુઓ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંતા ૧૦૧. ધ્રુયતે ચૈ
જ્ઞયિન્યાં કાવ્યપરીક્ષા । इह कालिदासमेण्डायनामररूप
शूरमारवयः । हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशाला
याम् ॥ ध्रुयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रपरीक्षा । अत्रोपपद्येष
विह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याधिः । यरुचिपत्तञ्जली इ
परीक्षिताः कयातिमुपजग्मुः ॥. બીજી ગાથામાં પાણિનિ અને વ્યાઙિ
નામ નોંધ્યા છે તે સંકારપદ છે. ૨ કાવ્યપરીક્ષા વિશેની ગાથામાં
અમર સખ્દ અમરકોશના કર્તાને માટે લેઈ સકાય નહિ; કેમકે
કવિ ન હોય, વિદ્વાન હતો; એનો સત્કાર ઉજાગયિનીમાં
સંભવે નહિ. ૩ પહેલાં યનાર.

નવમા દસમા સૈકાનો રાજગેખર પહેલાની સ્તુતિ ગાય છે^૧ અને
ખીજો પોતાને કાલિદાસ અને હારવિનો સમોવડિયો જણાવે છે.^૨
એક ઉત્તરના ચક્રવર્તિકવિ હર્ષની સલામાં બાણ અને મયૂર સાથે
પૂજાયો હતો. અન્ય દક્ષિણમાં બળવાન વાતાપીના ચાતુર્ય નરેશ દ્વિતીય
પુલકેશી સત્યાશ્રયની કૃપા ભોગવતો હતો.^૩ પહેલાએ રાજની પ્રશંસાના
શ્લોક ગાઈને જ કૃતાર્થતા માની છે^૪. ખીજ એ ઐહોલવાળી પ્રસરિત
લાખીને જ હરપના ધસવી નાખી છે. દિવાકરે કે રવિકીર્તિએ એક
કવિએ અમરુશતકની પકિતનો સાર્વકાલિક કીર્તિ આપનારો કાવ્યગ્રંથ
પાછળ મૂકેલો જણવામાં નથી.

૧૮ મંરુત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં દાક્ષિણાત્ય મુવર્ણકાર અમરુ
અને ગૌડ કુભકાર પદ્મોલનાં નામો બહુ ઉપયોગી છે. એ બંનેની
બાપે છે કે આજથી હજાર બારસે વરસ ઉપર આપણી મંરુત વાણી
ત્રેકાની બોલી તરીકે વિદ્યુત છતાં જીવતી જગતી સર્વપ્રાપ્ય ભાષા
હતી એ જમાનાની જામી કેળવણીનૂ તે પ્રધાન અંગ મનાતી. શરૂ પણ
એના લાભનો દાવો ધરાવતા, અને એનાથી પ્રાપ્ત થતી ચોખ્ખતાના બળે
રાજઓના અને સરસ્વતીના દરબારમાં તેઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સાથે
સત્કારમાં ભાગ પડાવતા. આ રીતે સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ

૧ અદો પ્રભાવો વાગ્દેવ્યા ચન્માતઃકુદિયાકરઃ । શ્રીહર્ષ-
સ્યામઘત્ સન્ધેઃ સર્મ ઘાણમયૂરયો ॥ ૨ જુઓ ઐહોલવાળી
પ્રસરિતના છેલ્લા (૩૮) શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ સ યિજયતાં રવિકીર્તિઃ
કવિતાખિતકાલિદાસમારવિકીર્તિઃ ॥ ૩ જુઓ પૂર્વોક્ત
પ્રસરિતના શ્લોક ૩૫ નું ખીજું અને ચોથું ચગણ સત્યાશ્રયસ્ય
પરમાસઘતા પ્રસાદ નિર્માપિતં મતિમતા રવિકીર્તિનેદમ્ ॥
૪ જુઓ સુમાપિતાગ્રહિમાં માતંગદિવાકરના શ્લોકો. ૫ જુઓ
રાજગેખરનું સુભાષિત સરસ્વતીપચિત્રાણં જાતિસ્તત્ર ન
દેદિનામ્ । વ્યાસસ્પર્ધી કુલાલોઽમૂષદ્ દ્રોણો મારતે કવિ ॥

એ સમયમાં સૌને સરળ હતો જનસમાજ, જે બહુધા અધકારગ્રસ્ત હોય છે, તેમાં પણ જિંદગી ફળવણીનાં કિરણો જિંદગી ઉતર્યા હતાં એ ગત કાળની સંસ્કૃતમાન અને ઉચ્ચ રસિકતાની વ્યાપકતા તો ગઈ જા

પુનર્જનની આખ્યાયિકા.

૧૬ અમરુ^૨ કવિનૂ નામ અમરકરે પણ લખાયાનું મળી આવે છે. એ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં સ્કુરતા મૃતના અમરણ એટલે પુનરુજ્જવનના ભાવને અનંબીને હાથકારકૃત પરકાયપ્રવેશની અદ્ભુતકથા અમરના વૃત્તાતમા ઘટવાઈ લાગે છે એ ભ્રમ સ્થિર થતાં કાનાતરે કોઈ કંપના-શીન પુરુષે અમરશતકને નવીન ગુસ્સાતક નામ નાનાબૂ જણાવ્યું છે બાકી આવું પદે પદે શુભારસે રેનાઈ જતૂ શતક શંકર ભગવાને રચ્યું હોય એવું ધડીભર પણ ધાર, તે તો એ વિદ્યાન ને વૈરાગ્યની મૂર્તિનું વગોણું જ કહેવાય

અમરશતકનું નામાતર

૨૦ અમરની શતરથોડાંને કેટલીક પ્રનમાં શૃંગારશતક નામ આપેલું જોનામા આવે છે વેમ બૂપાયે પોતે રચેલી દીકાનું નામ શૃંગારલીપિકા રાખ્યું છે, તે કદાચ આ ઝોછા જાણીતા નામને અનુ-લક્ષીને હોય એનું જગતની જીએ ચડેયું નામ તો અમરશતક જ છે. એ નામ તે અમરની એકની એક કાવ્યકૃતિ હોવાને લીધે અપાયું હોય આવી રીતે સૂર્યશતક સાધારણ રીતે મયૂરશતકના નામથી જાણીતૂ થયું છે આ કંપનાના સમર્થનમાં માધવાચ્ય, મદ્દિનાચ્ય, મુરારિનાટક આદિ અનેક દર્શાત જોગેરી શકાય.

૧ બધા મનુષ્યો લાલ લેઈ શકે એવી સિંધિ. ૨ ભાષાની દૃષ્ટિએ અમર, ધસવી સાતમા શતકની લોકભાષા જે અપભ્રંશ, તેના બોલ છે સંસ્કૃત અમર ઉપરથી અપભ્રંશ અમર અને ગૂજરાતી અમરો સંજ હતરી આવેલ છે

વાચના

૨૧ પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે ને રીચડ સાધમને છપાવેલા અમરુશતક-
માંથી વીણી વીણી મંગળાચરણના શ્લોક સાથે ૧૦૨ મુક્તક^૨ મેં
અનુવાદ માટે હૃદયાર્પી છે; ઉપરાંત બીજા ૧૩ મુક્તક તારવી કાઢી
પૂરવણીમાં લીધા છે. બાકીના શ્લોક તજી દીધા છે. મૂળમાં આપેલા
૧૦૨ મુક્તકમાંથી ૬૫ રસિકસજીવની અને જુગારદીપિકા બંનેમાં, ૮
એકલી રસિકસજીવનીમાં, ૮ એકલી જુગારદીપિકામાં, ૧ મૂલમાત્રમાં,
૧૫ સુમાપિતાવલિમાં, ૨ સૂક્તિમુક્તાવલિમાં, ૨ સદુક્તિર્નામૃત^૩માં અને
૧ ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં મળી આવે છે. એમાં ૬૭ શાર્દૂલવિકીડિત,
૧૬ હરિણી, ૧૦ શિખરિણી, ૫ ભગવદા, ૩ મંદાકર્તા અને ૧
વર્મતતિલકા છે. આ રીતે આખું શતક, મંગળાચરણનો વર્મતતિલકા
છંદ બાદ કરતાં, ૧૭ થી ૨૧ અક્ષરનાં પ્રૌઢ વૃત્તમાં રચાયેલું જોઈએ
છિયે. પૂરવણીમાં ૨ શાર્દૂલવિકીડિત, ૩ વર્મતતિલકા, ૨ માસિની, ૧
ઉપમતિ, ૩ અનુષ્ટુપ અને ૨ આર્યા સમાય છે. આ વધારાના
મુક્તકોનો મોટો ભાગ, અમરુ જીજરતો કવિ હશે, ત્યારે રચવામાં
આવ્યો છે. અહીં પ્રૌઢ વૃત્તો બદલે ટૂંકકા છંદો વપરાયયા છે એટલું
જ નહિ, પણ રસને બદલે અર્ધચિત્ર અને મંપૂર્ણ પ્રબંધસ્વરૂપને બદલે
૪ એકદેશી પ્રસંગ કે ભાવનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. ચદ્રાન્તો (૧૧૧)
મુક્તકમાં તે પ્રસાદની પણ ખામી છે. પૂરવણીના મુક્તકોમાંથી ૪
સુમાપિતાવલિમાં, ૨ સૂક્તિમુક્તાવલિમાં ને ૧ શાર્દૂલચરપદ્યતિમાં અમરુને

૧ Text. ૨ આમાંના છૂટલા નામાણિં પ્રતીકવાળા શ્લોકને
અર્જુનવર્મા પ્રદક્ષિત ધારે છે. પરંતુ વેમ જૂપાણે તેને અમરુની કૃતિ
તરીકે સ્વીકાર્યો છે. વેમની વિવેચનશક્તિને માટે મને માન છે. આથી
પ્રસ્તુત શ્લોક મેં અમરુશતકમાં મંથર્યો છે. સંસ્કૃત સુમાપિતસંગ્રહોમાં તે
બીજાને નામે નથી. ૩ સદુક્તિર્નામૃતના માત્ર પહેલા બે ખંડ જ
મને મળી શક્યા છે. ૪ Partial.

નામે આપેના છે, અને ૧ રસિકસજીવની તથા શૃંગારદીપિકા બનેમાં,
૧ એકની રસિકસજીવનીમાં અને ૪ એકની શૃંગારદીપિકામાં છે

૨૨ તજ દીધેના ૬૮ છંદા બે વિભાગ પડે છે પહેલા વિ
ભાગમાં ૩૦ મુક્તક અને ૧ યુગ્મક આવે છે સુભાષિતસમ્રહમાં આ
છંદો બીજાને નામે ચડેલા છે, તે ૧ અઘ્વીકાર્ય જ છે શેલી અને
વૃત્તના સરખાપણાને લીધે તે અમરુશતકમાં ધુસી ગયા હશે એ બધા
પરિશિષ્ટ ૧ મા વિગત સાથે આપ્યા છે બીજા વિભાગમાં ૩૪ મુક્તક
અને ૧ યુગ્મક અમાય છે તેના કર્તાના નામ ધણે ભાગે હાથ લાગ્યા
નથી તેમજ સ્વરૂપ કહી આપે છે કે તે અમરુના ન હોય આ
પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક મેં પરિશિષ્ટ ૨ માં આપ્યા છે

૨૩ ઉપર જણાવેલા અમરુશતકના બે મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં
નતેધેલા, પરંતુ અન્યત્ર અમરુની નામમુદ્રાથી આપેના, કેટલાક શ્લોક
વર્તમાન મંદિરચુના પ્રમંજે મારા જાણવામાં આવેલા, તેની ત્રીજા
પરિશિષ્ટમાં નોંધ લીધી છે

૨૪ અમરુના ન્હાનકડાં સમ્રહમાં આપ્યા શ્લોકના શ્લોક સોએ
સાકંથી પણ વધારે ધુસી ગયા છે તે બંને, પણ કહેવું જોઈએ કે
મૂળ પાંક ઝાંઝો બધે થવા પામ્યા નથી ઉદારેલી શતશ્લોકીમાં છેક
વાધા પડતા પાંક તો એક બે જ છે મુક્તકના બાધાનૂ આ દંડપણૂ
ધ્યાન ખેંચનાર છે

ટીકાકાર

૨૫ અમરુશતક ઉપર દસ પદર ટીકાઓ થયેલી કહેવાય છે
પરંતુ શતકની ખૂબી સમજાવનારી ઉત્તમ ટીકા તો બે જ છે એ
બેમાં પણ વિદ્વત્તા અને પ્રાચીનતામાં ચડતી ટીકા રસિકસજીવની છે
તે ધારા નગરીના રાજા અર્જુનવર્મદેવે રચેલી છે બોજ રાજાથી
આકંઠો ગાદીપતિ સુલટવર્મા થયો, જેણે ભોજા લીમના રાજ્યકા-

જામાં ગૂજરાત ઉપર ધૂળરો કર્યો હતો તેનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી અર્જુનવર્મા લોજ રાજ સ્વરૂપે સિધાવ્યા પછી પરમારકુળને દીપાવનાર રાજ એ જ થયો. રસિકસંગીવનીમા એ પોતાને મોલકુલપ્રદીપ અને વીરચૂડામણિ એવાં વિશેષણ લગાડે છે, તેમા અત્યુક્તિ નથી તેણે જિગતી વયમા જ પાવાગઢ આગળ યુદ્ધમાં જય-સિદ્ધનો પરાજય કર્યો હતો. આ જયસિદ્ધ તે વિ સં ૧૨૮૦ ના શાસનપત્રનો અભિનવસિદ્ધરાજ વિરુદ્ધ ધારણ કરનાર ગૂજરાતનો ચૌ-લુચ્ચ જયસિદ્ધ હોવો જોઈએ તેણે વિ સ ૧૩૬૬-૭૨ ના ગાગામા લોજા ભીમને રાજગાદી ઉપરથી ખસેડી રાજચિહ્ન ધારણ કરી વિ. સં ૧૨૮૦-૮૩ સુધી રાજસત્તા ભોગવી હતી જયસિદ્ધના પરાજયને ઉદ્દેશીને કદાચ રસિકસંગીવનીના આરણના શ્લોકમા અર્જુનવર્માએ પોતાને વીરવ્રતી વિશેષણ લગાડ્યૂ હોય એ પ્રતાપી રાજ સંસ્કૃતવિદ્યાને સાફ ઉત્તેજન આપતો એના દરબારનો પડિત રમદન લખે છે, કે વર્તમાન કાળમાં મહારાજ અર્જુનવર્મદેવે સંગીત અને સાહિત્યમાં સપૂર્ણ કુશળતા મેળવી સરસ્વતીનો વીણાપુસ્તકનો ભાર ઉ

૧ અર્જુનવર્માએ ગૂજરાત ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, તે વિશે આસસરસ્વતી મદનની રચેલી પારિજાતમંજરી ક્રિવા ધિજયમ્બી નાટિકાના પહેલા એ અંક જડ્યા છે ધાર ક્રિવા ધારાનગરીની કમા લમૌલા મસીદમાં ચણી લીધેની એક શિવા છૂટી પડી હતી, તેમા એ અંક કાતરેલા મળી આવ્યા છે કહે છે કે લોજગળએ સ્થાપેલી સરસ્વતીકળ્ઠામરણ પાઠશાળાની જ વિધર્માઓએ કમાલમૌલા મસીદ બનાવી દીધી હતી એ પાઠશાળામાં અર્જુનવર્માના સમયમાં પારિજાતમંજરી બે શિનાઓમાં કાતરીને રાખવામા આવી હતી. ખૂટતા એ અંક બીજા હાથ ન લાગેવી શિલામાં હોવા જોઈએ જડેલા એ અંક Epigraphia Indicaમા છપાયા છે ૨ મદન પડિત અર્જુનવર્માનો પુરોહિત, ઉપાધ્યાય અને રાજકવિ હતો.

તાર્યો છે. અર્જુનવર્માની પુસ્તકરૂપ 'કૃતિ' 'પ્રસિક્તસજીવની' છે. એમાં તેણે શતકની અનેક હાથપ્રત મેળવી વાચના નિર્ધારવા શ્રમ લીધો જણાય છે. એ ટીકા તેના કર્તાના સાનનું બહોળાપણ, હાડાપણ અને ચૌકસપણ બતાવવા બસ છે. અર્જુનવર્મદેવ પદ્મપાતલિત થયા વિના ન્યાયશ્રદ્ધિથી મૂળના ગુણદોષ દર્શાવે છે, અને નિઃસરપણે વિરુદ્ધ મતનું ખડન કરે છે. વિવેચનમાં આગળ પડતી વિદ્વાતાના પડછે શ્લોકની પર્યંદગીમાં સજીવનોકારની સાવધાનતા કમક આછી છે. મુકનકના શતકમાં એ મુગ્ધક પણ બેમાં પરોવાયા છે; પ્રૌઢ વૃત્તોના સમૂહમાં ટૂંકા અનુષ્ટુભ અને ઉપગતિ વૃત્ત પણ લખ્યાં છે, અને ધ્વનિની શતશ્લોકીમાં અર્થચિત્રને પણ સ્થાન મળ્યું છે.

૨૬ શતકની બીજી ઉત્તમ ટીકા શુદ્ધારદીપિકા છે. એનો કર્તા વેમ ભૂપાલ દક્ષિણાપથના વેપંટ નામે શદ્ર રાજકુળમાં જનમ્યો હતો, એનો પ્રપિતામહ પ્રાણ ભૂપાલ પંટ. વશનો મૂળપુરુષ હતો. તે ત્રિલિંગ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની અદકિ નગરી હતી. તેને પાંચ પુત્ર હતા માય, વેમ, દેહ, અન અને મહા એમાંના બીજાએ કૃષ્ણા નદીની સાથા જે ખાતાજમના, તેને શ્રીશૈવેશ આગળ ધાર ખંધાવ્યો હતો; અને હેમાદ્રિના દાનચળદમાં કહેલાં અનેક મહાદાન આપ્યાં હતાં મોટા માય નરેન્દ્રને તથા પુત્રા થયા: રેડિપોત,

૧ સુમાપિતાચલિમાં નીચેનો શ્લોક અર્જુનવર્માને નામે આપ્યો છે.-નીતોઽસ્મિ ચેન મંદર્તી સલિલેન વૃદ્ધિ સયોજિતથ સતતં શુરુણા ફલેન । તચ્છોખ્યતે દિનકૃતેત્યતિચિન્તયેય શોકાનતં કલમશાલિષર્ન ચિપાણ્ડુ ॥ એ રસિકસજીવની માં છે નહિ. ૨ જુઓ દમ્પત્યોર્નિશિ પ્રતીકવાળા મુકતક (૨૩) ના વ્યાખ્યાનમાં આપેલી પાઠબેદની ચર્ચા. ૩ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૯ માં આપેલ પંટકુળનું વંશટ્ટક ૪ અદંગી કે અદકિ નગરી ગોદાવરી પરગણામાં સપ્ત ગોદાવરીની વાસિઠી ધારાના તરિ આવેલી છે. તેનાથી ઉપજાણુમ દક્ષારામપુરી ક્રિવા શ્રદ્ધારામપુરી છે, જ્યાં ભોમેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ તિલિંગ છે

પેદકોટમીંદ્ર અને નાગેંદ્ર. રાજકુમાર પેદકોટમીંદ્ર માય પંજી ગાદીએ આવ્યો. એનો બ્યેદ પુત્ર તે શૂદ્રારદીપિકાનો કર્તા વેમ ભૂપાલ એ પરાક્રમી અને વિદ્યાવિદ્યામી રાજા હતો. વીરનારાયણ અને જગનોબ્ધગડ બિરહો એના પ્રતાપની સાક્ષી પૂરે છે. એના પ્રીતિપાત દ્વિ વામનભટ્ટબાણે મસ્કૃતમાં વેમમૂપાલચરિત^૧ રચ્યું છે. તેમાં એની વિજય-યાત્રાનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એ અત્યુક્તિના તુલ્યપુજમાં એક તથ્યોક્તિનો કથુ જડે છે, તે એની રસિકતાની પિછાન આપે છે^૨. કહે છે કે વેમ ભૂપાલને નિત્ય રસમય કાવ્યો સાંભળવાનો ગ્રામ હતો. શાસનપત્રો ઉપરથી પણ જોવામાં આવે છે કે પુટકુળના રાજાઓ રસિક અને પડિતોના પૂજનારા હતા. પ્રશિસ્તકાર ત્રિયોચનાયને ચમ્પુવેમ વર્મતરાય જગનોબ્ધગડનો આશ્રય હતો. કુમારગિરિરાજે માલવિવામિનિષ્ઠ વિક્રમોર્વશીય, અને અમિતાનુસાકુન્તલની ટીકા લખનાર અમાત્ય કાટ્યવેમને રાજમહેન્દ્રનગરીનો રાજા બનાવ્યો હતો. તેવી જ રીતે ગદ્યપદ્ય કાવ્યોનો કર્તા વામનભટ્ટબાણ વેમની રાજસભામાં માર્ન પામ્યો હતો. એક વખત કાવ્યચર્યા ચાલતી હતી તે દરમિયાન સભામાં કામ્યે અમરના મુક્તકો કહ્યા. તે સાંભળી વેમ ભૂપાલ બહુ પ્રસન્ન થયો. એના મનમાં અમરની શૂદ્રારાત્મિક શતશ્લોકી ઉપર સુંદર ટીકા લખ-

૧ એને વીરનારાયણચરિત પણ કહે છે. તે ગદ્યકાવ્ય ઉપરાંત પણ વામનભટ્ટબાણે પાર્વતીપરિયણ નાટક, શૂદ્રારમૂપણ બાણ વગેરે બીજાં પુસ્તકો લખેલાં જાણવામાં છે. ૨ જુઓ વેમ-મૂપાલચરિતની છેવટમાં સરસકવિકાવ્યઅવગમનમૂપણેન કળોં પ્રતિદિનમલકુર્ચન્જયતિ...વેમમૂપાલઃ । એ વાક્ય. ૩ અન્નવેમ અને કુમારગિરિરાજ કોકોલત્રીએ થાય. તેમની રાજધાની હાલના Kistna Narasaraupeta તાલુકાના કોંડવીડુ નામે ઈંગરી કિંદામાં હતી જુઓ પ્રાચીનલેખમાળા, લેખ ૧૪૩.

વાનો મંકરપ થયો. તે વખત પહેલાં રસિકમજીવની તેણે જોઈ ૧. તેમાં નીરસ મુક્તક અને યુગ્મકને સ્થાન મળેલું હોવાથી વેમ ભૂપાવના મનમાં કંઈક ગ્વાનિ થઈ. તે ઉપરથી તેણે મૂળ શ્લોકનો વધારે સારો સંગ્રહ કરી પદરમાં સતકના પહેલા ચરણમાં શૃંગારદીપિકા ટીકા રચી.

૨૭ અર્જુનવર્મા અને વેમ બંને મુગટધારી વિદ્વાનો છે. રાખઓ એક સામાન્ય મનુષ્યની કૃતિના ટીકાકાર બને અને તેના ગુણ ગાય, એ પણ દેવી સરસ્વતીની સૃષ્ટિની બલિહારી જ.

૨૮ રસના સ્પષ્ટિકરણમાં રસિકમજીવની અવકારશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પકડે છે. સારે શૃંગારદીપિકા નામ્યશાસ્ત્રને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે. અર્જુનવર્મા શ્લોકના ગુણરોષ તપાસે છે, વેમ ભૂપાવ અર્થનું સાદું વ્યાખ્યાન આપી સંતોષ માને છે. ઉત્તરનો ટીકાકાર શ્લોકના મંગલ-માં અને પાદની પસંદગીમાં પ્રમાદ કરે છે, પરંતુ દક્ષિણનો કંઈક સાવધાનતા દર્શાવે છે. વેમે સ્વીકારેલી વાચનામાં ટૂંકડાં વૃત્ત કે યુગ્મક નજરે પડતા નથી એક ટીકામાં જનિ તથા અનકારનું અને બીજામાં વૃત્તિ તથા નાયકનામિકાનું નિરૂપણ કીક છે. બંનેના વ્યાખ્યાન મનનીય અને માનનીય છે.

૨૯ જેને સ્વતંત્ર રચાયેલી સારી જૂની ટીકા કઢીયે, તે તો રસિકમ-જીવની અને શૃંગારદીપિકા એ બે જ છે. એમાંની પહેલીથી પોપણ પામી કાકગંભવરે ને મુર્મદાસની ટીકાઓ રચાઈ જણાય છે. શેરામ-

૧ જુઓ મલસવલિતૈઃ પ્રતીકવાગા મુક્તક ઉપરની શૃંગાર-દીપિકા એમાં નાયિકા સ્વોયા ન મયતિ કિન્તુ પરકીયા કિં ચ મુગ્ધેતિ સયુદ્ધા । એમ જે લખ્યું છે, તે રસિકમજી-વનોનાં શ્યં સ્યસો ન મયતિ । સા ચ મુગ્ધા નાયિકા । એ વાક્યોનું માત્ર સ્પષ્ટર જ છે. ૨ કોકગંભવે અર્જુનવર્માની પાસના સ્વીકારી છે, અને તેમાં સૌપ્રસાદ તથા સૈમ્બવનો પ્રતંગવચ્ચાત્ નિરૂદ્ધ છે, તેથી ટીકાકાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો સંભવે છે

કૃષ્ણે^૧ ને રામાનન્દનાથે બીજા દોહન કર્યું છે રુદ્રમહેવકુમારની વિવૃતિ અતિ સંક્ષિપ્ત છે આ ટીકાઓમાં મુખકાનૂ શૃંગારપરત્વે જ વ્યાખ્યાન આપેલું છે એથી બીજા રવિચંદ્ર અને રામરુદ્ર સાંતપરત્વે પણ અર્થ કરે છે પ્રસિદ્ધ અર્વાચીન આલંકારિક અમ્યુતરાય મોડકે પણ વેશારદાગમમાં ઉભય રસપરત્વે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે પરંતુ મુવર્ણકાર અમરુ તે સ્તેષપદ્ધતિજ્ઞનો રાગ અમરક નથી, એટલે અમરુદાતક તે ગુરુદાતક પણ નથી અર્થાત્ સાંતપરત્વે વ્યાખ્યાન અવિ વક્ષિત ને અગ્રાહ્ય છે*

૩૦ અનુવાદ કરવામાં ઉપર કહેલી બંને ટીકાનો છૂટથી ઉપ-યોગ કર્યો છે મૂળના સમુદ્ધારને માટે એ બે ટીકા ઉપરાંત ઘન્યા-લેક, દશરૂપ, કુવલયાનન્દ વગેરે અનકારકથાઓ અને સૂક્તિમુક્તાવલિ, સુમાપિતાવલિ વગેરે સંગ્રહકથાઓના આધાર લીધા છે અનુવાદની પદ્ધતિ પડિતની નહિ, પણ પ્રતિનિર્માતાની રાખી છે પડિતાઇના અનુવાદ પરભાષાના સાહિત્યના કુભાષિયા છે એ કદ સ્વભાષાના સાહિત્યના કુદુબી નથી મૂળની પનિર્માણશક્તિની સરસાર્થ કરતી

૧ જુઓ સદ્ગત પડિત દુર્ગાપ્રસાદના અમરુદાતકની પ્રસ્તાવના ૨ રામાનન્દનાથ, શેષરામકૃષ્ણ અને રુદ્રમહેવ કુમાર તેમનાં નામ ઉપરથી છેક દક્ષિણ તરફના હોવાનો સંભવ છે રામાનન્દનાથ મૂપાલ સંઘથી ટીકામાં વેમનૂ નામ લે છે ૩ એનો નિરૂદ્ધ સાહિત્યમાર ૧૧૭૬ ૬૯૧ ના વિવેચનમાં છે ૪ છ સ ૧૮૮૮ ના મધ્યમા ગણેશ શાસ્ત્રી લેને અબકકરે અમરુદાતકનું મરાઠી પદ્યાત્મક બાણતર બહાર પાડ્યું હતું, તેમાં શૃંગારપરત્વે જ અર્થ લીધો છે અનુવાદ એના એ શ્લોકમાં નથી કરવામાં આવ્યો શાસ્ત્રી-જીએ કલકત્તામાં જાપાનવા કાવ્યસંગ્રહની વાચના સ્વીકારી છે, તેની સાથે હાથપ્રતોમાં મળી આવેલા જાપાનીસ પત્ર પણ સંગ્રહા છે. ૫ Creative faculty

પ્રતિનિર્માણશક્તિથી જે અનુવાદ રચવામાં આવે છે, તે જ સ્વ-
લાપના સાહિત્યનું અંગ બને છે. હિયામાં હિયા ૭ અનુકરણશક્તિ
કરતા આ શક્તિ ચડિયાતી છે; કેમકે તે પ્રતિનિર્માણની શક્તિ છે.

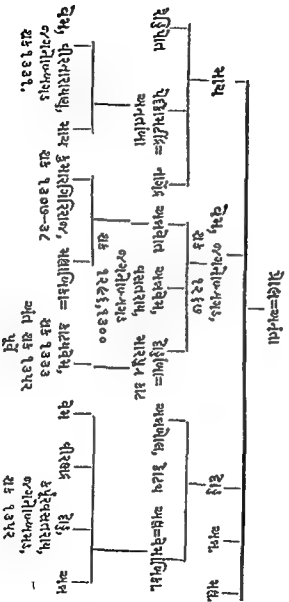
સારસ્વતસ્મૃતિશુચૌ કવિપુગવાનાં
ચિત્તે સ્ફુટસ્ફટિકદર્પણદર્પચૌરે ।

વાગ્દેવતા સ્યયમિયં પ્રતિબિમ્બિતેષ
શુદ્ધા મતિઃ પ્રભવતિ સ્મ કવિત્વતયે ॥

વસ્તુપાલસ્ય ॥

† Re-creative genius. ૭ Imitation. ૮ Re-
creation.

जिनि ७१ रेखां ५२ कुण,

અનુક્રમણિકા.

મુખપૃષ્ઠ	૫૪ ૧
અમરદશતકની ચોખ્ખતા.	૨-૩
પ્રસ્તાવના	૪-૧૦
અમર અને તેના ટીકાકાર.	૧૨-૪૦
અમરદશતકનું સૂચિપત્ર.	૪૧-૪૫
પૂરવણી ૧ નું સૂચિપત્ર.	૪૬-૪૭
અમરદશતક	
મંગળાચરણ, શ્લોક ૧-૩.	૧-૫
સંભોગ શૃંગાર, શ્લોક ૪-૨૭.	૫-૨૭
માનવિપ્રલંભ, શ્લોક ૨૮-૭૭.	૨૭-૭૫
શૃંગારાભાસ, શ્લોક ૭૮-૮૦.	૭૫-૭૭
પ્રવાસવિપ્રલંભ, શ્લોક ૮૧-૯૪.	૭૭-૯૦
અયોગવિપ્રલંભ, શ્લોક ૯૫-૧૦૨.	૯૦-૯૬
પૂરવણી ૧ શ્લોકોત્તરપૂર્તિ, શ્લોક ૧૦૩-૧૧૫.	૯૭-૧૦૧
પૂરવણી ૨ અર્થાત્તરપૂર્તિ	૧૦૨-૧૦૪
પરિશિષ્ટ ૧ સુદ્રિત પ્રતોમાં નામવાળા ભળતા શ્લોક	૧૦૫-૧૧૪
પરિશિષ્ટ ૨ સુદ્રિત પ્રતોમાં નનામા નજાળતા શ્લોક	૧૧૫-૧૧૬
પરિશિષ્ટ ૩ અન્યત્ર અમરના નામના શ્લોક.	૧૧૭-૧૧૮
શુદ્ધિપત્ર	૧૧૯-૧૨૦

अमरुशतकतूनं सृष्टिपत्र.

श्लोक.	अनुनादने अंक.	भूषणे अंक दु.	क्यां मणी आवे र. म.	० ? मीने
अङ्गानामति	३८	५०	५०	४५
अद्भुतपद	७२	५	५	६ सुभा.
अच्छिन्नं नयनाम्बु	६३	११०		७८
अज्ञानेन	५८	१७	१७	१६
अघारम्य	६८	८३	८३	७२
अन्योन्यप्रथिता	८४	१३८		सुभा.
अलसवलितैः	८१०	४	४	४ शा.प. सुभा.
		१४०		
		८८	८८	६६
		७६	७६	८१
		१०६		६३
		७८	७८	८३
		३	३	३ शा.प. सुभा.
		१४२		
		६३	६३	५७
		८४		८४
		१५६		सुभा.
		२३	२३	२१
		२२	२२	२३
		५३	५३	८४
कथमपिकृतप्रत्या	४६	७५	७५	७६
कथमपि सखि	६६	१५	१५	१४
कपोले पञ्चाली	५०	८१	८१	८५

करकिसलयं	१६	६०	६०	८६	
काञ्च्या गाढ	३०	२१	२२	२०	
कान्ते सागसि	४१	४६	४६	४१	
किं बाले मुग्ध	६६	१४३			सुभा.
कृतो दुरा	६१	१४	१४	५६	
कोपात्कोमल	४७	६	६	१०	
कचित्ताम्बूलाकः	२२	१०७		६५	
क्षितो हस्ताय	२	२	२	२	
गच्छेत्पुत्रतया	१०	१४४			सुभा.
गन्तव्यं यदि	८५	१६३			श्री.धि.च.
गाढालिङ्गन	१५	४०	४०	३५	
चक्षुःप्रीत्या	१०१	१००	१००	८८	
चटुलनयने	६५	१४५			सुभा.
चपलहृदये	७३	५६	५६	४८	
चरणपतनप्रत्या	६७	२०	२०	१६	
चलतु तरला	५६	१४६			सुभा., सु. सु.
चिन्तामोह	३७	८७	८७	६४	
चिरधिरहिणो	२७	४४	४४	३६	
जाता नोत्कलिका	२६	८४	८४		
ज्याकृष्टि	१	१	१	१	
तद्वक्त्राभिमुखं	६३	११	११	१२	
तस्याः सान्द्र	४२	२६	२६	२४	
तैस्तैश्चादु	२१	१४७			सुभा., सु. सु.
त्थंमुग्धाक्षि	११	२७	२७	२५	
दपन्योर्निशि	२३	१६	१६	१५	
दत्तोऽस्याः	७८	६	६	७	
दीर्घा वन्दन	२५	४५	४५	४४	

यदि विनिहिता	६६	१४८			सुभा.
यद् गम्यं गुरु	६०	१५८			स.सु.
याताः किं न	८३	१०	१०	११	
याने गोत्र	४८	१५१			सुभा.
यास्यामीति	८८	७८	७८		
रौह्यतो प्रथमं	८१	८११		८७	
लग्नां नांशुक	२४	६२	६२	५३	
लाक्षालक्ष्म	५६	६०	६०	७१	
लिखन्नास्ते	५१	७	७	६	
लीलातामरसा	४३	७२	७२	८०	
लीलमूलतया	४०	८३	८३	६८	
लोलैर्लोचन	८४	६१	६३	५२	
शून्यं वासगृहं	११	८२	८२	७४	
श्रुत्वा नामापि	६५	५८	५८	५८	
दिल्लब्धः कण्ठे	५	५८	५८	५१	
संदण्डेऽधर	३२	३६	३६	५	शा. प.
सख्यस्तानि	२८	११५			सुभा.
सख्येषां	७६	८१	८१	५८	
सा बाला	८८	३४		३४	
सुरतविरतौ	१८	१५४			सुभा. स.सु.
					शा.प.
सुप्तोऽयं सखि	१२	३७	२७	३२	
सैवाहं प्रमदा	१७	८८	८८		
स्वं दृष्ट्वा कर	४८	५५	५५	४७	

પૂરવણી ૧ નું સૂચિપત્ર.

શ્લોક.	અનુવાનો ક્રમંક.	અનુવાનો ક્રમંક.	કયાં મળે છે ?	વિશેષ નોંધ.
આજીકયતિ	૧૦૩	૧૪૧	મુમા.	અર્થચિત્ર; ગાથા હંદ. અપકવ દશાની કૃતિ.
કાન્તાનુગ	૧૦૪	૧૪૨	ચા.પ.	રસની જમાવટ સાથે નવાં નવાં વૃત્તાની અ- જમાવશ. મધ્ય અવ- સ્થાની કૃતિ.
કાન્તેકયંચિદ્	૧૦૫	૧૪૮	સુ.મુ.	
જલિદિ સુતનુ	૧૦૬	૩૬૨.૩૬, ૩૬૪	૩૬૨.૩૬, ૩૬૪	
તન્વદ્વયા મુદ	૧૦૭	૬૬	૨.૬૬	અર્થચિત્ર. અપકવ દ- શાની કૃતિ.
મ જાને	૧૦૮	૫૪	૨.૬૪	રસ છે, પણ પ્રખંપના જેવી પુષ્ટતા નથી. હંદ પણ અનુકુલ છે. અ- લંકારનો મોદ જણાય છે. અપકવ દશાની કૃતિ દર્શ.
નમસિ મલદ	૧૦૯	૧૦૩	૩૬.૪૬	રસની જમાવટ સાથે નવાં નવાં વૃત્તાની અજમાવશ. મધ્ય અવસ્થાની કૃતિ.
નામ્તઃ પ્રવેશ	૧૧૦	૧૧૪	૩૬.૬૬	

ચદ્રાન્તો	૧૧૧ ૧૫૦	સુમા.	પ્રસાદની ખામી, રચના કષ્ટક કિંચિત્તેને અરુચિકર અપકવ દશાની કૃતિ હશે
હલિતમુરસા	૧૧૨ ૧૬૧	સુ. મુ, શા પ	અર્થચિત્ર, ગાથાછદ અ- પકવ દશાની કૃતિ
સતિ પ્રદીપે	૧૧૩ ૧૫૩	સુમા	રસ છે, પણ પ્રમંથના જેવી પુષ્ટતા નથી છદ પણ અનુદુલ જ છે અનકારનો મોહ જણાય છે અપકવ દશાની કૃતિ
ના યૌવન	૧૧૪ ૧૫૨	સુમા	અર્થચિત્ર અપકવ દ શની કૃતિ
નાલકકેન	૧૧૫ ૧૧૬	શૃ ૦૧	વૃત્ત વસંતતિ-નકા છે મધ્ય દશાની કૃતિ હશે

દીવાનખહાદુર

લાલ હર્ષદરાય કુવે પ્રસિદ્ધ
કરેલાં પુસ્તક

નાટક

	આ.	મૂલ્ય
મેળની મુદ્રિકા	૬	૧—૮—૦
પરાક્રમની પ્રસાદી	૬	૧—૦—૦
વિન્ધ્ય વનની કન્યકા	૩	૦—૧૫—૦
સ્વપ્નની સુંદરી	૨	૦—૧૫—૦
પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા	૨	૦—૧૨—૦
મધ્યમ	૨	૦—૮—૦
પ્રતિમા	૧	૧—૪—૦

કાવ્ય

અમરુશતક	૫	૧—૮—૦
ગીતગોવિંદ	૫	૨—૦—૦
લઘુ ગીતગોવિંદ	૧	૧—૧૨—૦

પ્રકીર્ણ

ભાલજી કૃત કાદબરી		
પૂર્વ ભાગ	૧	૪—૦—૦
પદ્યપાઠ	૧	૦—૬—૦
પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય		
પદ્મમું સૈફૂ	૧	૧—૦—૦
રત્નદાસ કૃત હરિશ્ચંદ્રા-		
ખ્યાન	૧	૦—૮—૦
મુદ્રારાક્ષસમ્	૩	૭૫૫ છે.

એનંટ

શુકસેતર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે
તથા દરવાજા, અમદાવાદ

અમરુશતક.

મગજાચરણ

શ્યાકૃષ્ણિવદ્ધસ્ટકામુલપાણિપૃષ્ઠ-
પ્રેક્ષ્યસ્વાશુચયસંવલિતોઽમ્બિકાયા ।
ત્વા પાતુ મહારિતપલ્લવકર્ણપૂર-
લોમમદ્ધમરવિન્નમમૃત્ કદાશ્વ, ॥ ૧ ॥

દષ્ટિ-દિરેક કરપલ્લવ કર્ણપૂરે
રૂડી નખાશુભય મજરીમા રમી રૂહે
એવી વિધે પશુછ પૂરણ ખેંચતા જે,
રક્ષો સદૈવ સહિને જગદંબિકા તે ! ૧

દિરેક-અમરો કરપલ્લવ-રૂપણ જેવો હાથ કર્ણપૂર-કર્ણકૂશ
ખાશુ-નખનાં કિરણ મજરી-ફૂલના તણ, રેસા

રૂપણ જેવો હાથ મને ચડી કર્ણકૂશખ બને છે, તેના વિશે
માગણીઓના નખના કિરણ રેસારૂપ દીસે છે, તેમાં રમતી તિરછી
ત્યાગ દષ્ટિ અમતા અમરારૂપ બાસે છે, એવી રીતે શરારોપણનો
પાત્ર લગાવતાં જે પશુછ ખેંચે છે, તે જગદંબિકા જેવી અપદમ સહિષ્
કેણુ કરે !

મરતનાટયશાષ્ટ જેને સટકામુક્ત^૧ નામે ઇસયુત હસ્ત લખે છે, તેનો અહીં નિરૂદ્ધ છે. તેને અગે રયામ શ્વેત ને શવલ એ રીતે જે ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિ કહેવાય છે, તેમાંની રયામ દષ્ટિ નિરપણ છે.

આ શ્લોકમાં કવિની જગદંબા પ્રત્યેની રતિ અંગી છે પૂર્વાર્ધમાં ૩૫૬ અવકાર છે. શક્તિરૂપે ઇષ્ટ દેવતાનું આરાધન સામિપ્રાય છે. પ્રતિપાદ શૂંગાર રસનો પ્રધાન આવગન વિભાવ જે નાયિકા, તેની એથી સૂચન થાય છે. વર્મતતિલકા ૭૬

ક્ષિતો હસ્તાવલમ્ પ્રસભમમિહતોડપ્યાદદાનોડશુકાન્તં

ગૃહ્ણન્ કેરેષ્વપાસ્તશ્વરણનિપતિતો નેક્ષિતઃ સંભ્રમેણ ।

આલિङ्ગન્ યોડવધૂત્તપ્તિપુરયુવતિભિઃ સાશ્રુનેત્રોત્પલાભિઃ

કામીવાદાર્પરાધઃ સ દહતુ દુરિતં શામ્ભવો વઃ શરાગ્નિઃ॥૨॥

તછોડયો હાથ સ્હાતાં ત્રિપુરતરુણીએ અશ્રુ સંપૂર્ણ નેને, તાડયો પગે અડતાં ફડક, પકડતાં કેશ વાયો કરે, ને શોભે બાળ્યો ન શ્રેતાં ચરણ, વળગતાં વર્ણિયો તછોડે જેને વાંકે બ્યાકુળ બહાલા વત; હરશરનો અગ્નિ દુઃખો દહો તે ! ૨

ચરણ શ્રેતાં—(૧) પગ પકડતાં, (૨) પગે પડતાં વર્ણિયો-તાળ્યો. તછોડ-ગુચ્છકારી

૧ સટકામુક્ત માટે જૂઓ મનાશા. । ૧। ૬૨-૬૧। અને સં ર. । ૭। ૧૩૦-૧૩૯। જૂઓ વળી શ્રી દી. માં આપેયો નીચેનો શ્લોક - તર્જનીમધ્યમામધ્યે પુદ્ગલોડ્ગુપ્તેન પીઢયતે । યસ્મિન્નભામિકાયોગે સ હસ્તઃ સટકામુક્તઃ ॥

પૂરવે કવિનો ભારે વાંક પડતો ને પત્ની રીસમાં કવિને તજી જવાનું કરતી, તે વખતે કવિ તેનો હાથ રહાતા ને તે તરછોડી છોડાની દેતી; સાડીની ફડક પકડતા ને તે કમળના પ્રહારથી મૂકાવતી; બ્રહ્મથી ચુંબન માટે ફેરા ગ્રહવા જતા ને તે હાથથી વારતી; પગે પડતા ને તે ચિત્તના ફોલને લીધે લહેતી નહિ; મૌનથી પંખે પડવું સ્વીકાર્યું સમજી ભેટવા જતા ને તે તિરસ્કાર સાથે દૂર ખસી જઈ ચૂકાવતી:-તેની રીતે ત્રિપુરદાહ વખતે મહાદેવજીના બાણથી પ્રગટેલો અગ્નિ આંસુથી ઊભરાતાં નેત્રે ત્રિપુરની તરુણીએ હાથ રહાવા જતાં તરછોડી કાઢ્યો, સાડીની ફડક ગ્રાસતાં હાથમાંના કમળના પ્રહારથી ખંખેરી કાઢ્યો, ફેરા પકડવા જતાં હાથથી વાર્યો, પગ પકડવા જતાં ફોલથી ન લહ્યો, અને અગ્નિ વળગવા જતાં તિરસ્કાર સાથે દૂર ખસી જઈ ચૂકાવ્યો. આજે જે રાંકરના બાણનો અગ્નિ, તે તમારાં દુઃખો બાળીને ભસ્મ કરો^૧ !

અહીં કવિની રાંકર પ્રત્યેની રતિ અંગી છે, અને ત્રિપુરદાહથી પ્રકાશતો ત્રિપુરાવિનો ઉત્સાહ તેનું અંગ છે. તે ઉત્સાહને અશ્રુપાન નામે સાત્ત્વિક ભાવથી અને આવેગ નામે રજાસુરિ ભાવથી પ્રસરતો કરુણ રસ ખીલાવે છે. પ્રિયતમના મરણરૂપ આત્મંતિક વિયોગને લીધે જામતો કરુણ રસ અર્થશ્લેષે પોષાતી ઉપમાએ કરીને ઊપજેલા ધૃષ્ટિમાનાત્મક વિપ્રલંભ સૂંગારથી સંકીર્ણ છે. એ રીતે કરુણ અને સૂંગાર પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં અંગી અને અંગરૂપે આવીને ખૂબીમાં વધારો કરે છે. તેટલા માટે વિરોધી રસ અંગાંગિભાવથી નેડાઈ પરસ્પર ભૂષણરૂપ બને છે તેનાં દષ્ટાંત તરીકે સાહિત્યદર્શનમાં આ શ્લોક ઉતાર્યો છે. આ સ્થળે રસ ભાવને શોભાવે છે, તેથી કુવલ-યાનન્દ પ્રમાણે રસવાન અલંકાર બને છે. ઉપમા અને પર્યાય તેના બેળા છે.

અહીં સભોગ શૃંગાર રસ જમાવ્યો છે. સ્વેદ નામે સાત્ત્વિક ભાવથી પોષાયલો શ્રમ નામે સચારી ભાવ તેને દીપાવે છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે, તેનૂ વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ પોષણ કરે છે. નાયિકા પ્રગલ્ભા છે.

શાસ્ત્ર, સપ્રદાય અને કુનાચાર પ્રમાણે જગદંબા સહિત શંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કવિએ આ વિલાસસુખની આર્થસાયુક્ત મગળાયરણુ આપ્યું છે, તે કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે છે. નાયિકાનો ગૂઢ નિર્દેશ કરી, -વિપ્રલભ શૃંગાર પર્ગતરે પ્રદર્શી, સભોગ શૃંગાર વર્ણવેલો બાકી રહ્યો હતો તે જમાવી કવિએ શતકનૂ સર્વસ્વ સક્ષેપમાં નિવેદન કર્યું છે. શાર્દૂલવિકીરિત છે.

સભોગ શૃંગાર

પટાલમે પત્યૌ નમયતિ મુખં જાતવિનયા
હઠાસ્તેપં વાઙ્મત્યપહરતિ ગાત્રાણિ નિમૃત્તમ્ ।
અશક્તા ચાહ્યાતું સ્મિતમુલ્લસસ્ત્રીદત્તનયના
દ્વિયા તામ્યત્યન્ત પ્રથમપરિહાસે નવવધૂઃ ॥ ૪ ॥

પિયુષ પર્સેતા પટ વદન નામે વિનયથી;
સરી સકોરી હો સ્તવન ભરતાં અંક બળથી;
ન બોલી એ બાણી પ્રથમ પરિહાસે મલકતી—
સખી સામૂં જોયે હિજરઈ કિશોરી શરમીલી. ૪

નામે—નમાવે અંક ભરતાં—બેટવા જતા પરિહાસ—સ્વામિનૂ વિનોદવાક્ય, તેના ઉદાહરણ માટે જુઓ ભાનુકૃત કાદબરી, પૂર્વે

પ્રથમ શ્લોકમાં આલંબન વિભાવ સૂચવી આ શ્લોકમાં ધૃત્યા-
 માનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારની ઘટનાથી પ્રતિપાદ્ય શૃંગાર રસની
 વિપ્રલંભ ક્રાંતિનું દિગ્દર્શન કવિએ કરાવ્યું છે. વળી શૃંગાર અને
 કરુણની એકત્ર જમાવટથી તથા તે બે રસ વડે ઉત્સાહના
 પોષણથી કવિએ સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવાની પોતાની કુશળતા
 પ્રકાશી છે. મહારાજા અર્જુનવર્મદેવ રણિકસંજીવનીમાં લખે છે,
 કે સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવામાં કવિની કસોટી છે. એક
 એક શ્લોકમાં આવી અસાધારણ રસસામગ્રી હોવાથી જ મત-
 નાદ્યશાસ્ત્રના ટીકાકાર કહે છે, કે અમરુ કવિને એક એક શ્લોક
 સો સો પ્રબંધો બરાબર છે. અગ્રધરા હંદ.

અહીં સંભોગ શૃંગાર રસ જમાવ્યો છે. સ્વેદ નામે સાત્ત્વિક ભાવથી પોષાયયો. શ્રમ નામે સત્યારી ભાવ તેને દીપાવે છે. સ્વભાવોક્તિ અલકાર છે, તેનૂ વ્યતિરેક અવકારનો ધ્વનિ પોષણ કરે છે. નાયિકા પ્રગલ્ભા છે.

શાસ્ત્ર, સપ્રદાય અને કુલાચાર પ્રમાણે જગદ્યા સહિત શેકર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કવિએ આ વિલાસસુખની આશસાયુક્ત મંગળાચરણ આપ્યું છે, તે કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે છે. નાયિકાનો ગૂઢ નિરૂદ્ધેશ કરી, વિપ્રલભ શૃંગાર પટાતરે પ્રદર્શી, સંભોગ શૃંગાર વર્ણવેલો બાકી રહ્યો હતો તે જમાવી કવિએ શતકનું સર્વસ્વ સંક્ષેપમાં નિવેદન કર્યું છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ

સંભોગ શૃંગાર

પટાલમે પત્યૌ નમયતિ મુક્તં જાતવિનયા
હઠાસ્ત્રેષ્વ વાઙ્મત્યપહરતિ ગાત્રાણિ નિમૃતમ્ ।
અશક્તા ચારુણ્યં સ્મિતમુખસહીદત્તનયના
દ્વિયા તામ્યત્યન્ત પ્રથમપરિહાસે નવવધૂઃ ॥ ૪ ॥

પિયુંછ પર્સેતા પટ વદન નામે વિનયથી;
સરી સકેરી હો સ્તવન ભરતા અંક બળથી,
ન બોલી એ બાણી પ્રથમ પરિહાસે મલકતી—
સખી સામૂ જોયે હિજરદો કિશોરી શરમોલી. ૪

નામે—નમાવે અંક ભરતાં—બેઠવા જતા પરિહાસ—સ્વામિનૂ વિનોદવાક્ય, તેના ઉદાહરણ માટે જુઓ ભાનુકૃત કાદબરી, પૂર્વે

પ્રથમ શ્લોકમાં આલંબન વિલાવ મુચવી આ શ્લોકમાં ધૃષ્ટિ-
માનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારની ધટનાથી પ્રતિપાદ્ય શૃંગાર રસની
વિપ્રલંભ ક્રાંતિનું દિગ્દર્શન કવિએ કરાવ્યું છે. વળી શૃંગાર અને
કરુણની એકત્ર જમાવટથી તથા તે એ રસ વડે ઉત્સાહના
પોષણથી કવિએ સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવાની પોતાની કુશળતા
પ્રકાશી છે. મહારાજા અર્જુનવર્મદેવ રણિકસંજીવનીમાં લખે છે,
કે સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવામાં કવિની કસોટી છે. એક
એક શ્લોકમાં આવી અસાધારણ રસસામગ્રી હોવાથી જ મન્ત-
નાદ્યશાસ્ત્રના ટીકાકાર કહે છે, કે અમરુ કવિને એક એક શ્લોક
સો સો પ્રબંધો બરાબર છે. અગ્રધરા હંદ.

‘આલોભામલકાવલીમકુસુમાં’ વિભ્રચ્ચલત્કુણ્ડલં
કિંચિન્મૃદ્ધવિશેષકં તનુતરૈઃ સ્વેદાન્મસઃ સીકરૈઃ ।

તન્વ્યા યત્સુરતાન્તતાન્તનયનં વક્ત્રં રતિવ્યત્યયે

તત્ ત્યાં પાતુ ચિરાય કિં હરિહરબ્રહ્માદિભિર્દેવતૈઃ ॥ ૩ ॥

છટા કેશ શિરે ઝુલી લ ગરે, કાને ઝુમે કુંડળે,
ભાલે સ્વેદતણા ઝીણા જળકણે લૂછાય છે પીયળે,
ને ઢીલાં ઢળીં બાય એ નયનિયાં; એવું રતિવ્યત્યયે
તન્વીનું મુખ જ સૌખ્ય બહવો ! શું અન્ય દેવે વળે ? ૩

સ્વેદ—પરસેવો. રતિવ્યત્યય—ઝીલટી કીડા. તન્વી—કૃશ, ચોળાપલા
બાંગવાળી. સૌખ્ય—સુખ.

૧ ‘અકુસુમામ પાઠ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાંથી લીધો છે; અસ-
લમાં ચિલુલિતામ છે. ૨ ‘શું અન્ય’ પદમાંથી અક્ષરવ્યુતક બિદુચ્યુ-
તકની રીતિથી ‘અન્ય’ એવો ઉત્તર નીકળે છે.

અહીં સંભોગ શૃંગાર રસ જમાવ્યો છે. સ્વેદ નામે સાત્ત્વિક ભાવથી પોપાપલો અમ નામે સંચારી ભાવ તેને દીધાવે છે. 'સ્વભાવોક્તિ' અલંકાર છે, તેનું વ્યતિરેક અલંકારનો ખ્યાનિ પોપણ કરે છે. નાયિકા પ્રગલ્ભા છે.

શાસ્ત્ર, સંપ્રદાય અને કુલાંચાર પ્રમાણે જગદંબા સહિત શંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કવિએ આ વિલાસસુખની આશંસાયુક્ત મેગળાચરણ આપ્યું છે, તે કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે છે. નાયિકાનો મૂઢ નિરૂદ્ધેશ કરી, વિપ્રલંભ શૃંગાર પટાંતરે પ્રદર્શી, સંભોગ શૃંગાર વર્ણવવો બાકી રહ્યો હતો તે જમાવી કવિએ શતકનું સર્વસ્વ સંક્ષેપમાં નિવેદન કર્યું છે. શાર્દૂલચિકીડિત હંદ.

સંભોગ શૃંગાર.

પટાલમે પંત્યૌ નમયતિ મુક્તં જાતવિનયા

હઠાસ્તેપં વાઙ્મત્યપહરતિ ગાત્રાણિ નિમૃતમ્ ।

અશક્તા ચાલ્યાતું સ્મિતમુલસલીદત્તનયના

દ્રિયા તામ્યત્યન્તઃ પ્રથમપરિહાસે નવવધૂઃ ॥ ૪ ॥

પિયુષ પર્સેતાં પટ વદન નામે વિનયથી;

સરી સંકેતી લે સ્તાવન ભરતાં અંક બળથી;

ન બોલી એ બાણી પ્રથમ પરિહાસે મલકતી—

સખી સામું જોયે હિજરઈ કિશોરી શરમીલી. ૪

નામે-નમાવે. અંક ભરતાં-બેટવા જતાં. પરિહાસ-સ્વામિનું વિનોદવાક્ય; તેના ઉદાહરણ માટે જુઓ. ભાલજુત કાદંબરી, પૂર્વે

વાગ, કડવું ૭, ટડી ૭૨:-ભોળવી નિ બૂપ કહિ, જૂઠા, હસ્ત માંદિ
સમાય ! શેકે તું અતિ ઉચ્ચ, માટિ ઉરજ અધિકુ યામ્. દિશોરી-બાળા.

અહીં વચ્ચાલંબન, આલિંગન અને પરિહાસથી પ્રસરેલા અધોદૃષ્ટિ,
શરીરસંકેત અને દીનતારૂપ અનુભાવથી વ્રીહા નામે સંચારી ભાવ
પ્રતીત થાય છે; તે સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. ઉત્તરાર્ધમાં વિહત
નામે નાટ્યાત્મકાર છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. નવોડા નાયિકા છે.
શિખરિણી હંદ.

શ્લિષ્ઠઃ કણ્ઠે કિમિતિ ન મયા મૂઢયા પ્રાણનાથ-
ધ્રુમ્વલ્યાસ્મિન્ વદનાવિનતિઃ કિં કૃતા કિં ન દૃષ્ટઃ ।
નોત્તં કર્મમાદિતિ નવવધૂચ્છેષ્ટિતં ચિન્તયન્તી
પદ્માત્તાપં વહતિ તરુણી પ્રેમ્ણિ જાતા રસજ્ઞા ॥ ૫ ॥

સદ્યૈવં પ્રતિબોધિતા પ્રતિવચરતામાહ મીતાનના

નીચઃ શંસ દદિ સ્થિતો હિ નનુ મે પ્રાણેશ્વરઃ ઓપ્યતિ॥૬॥

મુઘે ! મુઘપણે જી જીવતર કાં ગુમાવવાનું કરે ?

મેલીને ઝગ્ગુતા ધરી વળ કંઈ બહાલા શૂ રીસાઈ રહે;

એ રીતે સમજાવતાં જી સખીને બહીલી રસીલી કહે:-

ધીરે બોલ ધીરે અરે તું ! મુણશે પ્રણેશ બેઠા ઉરે. ૬

મુઘપણું-અલ્હપણું, ઝગ્ગુતા-સરળપણું. પ્રણેશ ઇ.-હૃદયમાં
ખિરાજતાં પ્રાણનાથ. અહીં હૃદયમાંની પિયુની કલ્પનામય છબીમાં
શ્રવણધર્મનાં આરોપપૂર્વક મૂર્તિમાન પ્રાણનાથની ભાવનાથી નાયિકાનો
મોહામિત નામે સ્વભાવજ અલંકાર બની આવે છે.

‘અરે ! તું એવું બોલ માં’ એમ સખી પ્રત્યે સ્પષ્ટ નિર્દેશ
નથી કર્યો, તે સખીના બોલ કેમ તરછોડી તોડી પડાય એવી નામકાના
મનની આશંકા બતાવે છે. વળા રીસામણીની શીખવણીના શબ્દો જ
કાતે પડતાં નાયિકા જે જાયે બહીલી બની જાય છે, તે સ્વતઃ ધીરે
બોલવાની આવશ્યકતા સૂચવી. પ્રધાનપણે પ્રેમનો ઉદ્રેક પ્રકાશી સંભોગ
શૃંગારને બહુ દીપાવે છે. ‘બહીલી’ પદ એ ઉદ્રેક પ્રકાશાતું હોવાથી
કાવ્યપ્રકાશમાં આને પદપ્રકાશ્ય અલક્ષ્યકમબ્ધ્યનો દર્શાવે માનેલો
છે. વૈવર્ણ્ય આદિ સાંત્વિક ભાવથી પોષિત ભયએમાં સંચારી ભાવરૂપે
પ્રકાશે છે; ‘ધીરે બોલ’ મ. દીન વચન તેનો અનુભાવ છે. કાવ્યલિંગ
અલંકાર છે. વાણી વેધ અને ચેષ્ટાકૃત શૃંગારાંગ ભય નર્મ છે. નાયિકા
મુઘા છે. શારૂલવિકીરિત છંદ.

अहं तेनाहूता किमपि कथयामीति विनये

समीपे चासीना सरलहृदयत्वादवाहिता ।

તતઃ કર્ણોપાન્તે કિમપિ વદતાગ્રાય વદનં

ગૃહીત્વા ઘમ્મિલ્લે સસિ મમ નિપીતોઽધરરદઃ ॥ ૭ ॥

‘અરે જોરાં આવો, કંઈ કહું’ કહી તેડો મુજને

પિયુટ-એકાંતે; હું પણ ગઈ-સોળે દિલ કને;

તડી કાંઈ કાને ગગણી મુખડું સૂંધી રસિયે

સહી ! સ્કાંઈ કેશે મંમ અધર પીધો સહી બળે. ૭

૨૫૪ છે. ‘મુખ સૂંધી’ શબ્દમાં મુખની અસાધારણ ખૂશબોનો
અર્થ છે. ‘બળે’ શબ્દથી નાયિકાનો અવરોધ મન્યમાન છે. ‘હું
પણ ગઈ’-ઇત્યાદિ નાયિકાની મુશ્કેલી પ્રકાશે છે. વિશ્વમ આદિ અનેક
અનુભાવથી પ્રતીત થતું નાયકનું ઔત્સુક્ય ‘છળ’ આદિ પ્રયુક્તિથી
પોષણ પામી સંભોગ શૃંગારને ખીલાવે છે. અહીં કેશિકી નૃત્તિનું નર્મ-
ગર્ભ નામે અંગ છે. નાયિકા મુશ્કેલી છે. શિખરિણી હંદ.

દૃષ્ટિકાસનસંસ્થિતે પ્રિયતમે પથ્થાદુપેત્યાદરા-

વેકસ્યા નયને પિઘાયં વિહિતકીડાનુવન્ધચ્છલઃ ।

ઈપદક્રિતકંધરઃ સપુલકપ્રેમોહસન્માનસા-

મન્તર્હાસલસત્કપોલપલકાં ધૃતોઽપરાં ચુમ્વતિ ॥ ૮ ॥

૧ સરખાવો પ્રા. પ્રવા. । ૨ । ૭૪ । આસનઠિમાદ ઘરણીદ
ગદયઈ સમ્પિરુણ અચ્છીઈ । દસિરો મોસું સહું ચુમ્વિજ શપ્ત
સંદો મુદ્દો ॥. સરખાવો વળી પ. ચૂ. । ૭ । ૪૫ । સ્વદસ્ત-
ચન્નપ્રવહિતાભિરદ્ભિઃ પિઘાયં કસ્યાશ્ચન નેત્રયુગ્મમ્ । વિટઃ
પરસ્યા વિનિમોહિતાદયાચુચુમ્વ ધિમ્વાધરમાધરેણ ॥ જૂઓ
વળી જા.દ. । ૧૦।૮૬ ।

નેઈ એક જ આસને પ્રિયતમા બંને, પૂઠેથી ધોરે
આવી આવરી એકનાં રમતમાં નેત્રો કરે આદરે,
રામો પાંગરતી ભીંછ રતિરસે, હીસી હસંતી ઉરે
ખીંછને જુગતે ઝુકી અળકતે ગાલે રસીલો ચૂમે. ૮

અહીં જે પ્રિયતમા પ્રત્યેની નાયકની પ્રીતિમાં જે ગૂઢ તારતમ્ય
છે, તે કવિએ તેની એટાથી જણાવ્યું છે. 'રમત' અને 'આદર'
પહેલી નાયિકા પ્રત્યે નાયકનું દક્ષિણ દર્શાવે છે; તેમ સૂચન ખીંછ
નાયિકા પ્રત્યે તેના પ્રેમ પ્રકાશે છે. એમાં નેત્ર આવરવા અને ગાલે
ચૂમી કરવી આદિ કાર્યમાં અંતરક્રોધ હવે નામે સંચારી ભાવ છે. રામાય
નામે સાત્ત્વિક ભાવ ને આવેગ નામે સંચારી ભાવ તેના સહકારી
છે. તે સહ નાયિકારૂપ આલેખન અને પ્રસંગરૂપ ઉદ્દીપન વિભાવના
યોગે પ્રગટેલા રતિ નામે સ્થાયી ભાવથી પ્રકાશતા સંભોગ શૃંગારને
ખીંસાવે છે. નાયિકા જ્યેષ્ઠા કનિષ્ઠા છે. નાયક દક્ષિણ^૧ છે.
દાબ્યાલકારસૂત્રવૃત્તિમાં તથા સરસ્વતીકળામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોક અર્થ-
શ્લેષ નામે શુણ્ણના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. કેશિકી વૃત્તિનું
નર્મગર્ભ નામે અંગ છે. મુક્તિપોષિત સ્વભાવોક્તિ અસંકાર છે.
શાર્દૂલવિદીડિત હંદ.

પુષ્પોદંભેદમવાપ્ય કેલિશયનાદ દુરસ્થયા સુમ્યને

કાન્તેન સ્ફુરિતાધરેણ નિમૃતં શ્રુસંજયા યાચિંતે ।

આહ્વાય સ્મિતપૂર્ણગણ્ડફલકં ચેલાશ્વલેનાનનં

મન્દાન્દોલિતકુણ્ડલસ્તવકયા તન્વ્યાવધૂતં શિરઃ ॥ ૯ ॥

૧ જુઓ રસિકસંજીવની. શૃંગારદીપિકા, સરસ્વતીક
ળામરણ અને ધામ્મટકાન્યાનુશાસનમાં શ્લ ૩૩૭૦ ॥

એકએક ખસી જતાં રસિકડી શય્યાર્યો છેટે થતાં,
તેને જૂ નયવી સ્ફુરંત અધરે થૂમી પિયુ યાયતાં,
સાડીએ મુખ ગાલ માંડી હસતું ઢાંકી ધીરે જાનનાં
ડાલંતાં ફેલડે ધૂણાંચૂં શિર ત્યાં તન્વંગીએ સાનમાં. ૬

છેટે થતાં-ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં. જૂ-જામર. સ્ફુરંત-તરવરતો, મુખન
કરવાને તલપતો.

ઝાઝના સ્ફુરણથી ચુંબનાર્યે નાયકનો ઔત્સુક્ય નામે સંચારી
ભાવ પ્રકાશિત કર્યો છે નાયિકાના પશુ લન્ગન હાસ આદિ સચારીનું
સૂચન મધુર રીતે કરવામાં આવ્યું છે એષ્ટાકૃત શૃંગારી નમ છે.
નાયક અનુકૂલ અને નાયિકા પ્રેમ સ્વાધીનપતિકા છે. નાયકકૃત
ચુંબનની પાચના અને તેનો નાયિકાકૃત સશ્મિત પ્રતિષેધ પરસ્પર
સ્થાપી રતિનું પરિપોષણ કરી શૃંગારની જમાવટ કરે છે. સક્ષમ અલં-
કાર છે શાદ્વંસવિકીરિત ૭૬.

गच्छेद्युन्नतया भवैव गदितं मन्दं बलन्त्या तया
तेनाप्यश्रितलोचनद्वयपुटेनाज्ञा गृहीता शनैः ।
संकेताय बलददरा पिशुनिता ज्ञाता च दिक् प्रेयसा
गूढः संगमनिधयो गुरुपुरोऽप्येवं युवभ्यां कृतः ॥ १० ॥

‘જાઓ’ એમ જણાવિયું વળી ધીરે ઊઠી જૂએ મુઠ્ઠાએ;
ઢાળી નેન ધીમે રહી ગ્રહી તહી આજ્ઞા પ્રિયાની પ્રિયે;
ને તે જોખનમાં ઝીલંત જુગલે મધ્યે વડિલોની એ
માનેસ્થાન કહ્યું લહ્યું મિલનનું; સાધ્યો સૌધ્યો નિશ્ચયે. ૧૦
વળી ધીરે-ધીમેથી આડી કરીને. જૂ-જામર મુખ-મનોહર

ભવાવાળી સી. મિલન-મેળાપ, સમાગમ, સાધ્યો-જણાવ્યો, સીધ્યો-સિદ્ધ થયો, અમલમાં મૂકાયો.

ભવાંતી ચાળવણી, અખિના અણસારા, અને માથું નમાવવારૂપ ચેષ્ટા અહીં ઉભયગત ઔત્સુક્ય પ્રકારો છે. ‘વડિલોની મધ્યે’ ઇ. શબ્દસમૂહથી દિવાસંકેત દ્વારા ઔત્સુક્યના અતિશયનો ધ્વનિ છે. તેથી સંભોગ શૃંગાર દીપી જાડે છે. એમાં ચેષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ ચેષ્ટાખ્યાપિત શબ્દ પ્રમાણ અલંકાર છે. નાયિકા મધ્યાસ્વાધીનપતિકા ને નાયક અનુકૂળ છે. શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ્ર.

ત્વં મુગ્ધાક્ષિ વિનૈવ કચ્છુલિકયા ધત્સે મનોહારિણીં
લક્ષ્મીમિત્યામિધાયિનિ પ્રિયતમે તદ્વીટિકાસંસ્પૃશિ ।

શય્યોપાન્તનિવિષ્ટસસ્મિતવધૂનેત્રોત્સવાનન્વિતો

નિર્યાતઃ શનકૈરલીકવચનોપન્યાસમાલીજનઃ^૧ ॥ ૧૧ ॥

‘ગોરી ! ચિત્તડું ચોરી લે તું સહજે ચોળી વિના સર્વથ
એવું જાયરી લોળીં લાભિનીંતણી શંથિ પિયુ પર્સત
સેજે મ્હો મલકાવતી યુવતિનાં નર્તત નેનો તહા
દેખી મંદિરથી સખી ખસી મિયે ધીમેથી આનંદમાં

શંથિ-ગાંઠ. પર્સતાં-અંકડતાં. નર્તત-નાચતાં. મિય-બહાનું.

આલિંગનમાં કંચુકીનો પણ અંતરાય ન ખમતા ઉત્કટિત નાય-કની ચેષ્ટાનું આ વર્ણન છે. મ્હો મલકાવવાથી ભોળી નાયિકાની અનુ-મતિ જણાવી છે; અને પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી દર્પ નામે સંસારી ભાવનો ઉદય

૧ કચ્છુલિકા અને વીટિકા બોલ પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કારી લીધેલા જણાય છે; તેનો જ તામ્બૂલ (૨૨) બોલ પણ છે.

એકાએક ખસી જતાં રસિકડી શય્યાથી છેટે થતાં,
તેને જૂ નયવી સ્ફુરંત અધરે ચૂમી પિયું યાચતાં,
સાડીએ મુખ ગાલ માંહી હસતું ઢાંકી ધીરે કાનનાં
ડાલંતાં ફેલડે ધૂણાંચૂં શિર ત્યાં તન્વંગીએ સાનમાં. ૬

છેટે થતાં-ઋગુ પ્રાપ્ત થતાં. જૂ-અમર. સ્ફુરંત-તરવરતો, મુખન ,
કરવાને તલપતો.

આઠના સ્ફુરણથી ચુંગનારે નાયકનો ઔત્સુક્ય નામે સચારી
ભાવ પ્રકાશિત કર્યો છે નાયિકાના પથુ લગ્ન દાસ આદિ સચારીનું
સૂચન મધુર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નમ છે.
નાયક અનુકૂલ અને નાયિકા પ્રૌઢા સ્વાધીનપતિકા છે. નાયકકૃત
ચુંગનની યાચના અને તેનો નાયિકાકૃત સરિમત પ્રતિષેધ પરસ્પર
સ્થાપી રતિનું પરિપોષણ કરી શૃંગારની જમાવટ કરે છે. સૂક્ષ્મ અલં-
કાર છે. શાસ્ત્રલવિકીરિત હંદ

गण्धेत्युन्नतया भवैव गदितं मन्दं वलन्त्या तया
तेनाप्यक्षितलोचनद्वयपुटेनाज्ञा गृहीता शनैः ।
सक्तेताय वृत्तदृशा पिशुनिता ज्ञाता च दिक् प्रेयसा
गूढ. सगमनिधयो गुरुपुरोऽप्येवं युवभ्यां कृतः ॥ १० ॥

‘જાઓ’ એમ જણાવિયું વળી ધીરે જાચી જૂએ મુહૂંએ;
ઢાળી નેન ધીંમે રહી શહીં તહીં આજ્ઞા પ્રિયાની પ્રિયે;
ને તે જોખનમાં ઝીલંત જુગલે મધ્યે વડિલોનીં એ
સાને સ્થાન કહ્યું લહ્યું મિલનનું; સાધ્યો સૌંધ્યો નિશ્ચયે. ૧૦
વળી ધીરે-ધીમેથી આડી કરીને. જૂ-અમર સુખ-મનોહર

ભવાનાળી સી મિલન-મેળાપ, સમાગમ સાધ્યો-જણાવ્યો સીધો-
સિદ્ધ થયો, અમલમાં ચૂકાયો

ભવાની ચાળવણી, આખના અણસારા, અને માથૂ નમાવવારૂપ
ચેષ્ટા અહીં ઉભયગત ઔત્સુક્ય પ્રકાશે છે ‘વડિલોની મધ્યે’ ૫.
શબ્દસમૂહથી દિવારકેત દ્વારા ઔત્સુક્યના અતિશયનો ધ્વનિ છે
તેથી સંભોગ શૃંગાર દીપી જાડે છે. એમાં ચેષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ
ચેષ્ટાઆપિત શબ્દ પ્રમાણુ અલંકાર છે નાયિકા મધ્યાસ્વાધીનપતિકા
ને નાયક અનુકૂળ છે. શાદ્વલવિકીરિત ૭૬.

ત્વં મુગ્ધાક્ષિ વિનૈવ કચ્છુલિકયા ઘત્સે મનોહારિણી
છક્મીમિત્યાભિધાયિનિ પ્રિયત્તમે તદ્વાટિકાસસ્પૃશિ ।
શય્યોપાન્તનિવિદ્યસસ્મિતવધૂનેત્રોત્સવાનન્વિતો
નિર્યાત શનકૈરલીકવચનોપન્યાસમાર્જજનઃ^૧ ॥ ૧૧ ॥

ગોરી ! ચિત્તડું ચોરી લે તું સહજે જોળી વિના સર્વથ
એવું જાયરી જોળી લાભિનીતણી અધિ પિયુ પર્સત
સેજે મ્હો મલકાવતી યુવતિના નર્તત નેનો તદા
દેખી મદિરથી સખી ખસી મિથે ધીમેથી આનદમાં

અધિ-ગાંઠ પર્સતાં-અડકતા નર્તત-નાચતા મિથ-બહાનૂ

આલિંગનમાં કચુકીનો પણ અતરાપ ન ખમતા ઉત્કટિત નાય-
કની ચેષ્ટાનૂ આ વર્ણન છે મ્હો મનકાવવાથી જોળી નાયિકાની અનુ-
મતિ જણાવી છે, અને પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી હર્ષ નામે સસારી ભાવનો ઉદય

૧ કચ્છુલિકા અને વોટિકા જોવા પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કારી
લીધેના જણાય છે તેવા જ તામ્બૂલ (૨૨) જોવા પણ છે

સૂચ્યો છે. સખી સમક્ષ કંચુકીની મંથિ છોડવાનું નાપકનું ચાપલ્ય
 ઔત્સુક્યનો અતિશય પ્રકાશે છે. રૂપસંનાત્મક સંભોગ શૃંગાર છે. અહીં
 શોભા તથા કાંતિ નામે નાટ્યાલકાર છે. અને મરતનાટપશાસ્ત્રમાં
 કહેલી વિકસ્વર દષ્ટિનું નિરૂપણ છે. સંભોગ નર્મ છે. નાવિકા મધ્યા
 સ્વાધીનપતિકા અને નાયક અનુરૂણ છે. શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ્ર.

શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિંચિદ્દનૈ-
 નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં નિર્વર્ણ્ય પાપુર્મુલ્લમ્ ।
 વિશ્રવ્યં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલ્કામાલોક્ય ગણ્ડસ્થલી
 લજ્જાનન્નમુલ્લી પ્રિયેણ હસતા વાલ ચિરં ચુમ્બિતા ॥ ૧૨ ॥

મેડી સૂની લહી ભેડી શયનથી ધીમેથી નિદ્રામિત્રે
 સૂતેલા પિયુનું નિહાળી યુખડું એકી ટશે ને ટશે
 મુઘ્ધા ચૂર્મી લઈ મુખે, નિરખતાં રોમાંચ ગંડસ્થળે
 શમાઈ જઈ નીચું જોય; રસિયો તેને હસંતો ચૂમે. ૧૨

નિદ્રામિત્ર-જામનો ડાળ. ગંડસ્થળ-ગાલના ઉપરનો ભાગ. મુખે-
 નિરાતે.

પિયુ પોદ્યા છે, સખીઓ સિધાવે છે, ને નાવિકા પશુ પધા-
 રીમાં સર્જી જાય છે. પરંતુ હૃદયને ડાળા નાંખતો પ્રેમ તેને સૂવા
 દેતો નથી. પિયુનું યુખડું નેત્ર ભરીને નિરખવા તવર્યા કરતી પરંતુ
 લાજની મારી નજર માંડી ન શકતી મુઘ્ધા પિયુ જાવતા લહી,
 મેડી સૂતી જોઈ, પિયુ જાગે નહિ એવી રીતે ધીમેથી પધારીમાં
 ખેડી ધાય છે ને તૃપિત નેત્રથી તેના મધુરા મુખારવિન્દન પાન કરે છે.
 સાંખીની ઝંખનાની તૃપ્તિ જ રસિનો સમય, એકાંત ગદ્ય, પિયુની
 નિદ્રા આદિ ઉદ્દીપનસામગ્રીના ભેળી ભળી, યુખ- ઉત્પત્ત

કરે છે. એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઔત્સુક્યનો ઉપગમ થાય છે. તેમાં હર્ષ સહકારીરૂપે છે. તેથી મુગ્ધાની રતિ ખીલી નીકળી ચુંબનાત્મક સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણમે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલા રાગદીપન ચુંબનનું નિરૂપણ છે. કેસિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

મુતોડયં સલિ સુપ્યતામિતિ ગતાઃ સહ્યસ્તતોડનન્તરં

પ્રેમાયોરિતયા મયા સરલયા ન્યસ્તં મુલ્લં તન્મુલ્લે ।

જાતેડલીકનિમીલને નયનયોર્ધૃતસ્ય રોમાશ્ચતો

હજાસીન્મમ તેન સાપ્યપદ્મતા તત્કાલ્યોગ્યૈઃ ક્રમૈઃ ॥ ૧૩ ॥

‘પોઢયા છે પિયુછ, સૂંઓ આવ’ કહી સિંધાવીં સાહેલીં, કે
મેહ્યું મેં મુખ બહાલથી વિવશ થૈ તેના મુખે લોળીંએ;
રામાંએ તવ ફેલ એ હૂં શકના ગ્રીછી ખૂંડી લાજમાં;
કેં કાલોચિત કરુંકે રસિકકે તે એ હરી સહેજમાં. ૧૩

વિવશ-વ્યાકુળ, ઉત્કંઠાયુક્ત. કાલોચિત-તે સમયને યોગ્ય.

પ્રસંગ પૂર્વના જેવો જ છે, પણ ભાવના ઉત્સાહ આદિમાં ફેર છે. વિશેષ સહવાસને લીધે લગ્ન અને લગ્ન કંધક કમી છે. પ્રેમની જડ ઊડી જાગી છે, અને ઉત્કંઠાનું પૂર જવડ્યું છે; એકાંત રથજ, રાત્રિનો સમય, પતિની નિદ્રા આદિ ઉદીપનને લીધે વ્યાકુળ બનેલી બાળિકા ઔત્સુક્યના આવેશમાં એકદમ સૂતેલા પિયુનાં મુખ ઉપર મુખ મૂકે છે. એકાદશરી ‘કે’ અવ્યયમાં અત્યંત ત્વરાનો ભાવ સમાયો છે તે ઔત્સુક્યના અતિશયનો ખ્યાલ રહ્યો છે. અહીં પતિ આવંમન છે અને એકાંત રથજ આદિ ઉદીપન છે, તેથી રથાધી રતિ ખીલી નીકળી સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણમે છે. પિયુના

પુલક—રોમાંચ. વામણા—દર્બારી ચપટા બનેલા. રસના—કડીમેખળા.

અહીં ક્રીડાના આરંભે નાયિકાની અવસ્થાનું નાયકાના મુખે વર્ણન છે. જુજમાં જંત્રનો આરોપ આલિંગનનું દદત્વ દર્શાવે છે. પુલક છાવાથી રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવ બતાવ્યો છે. ખીળ ચરણમાં પ્રિયતમના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલો વેપથુ નામે સાત્ત્વિક ભાવ વચ્ચે સરી પડવાથી લક્ષિત છે. ત્રીજા ચરણમાં સ્વરભંગ નામે સાત્ત્વિક ભાવ સાથે મોહનો વિકાસ છે. ચોથા ચરણમાં આનંદજન્ય સ્તંભ નામે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રલય નામે સાત્ત્વિક ભાવમાં પરિણામ પામે છે. તેની પરપરા ચાર ઉત્પ્રેક્ષાથી દર્શાવી છે. ગદગદ સ્વરે બોલતાં બોલતાં જ બંધ પડી નાયિકા સ્તબ્ધ-નિશ્ચળ બની જાય છે, તેથી શું જીંધી ગઈ એવો ભાસ થાય છે, પરંતુ જીંધતા મનુષ્યનું ઘેરવૂં પણ મંભ-જાય છે, તે ન મંભજાયાથી શું સમી-સમસમાકાર બની ગઈ એમ મનમાં થઈ આવે છે, પણ ગાદ નિદ્રામાં પડેલા મનુષ્યની બાજુ સ્પર્શથી પણ પ્રતીતિ થાય છે, તે લલ્લામાં ન આવ્યાથી શું બીંતર જોડી ઉતરી ગઈ એમ કહે છે. પરંતુ હૃદયમાં તરતી મર્તિ પણ પૃથક લહેવામાં આવે છે, તેમ ન લહેવાયાથી શું સરીરમાં ગળી-સમાઈ રહી એમ ધારે છે.

અહીં નાયકની વિકૃતિ પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. પહેલા ત્રણ ચરણમાં અનુક્રમે સ્પર્શ, રૂપ અને રાખ્દ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેનામાં અક્ષત જેવામાં આવે છે, પરંતુ તે બહિરંગ સુરતમાં જ. પછી તે તે પણ રસમાં લીન બની જાય છે; અને ક્રમે ક્રમે દષ્ટિલોપ, સ્પર્શ-લોપ, અને ચેતનાલોપ સબધી પ્રિયા વિશે વિવિધ સંભાવના કરતાં મોહની છાયાથી ઘેરાઈ જાય છે.

નિર્દિષ્ટ અનુરૂપ નાયક નાયિકા રૂપી આવગન અને અનુકત એકાંત રચણ આદિ સળગ ઉદીપનને લીધે અંકુરિત થયેલો રતિ નામે

સ્થાયી ભાવ સ્તબ સ્વરભગ રોમાંચ વેપથુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવના અને ઔત્સુક્ય ગર્વ મોહ આદિ સંચારી ભાવના યેગે, ખીલી નીકળી મંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે. ભલવાસ્તવસ્વમાં પ્રસ્તુત શ્લોક પ્રેમ અવકારનો દષ્ટાંત ગણ્યો છે અહીં પણ કેશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ અંગ છે. નાયિકા પ્રૌઢા છે. શાર્દૂલવિકીડિત હંદ.

પર્યાક્ષેપવિશર્ણીચન્દનરજ.પુલ્લપ્રસન્નાદિયં^૧

શય્યા સંપ્રતિ કોમલાદ્ગિ પરપેત્યારોપ્ય માં વૃક્ષસિ ।

ગાઢૌષ્ઠપ્રદૂર્વમાકુલતયા પાદામસંદંશકે-

નાકૃપ્યાન્મરમાત્મનો યદુચિતં ધૂર્તેન તત્પ્રસ્તુતમ્^૨ ॥ ૧૬ ॥

‘જો ! આ ચંદનની નરી રજ ગરી આલિંગને સેજમાં

તે તન્વી ! તન ખૂંચશે’ કહ્યો ઉરે આરોગીને હેજમાં

ભીંડી બાહુ વિશે ચૂંચી ચૂંચી કરી બેળાકળી ત્યાં હથૂં

ધૂર્તે અખર ચીથિયે ચરણના ને એનું ધાર્યું કર્યું. ૧૬

ઉર-હાતી હેજ-રેનેહ.

અહીં મનાપથી સ્વીયા પ્રૌઢા નાયિકા છે પ્રણયમાનની અવસ્થામાં ચંદનનો લેપ સૂકાઈને મનાતા આલિંગને રજ રૂપે ગરી પડ્યો, એવા ભારે હૃદયના તાપથી ભૂતપૂર્વ વિગાહ નામેર્ગચારી ભાવ ગમ્યમાન છે, જેને લીધે ‘તન્વી’ પદની સાર્થકતા છે ચંદનની રજ પણ શરીરે ખૂંચશે

૧ પ્રસન્નાત્ પાઠ સુમાપિતાવલી અને અટકારકૌસ્તુભ ઉપરથી લીધો છે અસતમા પ્રકર્ષાત્ છે ૨ સરખાવો વિલ્લખ-કાવ્ય । ૩૫ । આલિંગ્ય ગાદમયલામુપનીય શય્યામારોપ્ય વક્ષસિ રત્નનિપીલ્લ ધૌષ્ટમ્ । સોઽહુષ્ટકેન ચરણામ્રભવેન મદ્યમાકૃપ્ય ધાકુલતર સુરત ચકાર ॥

એમ કહેવાથી નાચિકાની મુકુમારતાના અતિશયનો ખ્વનિ છે. 'એનું ધાર્યું' પદે ઊલટી કીડા છે એમ જણાવ્યું છે. તેની સાથે નાચિકાની લગ્ન પશુ મૂચવી છે. વક્ષઃસમારોપ, વસ્ત્રહરણ આદિ અનુભાવ સહિત ઔત્સુક્ય આદિ મંચારી ભાવથી ખીલેલો, પૂર્વાવસ્થિત માન વિપ્રલંબથી વિશેષ દીપા ઊઠતો સંભોગ શૃંગાર છે. ક્ષણિત નામે નાપકના સાત્ત્વિક ગુણનું પશુ નિરૂપણ છે. કેશિકી વૃત્તિનું નર્મ-ગર્ભ અંગ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અસંકાર છે. શાદૂલવિકીડિત હંદ.

સૈવાહં પ્રમદા નૃણામધિગતોવૈતૌ ચ તૌ નૂપુરા-

વેપાસ્માકમઘૃત્તિરેવ સહજત્રીઢાવનઃ સ્ત્રીજનઃ ।

હૃથં છગ્નિતયા સ્મૃત્તેરુપગમે મત્વા તનું સંભ્રમાત્

પુંભાવઃ પ્રથમં રતિવ્યત્તિકરે મુક્તસ્તતો વલ્લભઃ ॥ ૧૭ ॥

‘હૂં’ તે મસ્ત બની શી આ ? અમકતાં મંછર સૌ જણશે;
આ તો ના અમને ઘટે; ઘરુણીનું લગ્ન ઘરેણું દીસે’
પામી શુદ્ધિ થતાં જ લાન તનનું તન્વી તહીં એ વિધે
લાજે ખૂડતી પુંસ્થિતિ પ્રથમ ને પિયુ પછીથી મૂકે ૧૭

મંછર-ઝાંઝર. તન્વી-ચોળાયલા અંગની. પુંસ્થિતિ-ઊલટી કીડાની સ્થિતિ.

અહીં પહેલા ચરણમાં ‘તે’ પદમાં પોતાના પ્રસિદ્ધ લગ્ન-વિન્યાદિ ગુણનો ને ‘આ’ પદથી ઊલટી કીડાને લીધે દીસી આવતી ઘટ્ટતાનો ખ્વનિ છે. વળી બીજા ચરણમાં ‘આ’ પદથી પ્રાગલ્ભ્ય લક્ષિત છે; તેથી મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી પ્રગટેલું ભય વ્યંચ છે. એકદમ પુંસ્થિતિના પરિભ્રામરૂપ અનુભાવથી મતિ નામે સંચારી ભાવના ઉદયની પ્રતીતિ થાય છે; તે પહેલાં સહ કંઈ વીસરી જવારૂપ કાર્યથી

મોહની રિયતિ અનુવક્ષિત છે. પૂર્વોક્ત મતિના સ્મૃતિ મીડા આદિ
બાવ સહકારી છે તે સહ સંભોગ સુગારને પોષે છે અહીં લય નર્મ છે.
શાઈલવિકીડિત ૭૬.

સુરતવિરતૌ મીઠાવેશશ્રમછયહસ્તયા
રહસિ ગલિતં તન્વ્યા પ્રાપ્તું ન ^૧પારિતયાશુકમ્ ।
રતિરસજડૈરઙ્ગૈરઙ્ગં પિધાતુમશક્તયા
પ્રિયતમતનો સર્વાઙ્ગીણં પ્રવિષ્ટમષ્ટૃપ્યા ^૨ ॥ ૧૮ ॥

સુરત વિરમ્યે મીઠાએ ને શ્રમે કરી સંસ્તરે
સરકો ગયલાં વચ્ચે લેઈ શકી ન ઠોલા કરે,
વપુ રતિરસે બ્હીલાં ગાત્રે ન ઢાકો શકી જ તે
પ્રિયતમતણ્ણા અગે તન્વી સલગજ સમાય છે ૧૮

સુરત વિરમ્યે-કીડા અટકતાં, કીડાને અંતે મીઠા-શ્રમ શ્રમ-
આક મંસ્તર-પિછાનૂ વપુ-શરીર રતિરસે બ્હીલાં-કીડાના આનદથી
જડ બનેલાં ગાત્ર-અવયવ પ્રિયતમ-અત્યત બ્હાલો, ૯૫

અહીં સ્વીયા મધ્યા નામિકા છે ઊલગી કીડાને આ પ્રમંગ છે
એમ વચ્ચે સરકી પડવાથી તથા નામિકા પિધુના શરીરમાં મમાવાથી
સૂચિત છે કથના શરીર સાથે શરીર લપટાવવૂ આદિ કાર્યથી પ્રતીત
યતા મીઠા નામે સંચારી લાનનૂ નિરૂપણ છે વિલાસના શ્રમથી હિરપજ
થયેલૂ આલસ્ય તેનૂ પોષણ કરે છે કીડાના આનદથી લપજેની જડતા

૧ પારિતયા પાઠ કલ્પિત છે અસતમા પારિતમ્ છે.
૨ સરખાવો ગાહાસત્તસર્ઈ ૧૫૨૧) રહવિરમલજ્જિજાઓ સ્વપ્ન-
સજિએસણાઠ સહસચ્વ । ઢક્કન્તિ પિમમમાલિદ્ગ્ગેણ જલ્પ
કુલયદ્મો ॥

આવસ્યની સહકારી છે. તે સહ મંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે, એટલુંત
શુભારી નમ્ર છે હરિણી ૭૬

કરકિસલયં ધૂત્વા ધૂત્વા વિમાર્ગતિ વાસસી
ક્ષિપતિ સુમનોમાલારોપં પ્રદીપશિસ્તા પ્રતિ ।
સ્થગયતિ મુહુઃ પલ્યુનેત્રે વિહસ્ય સમાકુલા
સુરતવિરતૌ રમ્ય તન્વી મુદુર્મુહુરીકતે ॥ ૧૯ ॥

રતિ વિરમતાં વસ્ત્રો શોષે બુદ્ધી કરપક્ષવે,
તુટિત ફૂલની માળા ફેંકે પ્રદીપ લાણી બળે,
હસી અકિત શી તન્વી બહાલાતણી દગ આવરે,
મધુરમધુરં ઢીલી બહીલી છખીલી વળી બૂંચે. ૧૯

રતિ-ક્રીડા વિરમતાં-અટકતાં, સમાપ્ત થતા કરપક્ષવ કૂપળ જેના
કામળ હાથ તુટિત-તૂટી ગયેલી પ્રદીપ-દીવો દગ-આખ આવરે-
દાંકવા બળ છે

વસ્ત્ર શોષવાનો અને પ્રદીપ ઝોલવવાનો પ્રયત્ન નાયિકાની વ્રીડા
પ્રકાશ છે. બંને પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા છે, એમ નાયિકાનું અકિત હાથ
સૂચવે છે તથા પિયુર્ના નેન દાંકવાની ત્વરા ખુલ્લુ કરે છે નાયિકા તે
દાંકવામાં પણ ક્ષમતી નથી એ ચોથા ચરણમાં વર્ણવેલી આવડી
દષ્ટિ કહી આપે છે.

નાયિકા સ્ત્રીમાં પ્રૌઢા છે અહીં પણ જીવડી ક્રીડાનો જ પ્રત્યેક
જા અનેક અનુભાવથી પ્રતીત થતા વ્રીડા નામે સંચારી લાવતું નિર-
પણ છે. ખીજ રૂપે પ્રકાશનો આવેશ સહકારી છે નાયિકાના ઔત્સુક્યનો,
ઉદય પણ છે, પણ તે અપ્રધાન હોવાથી ગૂઢ રીતે સૂચવ્યો છે સંભોગ
શૃંગાર છે મરતનાટપસાસમા જેને વિધાન્તા દષ્ટિ કહે છે તેનું
અહીં નિરપણ છે. ક્રાંતિ નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે એટલુંત શુભારી

નર્મ છે નાયિકાની એજા સંઘે જુઓ। મરતનાટચશાસ્ત્ર, અધ્યાય
૨૨, શ્લોક ૨૭૩ કારકટીપક અલકાર છે હૈમકાવ્યાનુશાસનમાં શોભાના
દષ્ટાંત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે હરિણી ૭૬

પ્રિયવૃત્તપટસ્તેયનીહાવિઢમ્બનવિહલા

કિમપિ કરુણાલાપાં તન્વીમુદીક્ષ્ય સસમ્રમમ્ ।

અપિ વિગલિતે સ્કન્ધાવારે ગતે સુરતાહવે

ત્રિમુખનમહાધન્વી સ્થાને ન્યવર્તત મન્મથ ॥ ૨૦ ॥

પિયુ પર્વતા સંતાડી હૈ દુકૂલ વિનોદમાં

કગરતો કરો ભેડી બ્હીલી છપીલી વિલોકતાં,

વિજય ગજવી ડેરાતંબુ ભેંઠાવી વળ્યો છતા

ઠોંક જ કુમકે ધાયો ધન્વી ધુરધર કામ ત્યા ૨૦

દુકૂલ-વસ્ત્ર ઠીક જ-ભણ કપૂં કે વ્હારે ચડ્યો ધન્વી-ખાણા
વળી ધુરધર-સમર્થ

અહીં વિનાસશુખની સમાપ્તિ પછીનૂ વર્ણન છે કામની 'સેના
તે હાવ ભાવ લીલા કટાક્ષ આદિ ઉદીપનસામગ્રી સમજવી ત્રીજા
ચરણે કરીને ક્રોડા દરમિયાન લગ્નનો પરાલવ અને ધૃષ્ટતાનો
ઉત્તર લક્ષિત છે, ત્યમ વળી, કામદેવ વિજયનો ડોકા વજવી મુકામ
જાણી પાછો વળ્યો હતો એમ કહેવાથી, ફૂંટના હાર, ચઢનનો લેપ,
હીરામોતીનાં આશ્રૂપણ વગેરે વિલાસનાં અંગની સામગ્રી પણ સહ
છિન્નલિન્ન થયા સાથે કામ પોખાયાનૂ સચિત છે ગોચા ચરણુમા
પરાલવ પામેની લગ્ન સાડી સંતાડી રાખ્યાથી નાયિકાને પુન પરા-
લવતી ભેઈ કામદેવ તેની વ્હારે ચડ્યો, એમ જુ છે તેનો અભિપ્રાય
એવો છે કે ત્રીજાને લીધે નાયિકાની મનોહર વ્યાકુળતાથી નાયકનો
પોખાયનો કામ પુન પ્રદીપ્ત થાય છે, જેથી તે એને પોતાના અંગમાં
સમાવે છે એ રીતે નાયિકાને લગ્ન પરાલવતી અડકે છે.

પૂર્વાર્ધમાં દૈન્યસહકૃત વ્રીડાનો નિરૂદ્ધ છે. હાથ બેડી કમરવું તે દૈન્યનો અને બ્હીલાપણું વ્રીડાનો અનુભાવ છે. એ સંચારી દૈન્ય અને વ્રીડા નાયકના વિશે પ્રબળ ઔત્સુક્ય પ્રગટ કરી સાર્યક થાય છે. કટાક્ષાદિ ઉદ્દીપનસામગ્રી અને પુષ્પચંદનાદિ વિલાસસામગ્રીના અભાવે પણ નાયકનું મન આકર્ષાયાથી નાયિકાની ક્ષાલ અપૂર્વ રૂપકાદિ અસાધારણ ઉદ્દીપનરૂપે અનુદક્ષિત છે. આ રીતે ઉપચય પામેલું, દ્વા-લિંગન રૂપી કાર્યે કરી ક્રીડાના આરંભ રૂપી સંભોગ શૃંગારમાં પર્યવસાન પામતું નાયકનું ઔત્સુક્ય પ્રધાનપણે પ્રદર્શિત છે, તે સંભોગ શૃંગારને સંપૂર્ણ ખીલાવે છે. પૂર્વાર્ધમાં ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં આત્મોપલેખ નર્મ છે. અતિશયોક્તિ અને રૂપક અલંકારનો સંકર છે. હરિણી હંદ.

તૈસ્તૈશ્વાદુભિરાજયા કિલ તયા વૃત્તે રતિવ્યતયે
હજામન્ધરયાતયા નિવસિતે આન્ત્યા મદીયાંશુકે ।

તપદાંશુકમુદ્રહનહમપિ સ્થિત્વા યદુક્તોઽધુના

વેપો યુગ્યત ઇષ ઇવ હિ તવેત્યેતન્ન વિસ્મર્યતે ॥ ૨૧ ॥

વેણે બહાલતણાં અને હુકમનાં માણી રતિ બલટી
વીંટી લીધ સલૂણીએ મુજ પટો લાગે બની આવરી;
ને મેં અંબર પ્હેરિયું યુવતિનું, ત્યાં તેહ મર્મે વહી:-
'હાં હાં, બેશ ! ઘટે જ વેષ તમ આ,' બૂલાય ના તે કહી. ૨૧

અહીં ત્રણ આદિ અનુભાવ સહિત આવેગ નામે સંચારી ભાવથી ચોપિત સંભોગ શૃંગારનું નિરૂપણ છે. નાયિકાનો વિભ્રમ નામે સ્વભાવજ અલંકાર પણ આલેખ્યો છે. નાયકનો મોહ પણ સાથે મૂલ્યવ્યો છે. વેષકૃત હાસ નર્મ છે. ઉલ્કાક્તિ અલંકાર છે. શાદ્ધલવિકીડિત હંદ.

કચિત્ તામ્બૂલાક્તઃ કચિદગુરુપદ્માક્કમલિનઃ

કચિન્ચૂર્ણોદ્ધારી ક્વચિદપિ ચ સાલ્કકપદઃ ।

ઘડીમહ્માભોગૈરલકપતિતૈ શર્ણિકુસુમૈ

હ્રિયા નાનાવસ્થ પ્રથયતિ રત પ્રચ્છદપટઃ^૧ ॥ ૨૨ ॥

કહીં લાગેલુ છે અગર, અળતો લપ્પટ કહીં,
કહીં તો ખીડીની લોક, કપૂરકેરી રજ કહીં,
કહીં વેણીકેરા ફૂલ, કરચલી છે વર્ણો કહીં,
રણુ રામાકેરૂ શયન રતિસૌભાગ્ય સૂચવી. ૨૨

લીક-લીંગ રામા ક્રીડાકુશળ ઓ, વિલાસી સુંદરી રતિસૌભાગ્ય-
રતિનો વૈભવ

અહીં વિવિધ વિલાસના કુતૂહલ નિશે જામી રહેલી રતિ સંભોગ
શૃંગારરૂપે બહારી જો છે સુરતાતનૂ નિષ્પણ્ણ છે કરિપદ પુષ્પાયિત,
માર્જાર, ધેનુક, ગ્યાનત અને ગ્રમરપ્રેક્ષોલિત બધ દ્વારા ક્રીડાના
ઉપમદંનૂ સ્પર્શ છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે સ્વભાવોક્તિ પોષિત
અનુમાન અનકાર છે શિખરિણી છદ

દમ્પત્યોર્નિશિ જલ્પતોર્ગૃહશુકેનાકર્ણિતં યદ્વચ-

સ્તત્રપ્રાતર્ગુરુસાનિઘૌ નિગદતસ્તસ્યાતિતાર વધૂ ।

હારાકર્ણિતપન્નરાગશકલ^૨ વિયસ્ય ચન્ચુપુટે

ઘ્રીઢાર્તો વિદધાતિ^૩ દાહિમફલગ્યાનેન વાગ્બન્ધનમ્ ॥૨૩॥

૧ સરખાવો કિરાતાજુનીય ૧૫૧ ॥૨૩॥ દિવ્યસ્રોણા સપરણ-
લાક્ષારાગા રાગાયાતે નિપતિતપુષ્પાપીઢા । પીઢાભાજ
કુમુમચિતા સાશસ શંસન્ત્યસ્મિન્ સુરતવિશેષં શમ્યા .
સરખાવો વળી કિરાતાજુનીય ૧૧૮૧-૮૭ ૨ ઉપનબ્ધ પાક
ફર્નાલમ્થિત છે નવો પાક ફળોન્દ્રવચનસમુદય ૧૩૩૪ ૧ માંથી
લીધો છે ૩ ફલ યન્ત્ર “ફેન, દાણો એવા અર્થમાં વાપર્યો છે

એકાંતે નિજમંદિરે રજનિએ બોલેલ જે દંપતી,
 તે બહારે વડિલો સમીપ સુડલો ફેટેતાં જ લાગે ખૂડી
 દાણો દાડમનો કરી ઉરતણું માણેક ચંચૂ મહીં
 મૂકીને મુખ બંધ કીરનું કરે શાશ્વી સલૂણી સહી. ૨૩

રતિમદિર-શયનગૃહ. રજનિ-રાત્રિ.

અહીં મીડા નામે સંચારી ભાવથી પોષિત સંભોગ શૃંગાર છે.
 દાડમના દાણાથી પોષટને બોલતો બંધ કરવો એ મીડાનો અનુભાવ છે.
 દૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. કુવલયાનન્દમાં યુક્તિ અસંકારના
 દૃષ્ટાંત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

લમા નાંશુકપલ્લવે મુજલતા ન દ્વારદેશે સ્થિતં
 નો વા પાદયુગે મુહુર્નિપતિતં તિષ્ઠેતિ નોક્તં વચઃ ।
 ફાલે કેવલમન્બુદાલિમલિને ગન્તું સમમ્યુચત-

સ્તન્વ્યા વાપ્યજલૈધકાન્પિતનદીપૂરેણ રુદ્ધઃ પ્રિયઃ ॥ ૨૪ ॥

છેડા ના પટનો હઠે પકડિયો; દ્વારે કરો ના લોંધા;
 ના પાથે પડો; તેમ બોલ મુખથી 'ના, ના, રહેડો' ના લોંધા;
 ઘેરાતાં ધનધોર મેઘ, પિયુષ બાવાનું નિર્ધારતાં
 રોક્યા અશ્રુનો રેલથી જ રસોલી તન્વંગીએ સર્વથા. ૨૪

તન્વંગી-સુકુમાર, પાતળા શરીરવાળા.

અહીં અશ્રુપાત આદિ અનુભાવથી પ્રકાશિત દૈન્ય નામે મંચારી
 ભાવ પ્રવાસનો પ્રસંગ પરહરી સંભોગ શૃંગારનો પોષક બને છે. મેઘનું
 ધાર આંસુએ કમળ એવા અભિપ્રાયવાળું છેલ્લા ચરણમાંનું રૂપક
 પ્રવાસપરિત્યાગાત્મક ધ્વનિનું અંગ છે. આત્મોપદેષ નર્મ છે. શાર્દૂલ-
 વિકીરિત હંદ.

દીર્ઘા વન્દનમાલિકા વિરચિતાં દષ્ટ્યવ નેન્દીવૈરઃ

પુષ્પાણાં પ્રકરઃ સ્મિતેન રચિતો નો કુન્દજાલાદિભિઃ ।

દત્તઃ સ્વેદમુચ્ચા પયોધરમરેણાર્ધો ન કુમ્ભામ્ભસા

સ્તૈરેવાવયવૈઃ પ્રિયસ્ય વિશતસ્તન્વ્યા કૃતં મદ્ગલમ્ ॥૨૫॥

શરે વંદનમાળ દીર્ઘ મુહુરે નેને, ન નીલોત્પલે;

પૂરે મર્કણડે જ ચોક જીવતી, ના બર્ધનૃધ રૂલે;

ને અર્ધે અરધે પયોધરજે, ના કુંભકેશ પથે;

બહાલાનાં પગલાં વધાર્યાં વિધ એ અંગે જ તન્વી લિયે. ૨

વંદનમાળ-આગણે તોરણરોકા ફૂલના હાર. દીર્ઘ-લાંબી. નીલોત્પલ જૂરે કમળ. અર્ધ-આદરમાનની ખાતર આવનારને મંગલ દ્રવ્ય. અર્ધજી આપવામાં આવે છે તે.

અહીં પહેલા ચરણમાં ઔત્સુખ્ય, ખીજમાં હાસ અને ત્રીજા સ્વેદ આદિ ભાવ પ્રતીત છે, તે બધા હવે નામે સંચારી ભાવ સહકારી બની પ્રવાસાંતર સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. સસ્વર્ત કળામરણ પ્રમાણે સમાહિત અલંકાર છે, તે નામકના પરિતોષ ૩

૧ સરખાવે। સરસ્વતીકળામરણ, પરિચ્છેદ ૩, સમાહિત પ્રકરણઃ દષ્ટિયન્દનમાલિકા સ્તનયુગં લાચણ્યપૂર્ણોં ઘટો શુભ્રાણાં પ્રકર સ્મિતં સુમનસાં વક્ત્રપ્રભા દર્પણઃ । રોમાઞ્ચોદ્ગમ પય સર્પે પક્ષ્ણાઃ પાણી પુનઃ પલ્લવો સ્વાહર્ગરેષ્ઠ ગૃહં પ્રિયસ્ય વિશત સ્તન્વ્યા કૃતં મદ્ગલમ્ ॥ સરખાવે। વળી ગાદાસત્તસર્દ ૧૩૬૧ સા તુદ કપળ ચાલક અગ્નિસં ઘરદારતોરણજિસળ્લા ઓસુસ્સઈ વન્દનમાલિઅ જ્ય દિઅહં વિઅ ચરાઈ ॥, તેમ ૧ ગાદાસત્તસર્દ ૧૨૪૦૧ રત્યાપદ્મણ્ણમણુપ્પલા તુમે સા પદિચ્છા પન્તમ્ । દારણિદિપ્પિદ્દિ દોદ્ધિ વિ મદ્ગલકલસેદ્ધિ ઘ યણેદ્ધિ ।

ધ્વનિનું અંગ છે, આ વિલાસ નામે સ્વલાવજ અલંકારનો દર્શાવે છે. આત્મોપદેશ નર્મ છે. વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે. શાદૂલ-વિકીડિત છે.

મ્હાનં પાણ્ડુકશ વિલાસવિધુરં લમ્બાલકં સાલસં

મૂયસ્તાક્ષણજાતકાન્તિ મધુરં પ્રાપ્તે મયિ પ્રોષિતે ।

સાટોપં રતિકેલિદત્તરમસં રમ્યં કિમપ્યાદરાત્

પીતં યત્સુતનાર્મયા વદનકં વક્તું ન તત્પાર્યતે ॥ ૨૬ ॥

તન્વીનું અતિ ઝાંખું રાંકડું ફીંકું સૂનું અને સૂકલું

ઝોકાઝેક વળી વિદેશ થકી હું આવી મળ્યે ઓપતું

પીધું પાટલ ને પ્રકુલ્લ મુખડું ખાંકું વિલાસે ભર્યું

શાળાતું લટ છટીએ, ન મુખ તે ભયે મુખે મેં કહ્યું. ૩૬

પાટલ-ગુલાબી રંગનું.

પહેલા ચરણમાં પ્રોષિતપતિકાની અદૃતિ, પાંડુતા, અસૌક્ય, અનાલખ અને કૃષ્ણતાએ વિયોગાવસ્થાનું સૂચન છે. પછી સ્વામીના સમાગમથી નાચકાના પ્રગટતા હર્ષ, ઔત્સુક્ય આદિ સંચારી ભાવનું વર્ણન છે. અહીં વિયોગના વિચ્છાદ વેપ સાથે સંયોગની નાયિકાગત આનંદમય ચેષ્ટા નાયકમાં હર્ષ અને ઔત્સુક્ય સહિત વિરમય પ્રગટ કરી પ્રવાસ વિપ્રલંબથી ભભકી જીવતાં મુગ્ધનાત્મક સંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે. નાયકની રતિ સ્થાયી છે, નાયિકા આલંબન છે, વિયોગનો વેપ અને સંયોગનું સ્વરૂપ ઉદ્દીપન છે, અને પૂર્વોક્તિ હર્ષ ઔત્સુક્ય વિરમય આદિ સંચારીરૂપે યોગ્ય છે. અહીં વિલાસ નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે. વિયોગના વેપનો અપરિભાગ નાયકનું એકાએક આવવું ખતાવે છે. તે સમયના નાયિકાના વેપ બાબત જુઓ. યાત્ર્યાયનસૂત્ર, અધ્યાય ૨૧:-આગતે ચ (પત્ન્યૌ) પ્રવૃત્તિસ્થાયા એવ પ્રથમતો દર્શનમ્ । સંભોગ નર્મ છે. પર્વાય અલંકાર છે. શાદૂલવિકીડિત છે.

નિરવિરહિણોસ્ત્યુકળાશ્ચીકૃતગાત્રયો-

ર્નવમિવ જગજ્ઞાતં મૃયશ્ચિરાદભિનન્દતોઃ ।

કથમાપિ દિને દીર્ઘે યાતે નિશામધિરૂઢયોઃ

પ્રસરતિ યથા યૂનોર્વહી કથા ન તથા રતિઃ ॥ ૨૭ ॥

નવ વય વિશે મે'ના વેગે ંહોંલાઈ ઝૂરી મરી

ભવ જ્યમ નવો ભાળી કાળે પ્રકુહ દગો ભરી

મલકોં મળતાં રાતે ખાંતે કથમે દિન નીકવી

જુગલનોં વધુ વાધે વાતો, ન કેલિ, નવી નવી. ૨૭

વય ઉમર મે'-વિયોગ. ભવ-અંસાર નીકવી-ખાળી. જુગલ-દપતી.

પહેલુ ચરણુ જેમ વિરહનૂ કુખ દર્શાવે છે, તેમ ખીનૂ ચરણુ

હર્ષનો અને ત્રીનૂ ઔત્સુક્યનો અતિશય પ્રકટ કરે છે. ચોથા ચરણુમાં

કીડા અને વાતચિતના વિનોદરૂપે પ્રવાસાંતર શુભારનૂ મુરેખ ચિત્ર છે.

અહીં વિશ્વાસ, વાતચિત અને જગરણુ આદિ કાર્યથી ઉત્ત-

રાર્ધમાં પ્રકાશતા ઔત્સુક્યની અને નવો ભવ ભાગવારૂપ કાયથી

પૂર્વાર્ધમાં પ્રતીત થતા હર્ષની સવશતા છે. એ ભાવસવશતા પ્રયાસ

વિપ્રલભની હાયાથી ઉત્કર્ષ પામી દીપી નીકળતા મંભોગ શુભારને

સવિશેષ ખાલાવે છે અહીં પણ મંભોગ નર્મ છે. વિશેષોક્તિ અસકાર

છે. હરિશ્ચી ૭૬.

માન વિપ્રલંભ

સહ્યસ્તાનિ વર્ચાસિ યાનિ बहुशोऽधीतानि युष्मन्मुखा-

द्वक्ष्येऽह बहुशिक्षिता क्षणमिति ध्यात्वा च मौनं ध્રिता ।

घृतनैव્ય च मण्डलीकृतकुचं गाढं परिष्वज्य मां

पीतान्येव सहाधरेण हसता वक्रस्थितान्येव मे^૨ ॥ ૨૮ ॥

૧ અસવમાં ખીન ચરણુમાં ધ્યાત્વાપિ છે. નવો પાઠ કેન્દ્રિત છે. इति નો વ્યુત્ક્રમ મુક્તક ૩૩ મા પાછો છે.

“જે જે જતનથી જુકતીબધ શીખવી મૂક્યું 'તૂં જહેની! તમે,
ગોળેલું સઉ તે કહીશ હું” કરી ધાયૂં હતું મૌન મેં,
ત્યા તો આવી લગાવી છાતી જુજમાં લીડી લપેટી ઉરે,
એકે આવી રહેલ વેણ હસતે મહોએ જ પીધાં શકે. ૨૮

મૌન-અમોક્ષ લગાવી છાતી-છાતી સાથે છાતી મિથાવીને
શક-ધૂત

અહીં પ્રિયતમના આલિંગન સુખન આદિથી ભ્રમજ્ઞેલા રતભ
નામે સાત્ત્વિક બાનથી પ્રકાશતો જડતા નામે સંચારી બાવ પ્રણય-
માનાત્મક વિપ્રલભની છાયાથી દીપી નીકળતા મંભોગ શૃંગારનો પોતક
બને છે અહીં વાત્સ્યાયનસૂત્ર પ્રમાણે પીઢિતક નામે આલિંગનના
પ્રકારનો નિરૂદ્ધેશ છે વિહત નામે સ્વભાવજ અનકાર છે. એષ્ટાકૃત
મંભોગ નર્મ છે ક્રિયાસમુચ્ચય મહિત અતિશયોક્તિ અલકાર છે
શાંભુનિકીડિત ૭૬

જાતા નોત્કલિકા કુચૌ ન હૃદિતા ગાત્ર ન રોમાશ્ચિત
વૃત્ત સ્વેદકણાન્વિત ન વદનં યાવદ્ઘટેનામુના ।
દૃષ્ટૈર્નૈવ મનો હતં વૃત્તિમુપા પ્રાણેશ્ચરેણાય મે
તત્કેનાત્ર નિરૂપ્યમાણમહિમા માન સમાધીયતામ્^૧ ॥૨૯॥

૧ અસત્રમાં બીજા ચરણમાં વર્તેને બદલે ઘકત્ર અને ઘદન
ને બદલે સદસા, તથા ચોથા ચરણમાં મહિમાને બદલે નિપુણો
છે નવા પાઠ કલ્પિત છે સરખાવો ગાદાસત્તસદ્ ૧ ૨૪૪૧ જો
કદં યિ મહ સદીદિં છિદ્ લલિકુળ પેસિમો દિઅપ્ ૧ સો
માણો ધોરિઅવામુઅ ઘ્ય દિદે પિપ્ જટુ ॥

તાલાવેલીં ય ના થઈ, ન ધડકી છાતી, ન રોમાંકુરે
અંગે પાંગરિયા, કણો ન પ્રગટયા પ્રસ્વેદકેરા મુખે;
દૃષ્ટિએ પડતાં જ માન મરડી હૈયું હૈયું પ્રીતમે;

શી રીતે સજ્જૂ રૂસણું હું, મહિમા જેનો વખાણો તમે? ૨૯

રોમાંકુર-રોમ રખી અંકુર, રોમાય પાંગરિયા-પૂટગા, પસર્થા-
પ્રસ્વેદ-પરસેવો

અહીં માન મરડી મન હરવારૂપ કાર્યથી પ્રકાશિત હર્ષ નામે
ગંથારી ભાવ પ્રસ્પૃત છે, તે પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રનભાની છાયાથી
ઉત્કૃષ્ટ પામતા સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે આત્મસુખ, વેપથુ,
રોમાય, સ્વેદ આદિ ભાવના આવિર્ભાવ સિવાય પ્રણયકોપની શાંતિના
નિરૂદ્ધથી વિભાવના નામે અનકાર બને છે, તે પ્રિયતમના મનોહર
સૌભાગ્યરૂપ વસ્તુધ્વનિનું અમ છે સખીની શીખવણીથી માન આદ-
ર્શનો અભિપ્રાય યોથા ચરણ ઉપરથી નીકળે છે વેપકૃત શૃંગારી નર્મ
છે શાર્દૂલવિકીરિત છંદ

કાઞ્ચ્યા ગાદત્તરાવનદ્રવસનપ્રાન્તા કિમર્થ પુન-

મુંઘાલી સ્વપિતીતિ તત્પરિજનં સ્થૈર પ્રિયે વૃદ્ધતિ ।

માત સુતિમર્પીહ લુપ્તિ મમેત્યારોપિતક્રોધયા

પર્યસ્ય સ્વપનચ્છલેન શયને દત્તોઽવકાશસ્તથા ॥ ૩૦ ॥

‘કાં વસ્ત્રે કટિમેખળા જકડીને છે આમ વામા સૂતી ?’

પૂછતાં પિયુ એમ મદ સખીને સોણા મિથે રીસથી

‘ઓ મા રે! ઊઘવા અહીં ય નવ દે !’ એ રીત બોલો બકી

પાનૂ દેરવીં માગ માનિનીં મંકે સેજે લલી ભાતથી ૩૦

અહીં પહેલા ચરણ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પિયુનો કંઈ
વાક પડ્યો હતો, જેથી ‘અરે ! એની સાથે બોલતી નહિ, બેજો,

રીસાઈને લોટપોટ થઈ તૂ ભર ઊંઘમાં હોય એમ સૂઈ રહેજે ' એનું સખીઓએ નાચિકાને શીખરી મૂક્યું હશે આ પ્રમંજે નાચિકાના ફેલ જેમ સખીના દબાણને વધ થવાપણુ બતાવે છે, તેમ સખીઓની બેજે ટ્રેસણા પિયુ પ્રત્યે તેના અસાધારણુ પ્રેમ પણ સૂચવે છે.

અંતર્ગત ઔત્સુક્ય છૂપાવવા લોટપોટ બની સ્વવારપ તથા સ્વમના છળ સાથે પાસૂ ફેરવવારપ અનુભાવથી પ્રદર્શિત અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ અહીં પ્રણયમાનાતર મંભોગ સંગારને ખીયાવે છે. પહેલા બે ચરણમાં માન નર્મ છે; ત્રીજામાં આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે; ને ચોથામાં નર્મમર્લ છે વ્યાખેદિત અલંકાર છે. શાદ્દલવિકીરિત ઇંદ.

પરાચી કોપેન સ્ફુટકપટમુદ્રામુકુલિતા

પ્રવિસ્માહેનાજ્ઞં પ્રણયિનિ પરિવ્હગચતુરે ।

શનૈર્નાર્ચીવન્ધં સ્પૃશતિ સમયન્યાકુલકરે

વિયત્તે સકોચગ્લપિતમવલમ્બં વરતનુઃ ॥ ૩૧ ॥

વિલાસી બહાલીડા તન ફૂં લપટાવી તન, ડરે

ધીરે ધીરે નીવી જરૌં પરસતાં કંપિત કરે,

ફેંડી પાસૂં વાળી સહુ કપટનિદ્રા દગ ખોંડી

સૂંતેલી સકોડી કટિ કટ કરે શંચિ જ ઢોંલી. ૩૧

ડરે-ફેંડી પ્રિયાથી બહોતાં બહોતા. વિલાસી-લ્તાવેષ્ટિતક આલિંગન આદિ કામકળામા કુશળ અચિ-નીવીની ગાંઠ

અહીં કપટનિદ્રા અને કટિસંક્રાયથી, નાચિકાએ વિરહ સહેવાતો નથી, એવો ખ્યાન છે. ' વિલાસી ' પદ નાચકની કામકુશળતા પ્રકાશે છે. પ્રણયમાનાતર મંભોગ સંગારનું નિરૂપણ છે. ઔત્સુક્ય નામે મંચારી ભાવ તેનું પોષણ કરે છે. નાચિકા મધ્યા સ્વાધીનપતિકા અને નાચક અનુકૂળ છે. ચેષ્ટાકૃત સુગારી નર્મ છે. શિખરિણી ઇંદ.

સંદેષધરપણે સચકિતં હસ્તાપ્રમાધુન્વતી

મા મા મુશ્ચ શઠેતિ કોપવચનૈરાનર્તિતફૂલતા ।

સીત્કારાશ્ચિતલોચના સરમસં યશ્વમ્વિતા માનિની

પ્રાપ્તં તૈરમૃતં શ્રમાય મથિતો મૃદઃ સૂરૈઃ સાગરઃ^૧ ॥૩૨॥

‘‘માં, માં, મૂક મને, અરે શઠ !’’ કહી મોડંતી રાધે ભવાં,
છોભાઈ છણુકો કરંતી કરનો ડંખો દીધે દંતના,
વામા નેન ધૂંભાવતી મૂકી મુખે સીત્કાર ચૂમી બળે,
પામ્યા તે જ અમી; મથ્યો અવરથા ક્ષીરોદ ઘેલા મુરે. ૩૨.

મોડંતી—વાંકા વાળતી. સીત્કાર—સીસકારી. અવરથા—ફાગટ. ક્ષીરોદ—
ક્ષીરસાગર. મુર—દેવ.

આ રીસાપત્ની તરુણીના સુંખનના સુંખરૂં રસના આવેશથી કાંઈ
વિલાસીએ કરેલું વર્ણન છે. અહીં ભવાં મરોડવારૂપ અને હાથ તર-
છોડવારૂપ કાર્ય ઉદયમાં ધારેલો પ્રણયકોપ પ્રકાશે છે. તેની સાથે
સ્વરભંગ, વાદસ્તંભ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ હર્ષ નામે સંચારી ભાવનો
ઉદય દર્શાવે છે. ઉદિત હર્ષ સીત્કાર અને નેત્રનિમીલન રૂપી અનુ-
શાંયથી પ્રતીત થઈ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભથી ભલાકી ઊઠતા સંજોગ
સૂંગારને શોભાવે છે. વળી અહીં કિલકિમિત અને કુદમિત નામે
નાટ્યાલંકાર પણ છે. આ શ્લોકમાં જે સાપક્ષવાતિશયોક્તિ અલંકાર
ઊપજે છે, તેથી માનિનીના સુંખના આસ્વાદના આનંદના લોકોત્તરત્વનો

૧ સરખાવે ગાહાસત્તરં । દ્વ ૩૧ ।, મળે આસાઓ પ્ચિઅ
જ પાથિઓ. પિઅઅમાહરરસસ્સ । તિઅસેહિ જેજ રઅણાઅ-
રાહિ અમઅં સમુદ્ધરિઅમ્ । સરખાવે વળી હ્યન્યાલોકલોચન
પૂ. ૧૫, પંક્તિ ૨૨-૨૩ માં આપેલો અપયંશ ભાષાનો શ્લોકઃ—
ઈસીસદુમ્મિઆહ મુહુ પરિચુમ્મિઠ જેજ । અમિઅરસધુદ્ધાહ
સુહુ પદિમાણિઠ સેજ ॥

ધ્વનિ પ્રગટે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલા ચિન્દુમાલા નામે અધર-
ખડનના પ્રકારનું નિરૂપણ છે. નાપકપદ્યે આત્મોપદ્યેપ નર્મ છે શાર્દૂલ-
વિકીરિત ૭૬

પર્યેયં મયિ કિં પ્રપદત્ત इति स्थैर्यं मया लम्बितं
किं मां नाटपतीययं रल्ल रठः कोपस्तयाप्याश्रित' ।
इत्यन्योन्यविलक्षद्वष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया घृतिहरो मुक्तश्च वाप्पस्तया^१ ॥૩૩॥

ધારી ધૈર્ય રહ્યો હું 'જેઠાં છખીંલી શું આ કરે છે?' કરી;
'જોલાવે શઠ કા મને ન?' કરીને ખીંભઈ એ એ ખરી,
જેતાં આકુળબ્યાકુળ મુખધુરં ત્યાં એકખીભ પ્રતિ
મેં મેં હસી દીધ, દગ્ગળ જરી તેણે તણ રીસડી. ૩૩

ખીભઈ-ચીકાઈ, રીસથી ફૂગરાઈ દગ્ગળ-આંધુ.

નાપેતોડનુનયેન યઃ પ્રિયસુદ્ધાન્વચૈર્ન યઃ સંહતો
 યો દીર્ઘં દિવસં વિપત્તિ વિપત્તિં યત્નાત્કથાંચિદ ધૃતઃ ।
 અન્યોન્યસ્ય દ્વતે મુક્તે નિહિતયોસ્તિર્થકથાંચિદ્દશોઃ
 સ દ્વાભ્યામતિવિસ્મૃતવ્યતિકરો માનો વિહત્સ્યોગ્નિતઃ ॥૩૪॥

જીકતી વ્યર્થ મનામણાં તથા ગઈ, સાહેલી હારી કહી,
 ને હુઝે દિન નીકળ્યો જતનથી જે માન રાખી રહી,
 તે રાતે મુખ ફેરવી નિરખતાં ચોરીથી તિર્છી ફગે
 કથાં એ વીસરી જે મિટે મિટ મળ્યે બેઝે હસી હીધ તે. ૩૪

‘માન આદરતાં શું આદર્ષ પણ હવે મનામણાં થયા વગર તે
 સહેજમાં મૂકી દેઈશ તો હળવા પડીશ’ એ બોલકે ભાર રાખવા બેઠે
 માન ધરી રહેલાં દંપતીની હકીકત આ શ્લોકમાં છે. ભાર ખોવાના
 બધે પ્રથુપકૃત લઘુ માને શુર માનનો દેખાવ ધારણ કર્યો છે. સંચારી
 ભાવરૂપે પ્રકાશતા કોપની દસવારૂપ કાર્યથી શાંતિ વર્ણ્યથી આ ભાવ-
 શાંતિનો દર્શાવ બને છે. રસધૂન વીસરી ગયાનું કલાથી ઔત્સુક્યના
 અતિશયનો ખ્વનિ નીપજે છે. ચેષ્ટાકૃત સંભોજ નર્મ છે. વિશેષાકિત
 અલંકાર છે. શાંદૂલવિકીરિત છંદ.

एकस्मिन्प्रायेण पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्र्यतो-
 रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतो गौरैवम् ।
 दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवज्रान्मित्रीमवच्छक्षुषो-
 र्भयो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥ ३५ ॥

૧ સરખાવે ગાદાસત્તરફં । ૭ । ૯૯ ।, અણ્ણોણ્ણપાઢફૂસ-
 ન્તરપેસિઅમેલીણદિદ્વિપસરાણમ્ । દો ચિઅ મણ્ણે કઠમખ્ણ-
 ણાઈ સમઅં પદસિઆઈ ॥

હૈયુ તદર્પો રસં છતાં પણ ક્યમે મિથ્યા રહી માનમાં
 પોઠયાં પૂઠ કરી જ એક શયને જૂરી મરી મૌન; ત્યાં
 સે'ને એક ખોળાની ધીરી તિરછી દબે મળી દદ બ્યાં,
 ગા' નાહું જ રૂસણું-હસીં દઈ જતે ય લેટી પડ્યાં. ૩૫
 મિથ્યા-ફાગટ, ડાળ ખાતર. મૌન-મૂર્ખાં

આ પ્રણયમાનાતર સ્પર્શનાત્મક સંભોગ સુગારનો દષ્ટાંત છે
 પહેલા ચરણમાં જણાવેલો કૃતક કોપ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલબ્ધ પોષણ
 કરે છે તેને મિટે મિટ મળવારખ અનુભાવના જળે દબાવી દેઈ
 જૂરવારખ કાર્યથી પ્રતીત થતૂ ઔત્સુક્ય હાસથી ઉપચિત બની સ્પર્શ
 નાત્મક સંભોગ સુગારમાં પર્યવસાન પામે છે 'ધીરી તિરછી' પદ શકા
 અને ઔત્સુક્ય સૂચવે છે ૧ કોપના પ્રથમને લીધે આ ભાવશાંતિ
 ઉદાહરણ છે. સંભોગેચ્છારખ સુગારી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત ૭૬.

દૃષ્ટે લેચનચન્મનાહ્મુકુલિત પાર્શ્વસ્થિતે વક્ત્રવન્-

ન્યગ્મૂતં મહિરાસિત પુલ્કવત્સ્પર્શં સમાતન્વતિ ।

નીવીબન્ધવદાગત શિથિલતા સમાપમાણે ક્ષણાન્-

માનેનાપમૃતં દ્રિયેવ સુદૃઢ પાદત્પ્રશિ પ્રેયસિ ॥૩૬॥

દેખાતાં પિયુ લોચવાયુ દગ ઝૂં, ખાસે કંઈ આવતાં
 મ્હેા પેઠે નમિયૂ, ચળ્યુ પુલકની પેઠે વણુ સ્પર્શતા,

નીવીબંધ સમાન પોચું પડિયુ તત્કાળ જોલાવતાં,

ભાગ્યું માન જ નાથ પાય પડતાં લજ્જા પેઠે સર્વથા. ૩૬

દગ-આખ પુલક-રોમાય નીવીબંધ-પેહેરેલા વસ્ત્રની ગાંઠ
 સર્વથા-બધી રીતે

૧ સ્પર્શકના અલંકારસંગેષ્ઠ ઉપરની ટીકામાં જયરથ અહીં
 અશ્વયાનો પ્રથમ માને છે

સખીઓએ લાભેલી અને લગ્નએ ઘેરેલી સુધરીની પ્રિયસમા-
ગમના સમયની અવસ્થાનુ આ સુરસ ચિત્ર છે. પ્રિયતમના દર્શન રૂપી
આત્મનથી, પામે આવડૂ-વધુ સ્પર્શવૂ-બોલાવડૂ-આદિ ઉદ્દીપનથી,
નેત્ર સંક્રાંચવાં-ગાઠ દીલી પડવી-આદિ અનુભાવે અને રોમાંચ
વેપથુ-આદિ સાત્ત્વિક ભાવે પ્રકાશતો હર્ષ નામે સંચારી ભાવ અધો-
હૃદિથી પ્રતીત થતા અવદિત્ય નામે સંચારી ભાવે સદ્ગૃત બની રતિ
સ્થાપીથી સમુદાસ પામતા સંભોગ સુગારમાં પર્યવસાન પામે છે
ગાગાના પ્રાહ પેડે જીજળતા હર્ષના પૂરમાં કાર્લિદીના જાજ જેવૂ ઘેર
કોધનૂ વહેણુ તથા શુભ વહેતી સરસ્વતી સરખૂ વ્રીડાનૂ વહેણુ સમતા
રસસૃષ્ટિનો આ પરમ રમણીય નિવેશીસંગમ બને છે હર્ષના પ્રબળ
વિકાસને ક્ષીધે ક્ષણે ક્ષણે અપચય પામતા પ્રણયકોપ અને વ્રીડાનો
અહો ઉપશમ વર્ણો છે ચોથા ચરણમાં પિયુ પગે પડવાનૂ વખૂ
છે, તે રસિક પિયુનૂ વશવદ્વ સમ્પવાને માટે છે માન અને લગ્ન શમ્યે
પગે પડતા પ્રિયતમને નામિતાએ હાથે ઊઠાડી બેઠવાનો ભાવ ગમ્યમાન છે

અહો કાપ અને વ્રીડા નામે ભાવની શાંતિના સંકરનૂ પ્રધાનપણે
સહોપમા દ્વારા નિરૂપણુ છે, માટે સસ્વતીકથ્યમરમમા અલકારપ્રધાન
રસાલકાર મંકરનો આ દૃષ્ટાંત માન્યો છે પર્યાય અલકાર પણ અહીં
છે ચેષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે શાદ્દંલવિકીડિત ૭૬

ચિન્તામોહનિવધ્યમાનમનસા મૌનેન પાદાનત*

પ્રત્યાહ્યાનપરાદ્મુસ્તઃ પ્રિયતમઃ ગન્તું પ્રવૃક્ત ચઠ ।

સનીડેરેડસૈર્ નિરન્તરલુઠદ્વાષ્ણાકુલ્લીરીક્ષણીસ્-

તન્વહ્ગયા સ પુનસ્તયા તરત્યા તગ્રાન્તે વારિત ૧ ॥૩૭॥

૧ સરખાવો ફિરાતાજુંતીય । ૧ । ૪૫ । સન્પલીકમ-
યધોરિતિચિન્ન પ્રસ્થિત સપદિ યોપપદેન । ચોષિત સુદૃઢિત
સ્મ રુણદ્ધિ પ્રાણનાયમમિ વાત્પનિપાત ॥

વામા ખૂડી વિમાસણે નવ વહી મૂઝાઈ તે તર્જના
લેખી પાય પડેલ કથ મનથી ખીણ તણને જતા,
આમુએ જીભરાતી રાતી શરમે ખચાતી દષ્ટિચ્છટા
નાંખી નાથ નિવારિયા અર્ધોરડી તન્વર્ગીએ સર્વથા ૩૭

તર્જના લેખી-અનસા માની, તિરકાર સમજ ખીણ-ખિન્ન
બની, ચીકાઈ દષ્ટિચ્છટા-નજર નાંખતી તે, દષ્ટિપાત

સખીની શીખવણીથી મુઝા રીસાઈ બેઠી છે તેને મનાવવ
પિયુ પગે પડે છે એ અવસરે શી રીતે વર્તવૂ તે સખી પાસેથી શીખી
ગળ્યૂ નહતૂ, તેથી તે વિચારમાં દિમ્મદ શી બોલ્યાયાયા વગર બેસી
રહે છે એટલે 'આ મને ઉવેજે છે' એમ માની પિયુ જવા તત્પર
થાય છે, ત્યારે 'આ તો, થયૂ, ગયા તો।' એ બયથી મુઝવાની
આખમા આસુ જભરાઈ આવે છે પરંતુ મુઝાવરથાની લજ્જતને કીધે
બોલાતૂ નથી આવી તેની દયામણી દશા જોઈ પિયુ જતા અટકે છે

અહીં પિયુ પગે પડતા જ કરવૂ તેનૂ અસાન આવમન છે, ને
પિયુ તણને જાય છે તે ઉદીપન છે. તેણે કરીને દૈન્ય નામે સંચારી
ભાવ ઉદય પામે છે તેના અતર્ક અશ્રુપાત વેપયુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ,
તથા મોહ વિભાદ આદિ સચારી ભાવ સહકારી છે, અને ખાવરી
નજર નિશ્વાસ આદિ અનુભાન છે એ રીતે ઉપચય પામી પ્રભસતૂ
દૈન્ય પ્રણુમાનાતર સંજોગ શૃંગારા પોતક બને છે નમન તથા ઉપેક્ષા
નામે ઉપાયોનો પ્રયોગ બનાવ્યો છે કેશિકી વૃત્તિનૂ નર્મસ્ફોટ નામે અંગ
જી વિગે. અનકાર છે શાકલવિકીડિત ૭૬

અઙ્ગાનામતિતાનવ કુત હવ કસ્માદકસ્માદિદ
મુઘે પાઙ્કુકપોલમાનનમિતિ પ્રાણેશ્વરે પૃચ્છતે ।

તન્વ્યા સર્વમિદ સ્વભાવત્ હતિ વ્યાદત્ય પદમાત્તર-

વ્યાપી વાપ્પમરસ્તયા વલિતયા નિ શ્વમ્ય મુક્તોડન્યત ॥૩૮

‘કાં આકસ્મિક દેહડી હૂંબળોં આ ?’ મુઝે ! અરે આવડી
 શ્રીકી કાં મુખકાંતિ ?’ એમ વદતાં પ્રાણેશ, તે રાંકડી
 ‘એ તો આંહ સહેજ’ એવું જોયરી નિઃશ્વાસ ઊડો મૂંઝી
 નેને નીર ન માતૂં ભાળોં અવળું તન્વંગોં ઢાળે નકી. ૩૮

અહીં વિપાદ નામે સચારી ભાવનિરપણ છે તમમાં રોધાયાને
 લીધે પિયુએ કરેલી ઉપેક્ષા તેનુ આવબન છે, દુર્દશાનુ કારણુ જાણ્યતાં
 છતાં પિયુનો પ્રશ્ન ઉદીપન છે. વૈવર્ય, અશ્રુપાત, આદિ સાત્ત્વિક
 ભાવ અને નિશ્વાસ વગેરે અનુભાવ વિપાદ પ્રકારો છે. વિભાન, અનુ-
 ભાવ, આદિથી ઉપચય પામેયો વિપાદ વિગ્રિયકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક
 વિપ્રલબ શુગારનુ પોપણુ કરે છે અહીં વ્યાજ્ઞેકિન નામે અનકાર છે.
 નાપિકા મધ્યા પિરહોતકકિતા છે માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીકિત ૭૬.

દૂરાદુત્સુકમાગતે નિવલિતં સંભાષિણે સ્ફારિત

સંશ્લિપ્યત્યરુણં ગૃહીતવસને સંયુજિતશૂલતમ્ ।

માનિન્યાશ્વરણાનસિવ્યતિકરે વાપ્પામ્બુપૂર્ણે ક્ષણા-

ચક્ષુર્જાતિમદ્દો પ્રપશ્ચચતુરં જાતાગસિ મ્રેયાસિ ॥ ૩૯ ॥

દેખાતાં પિયુ ફર ફલણુ લોંધે દષ્ટિ બની આકળી,

આવંતાં વળોં આડોં, વેણુ વદતાં ફાટી અમર્ષે ફૂલી,

લેટતાં ધર્ષ લાલચોળ, મરડી જૂ સાડોં સ્ફોતાં રહી,

આંચુએ જોલસાઈ પાય પડતાં; શી એ અહો માધુરી ! ૩૯

આ શ્લોક સરસ્વતીવિષ્ણુમરણમા ભાવરોપના ઉગ્રકરણુ તરીકે
 આપ્યો છે. અહીં પિયુનો વાક આવબન છે. વાંકે છતાં પણ જાણે મેં
 તો વાતમાં રતી ચોરી જ નથી એવી તેની ધૂષ્ટતા ભરેલી વર્નણ્યક, તે
 ઉદીપન છે. તેને લીધે વિગ્રિયકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલબ શુગારને
 શોભાવતો કાવ નાપિકાની વિવિધ ચેષ્ટા રૂપી અનુભાવ દાગ પ્રકારો

છે એ કાપની જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે અને અપરીયતે
એ પાંચ અનુચ્ચાઓ 'આકળીબની, આડી વળી, ફૂલી ફાટી, લાલચોળ
બની, લવાં મરડી રહી' અને 'આસુએ જાભરાઈ' એ વિધેયથી અનુ-
ક્રમે દર્શાવી છે આસુ થભી રહ્યાથી હજુ ક્રોધનો અવશેષ છે એમ
સૂચવ્યું છે આથી જ હઠી નશ્યતિ અવસ્થાનું નિરૂપણ ઉપરના
શ્લોકમાં છે નહિ પર્યાય અલંકાર છે માન દૂર કરવા નમન નામે
ઉપાયની યોજના છે એટલાકૃત માન નર્મ છે શાર્દૂલવિદીકૃત ૭૬

લોભભૂલતયા વિપક્ષદિગુપન્યાસે વિષ્ટત શિરસ્-

તદ્વૃત્તાન્તવિદોક્ષણે કૃતમનસ્કારો* વિલક્ષ સ્થિતઃ ।

ઈપત્તામ્રકપોલકાન્તિનિ મુલ્હે દૃષ્ટ્યા નત પાદયો-

રુત્સૃષ્ટો ગુરુસનિધાવપિ વિધિર્દ્રામ્યા ન કાલોચિત્ ॥૪૦॥

ધ્રુષ્ટાન્થુ શિર શોક્યના બધી બવાકેરો ઈસારો કર્યે,
આલો કંથ જોલો જ ચેતી ચિતમાં લેહુ સખી સૂચવ્યે,
દષ્ટે પાય પડ્યો ય રથ મુખડૂ રાયે અરુણુ કર્યે;
ભૂલ્યાં ના જ વડિલની ય સમિપે તે તે વિધિ તેહ બે. ૪૦

લેહુ-શોક્યને ઘેર ગયાનો લેહ બાણનાર સૂચવ્યે-ઇશારતથી
બતાવ્યા છતાં રાય-ક્રોધ અરુણુ-રાત્રી વિધિ-આચાર, કર્તવ્ય
નાયિકાએ શોક્યના બધી ઈસારો કર્યાથી તેને ઘેર રાત ગાળ્યાનો

* તદ્વૃત્તાન્તવિદોક્ષણે કૃતમનસ્કારો પાઠ શૃંગારવી-
પિકાની લિખિત પ્રત ઉપરથી લીધો છે તેમાં અચ્છાન લેખકે તો મૂળ
તેમ જ દીક્ષમાં રસિકસજીવનીને કૃતમનસ્કારો જ પાઠ આપ્યો
છે તે ભાતિમુવક છે, એ શૃંગારવીપિકામાં કૃતસ્મૃતિ પર્યાય
આપ્યો છે તે ઉપરથી જણાડુ છે જુઓ અમરકોશ ૧, ચિત્તામોગો
મનસ્કાર ૧

આરોપ છે નાયકે માયૂ ધૂણાવ્યાથી આરોપ ઇનકાર કર્યાનો આક્ષેપ છે બેદુ સખી બણી દષ્ટિ કર્યાથી નાયિકાએ સાક્ષી બતાવી આરોપનો પુરાવો આપ્યોનો ભાવ છે નાયક આજો બન્યાથી વાક કમૂલ કર્યાનો અર્થ નીકળે છે નાયિકાનૂ મ્હો રાતૂ થયાથી કોપનો આવિર્ભાવ બપળે છે નાયિકાને પગે દષ્ટિ નમાવ્યાથી હામા માઆનો અભિપ્રાય સ્ફુરે છે છેલ્લી પકિતમા બ્યતીકકૃત ઇર્ષ્યામાનમોહક કોપની શાંતિ ગમ્યમાન છે પિયુના વાક રૂપી આનબનથી અને ઇનકાર જવારૂપ ઉદીપનથી પ્રગટેલો કોપ, સખી સામી દષ્ટિ તથા લાલચોળ મ્હો આદિ અનુભાવથી પ્રકાશિત બની, નમન ઉપાયના લાક્ષણિક પ્રયોગે નરમ પડી, વડીલો પાસે હોવારૂપ પ્રબળ કારણુ ભેગૂ બળવાથી શમે છે નાન્યશાસ્ત્રમાં કહે-ની વિભ્રાન્તા દષ્ટિનૂ અહીં નિરૂપણુ છે આ એષ્ટા કૃત માન નર્મ છે કુવલવાનન્દમાં એષ્ટાધ્યાપિત શબ્દ પ્રમાણુ અન-કારના દષ્ટાત તરીકે આ રનોક આપ્યો છે શાહૂલવિકીરિતિત છદ

કાન્તે સાગસિ યાપિતે પ્રિયસહીવેષ વિધાયાગતે

શ્રાન્ત્યાલિહ્ય મયા રહસ્યમુદિત તસગમાકાદ્કયા ।

મુગ્ધ દુષ્કરમેતદિત્યતિતમામુકૃત્વા સહાસ વલા-

દાશ્લિપ્ય ઈહિતાસ્મિ તેન કિતવેનાથ પ્રદોષાગમે ॥ ૪૧ ॥

વાકે કાઠોં મૂકેલ વહ્ન સખીવેષે વળી આવતાં જાયો મેં પિયુનો સમાગમ જૂલે લેટી અધીરાઈમા, 'મુગ્ધે ! તૂ અતિ એહ દુષ્કર વદે' એવૂ કહી બાયમા ભીડી ભટ્ટ હસી પડી છળોં મને સાજે શકે આજ હા ! ૪૧

વહ્ન-બહાનો જૂલે—આ સખી જ છે એવી ભ્રાંતિથી

દુષ્કર-મુરઠેલ

અહીં પિયુના વાકને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ઇર્ષ્યાકોપને દબાવી દઈ ઔત્સુક્ય નામે પ્રબળ મેચારી બાવ ઉદય પામી મોહ આદિ સદ-

કારીથી પુષ્ટ બની સમાગમ વ્યવસ્થા કાર્યથી પ્રતીત થાય છે; તે પિયુના હાસિંગનથી ઉદ્દીપિત બની વૈમનસ્પૃહા ધર્મ્યામાનાંતર સંભોગ શૃંગારમાં પર્યવસાન પામે છે. માન વીસરાવવા રસાંતર નામે ઉપાયનો પ્રયોગ છે. કંશિકા વૃત્તિનું નર્મગર્ભ નામે અંગ છે. અપ્રસ્તુતપ્રદંસા અલંકાર છે. શાઈલવિકીડિત હંદ.

તસ્યાઃ સાન્દ્રવિલેપનસ્તનયુગપ્રશ્લેષમુદ્રાદ્ધિકિતં

કિં વક્ષસ્થરણાનતિવ્યતિકરવ્યાજેન ગોપાયતે ।

इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमाण्डुं मया

साक्षिष्ठा रमसेन तत्सुखवशात्तस्याथ तद्विस्मृतम् ॥ ૪૨ ॥

‘બહાલીના કુચકેરી અંદનમથી છે છાપ છાઈ ઉરે,
તે પાથે પડી કાં મિથે તૂં મુજથી છપાવવાનૂ કરે?’

ફેટેતાં એમ ‘શૂ, શૂં ? કહી, કહી ?’ વહી લેવા લૂંછી મેં છળે
તન્વી લીધ ભીંડી ભુજે, બૂંડી મુજે તે એ ભૂંલી તે પળે. ૪૨

પિયુ રાત્રિએ અવાસે ન આવવારૂપ આલંબનથી જોખજોલા નાચિ-
કાનો ધર્મ્યાકાપ પિયુની છાતીએ લાગેલી શોક્યના સ્તનની છાપ રૂપી
ઉદ્દીપનથી માર્મિક વાણીરૂપ અનુભાવ દ્વારા લાભુકી જોડી ધર્મ્યામા-
નાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનો પોષક બની પ્રિયતમના હંદ આલિંગનથી
પ્રગટતા હર્ષ નામે પ્રબળ વિરોધી સંચારી લાવને લીધે શાંતિ પામે
છે. તેથી આ લાવશાંતિનો દર્શાવ બને છે. અહીં વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં
કહેલા સ્તનાલિન્ગનની પરપરા નિરૂદ્ધિ છે. એને કષ્ટસૂત્ર પણ કહે
છે. નમન ઉપાય નિષ્ફળ જતાં રસાંતરનો પ્રયોગ છે. મનુકૃત ધર્-
મ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારથી સંસૃષ્ટ સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગારનું
અહીં નિરૂપણ છે. પૂર્વાર્ધમાં વાણીકૃત માન નર્મ છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં

નમંગળં ॥ અપ્રસ્તુતપ્રગસા અલંકાર છે. નાયિકા ધીરાધીરા ખડિતા
અને નાયક ધૃષ્ટ ॥ શાર્દૂલવિદીડિત ૭૮.

લીલાતામરસાહતોઽન્યનિતાનિઃસદ્કદષ્ટાધરં

પ્રેયાન્ કેસરરૂપિનેક્ષણ રૂપ વ્યામીન્ય નેત્રે સ્થિતઃ ।

મુખ્યા કુટુમ્બલિતાનનેન વદતી વાયું સ્થિતા તત્ર સા

શ્રાન્ત્યા ધૂર્તતયા તદ્વા નતિષ્ટતે તેનાનિશં સુખિતા ॥ ૪૩ ॥

ઓઠે હંત સપત્નીના નિરર્ખાને પદ્મે હણનાં રીસે,

‘હાં હાં ! આંખ વિશે પડી રજ’ કરી જામે બોંડી નેન તે;

ત્યાં મુઝા ગર્ભ કુંકવા કમળના દોરા સરીખે મુખે;

એવે કંપતો કામિની વણનમ્મે ચૂમી કગારે મુખે. ૪૩

. ૫૬૦—નાયિકા શુભે યદ્દ દ્વાયર્માના કમળથી જરા પ્રદાર
કરનાં. ૨૪—કમળના પરાગની બૂકી વણનમ્મે—પમે પડ્યા વગર, નમન
ઉપાય વિના.

આ પ્રૌઢા અધીરા ખડિતા નાયિકા અને ધૃષ્ટ નાયકના મેળા-
પનો પ્રસંગ છે. અધર ઉપર કાચ જેવાથી ઉદ્દીપિત અનેતો હર્ષ્યાકાપ
કમળના પ્રદારરૂપ અનુભારથી પ્રકાશિત થાય છે. તેને ૨૪ કુટવારૂપ
અનુભારથી પ્રકટિત ચક્રા નામે ગંચરી લાવ દેવાવી કે છે તેવે
શ્રીરામાયની મુખ્યતાનો સાત લેખ નાયક સુગત કાર્યથી માન લીમ્બ-
રાવે છે. તેથી રસાંતર નામે ઉપાખ્યા પ્રયોગનો આ દર્શાવ અને છે
વેમનસ્પૃહન હર્ષ્યામાનાંતર મંભોજ સંગાર છે કેશિકી રત્તિ, નમંગળં
અંગ છે શાર્દૂલવિદીડિત ૭૮.

પરિચ્છિન્ને માને મુખ્યરસાનિ તસ્યા પદ્મરૂપે

મયિ ર્શ્મિજોપાયે પ્રાણિયનનમાયૈકદારણે ।

તયા પદ્મપ્રાન્તવ્રજપુટાનિરુદ્ધેન સહસા

પ્રસાદો વાપ્યેણ સ્તનતટવિશીર્ણેન કથિતઃ ॥ ૪૪ ॥

ગયે સૌ ઉપાયો વિદ્ધ લટી હું પાય પડતાં,
ધૂમાઈ રોપામિ વિકટ કંજળ્યે, વદ્ધ કરમાં
ધરી, પદ્મભોમાથી ગરી / કુચતટે ખંડિત થતા

ઊંઠા આસુડાએ રીઝ સલ્લુઈએ સૂચવી તદા ૪૪

ઉપાય—સામ, દાન, ભેદ, ઉપેક્ષા, રસાંતર અને નમન, એ ૭ માન ફર ફરવાના પ્રકાર, અહીં તે ‘સૌ’ શબ્દથી માત્ર પહેલા પાય પ્રકારના ઉપાય અભિપ્રેત છે છેલ્લા નમનનો ઉપક્રમ આગળ કહેવામા આવે છે વિદ્ધ-નિષ્કળ ધૂમાઈ-ઉગ્ર રોપ રૂપી અમિ ખૂબ ધૂધવાઈને પોતાની મેળે જ કંજળતાં, મતવળ કે રોપનો લુસ્સો સ્વાભાવિક રીતે જ નરમ પડતા વદ્ધ કરમાં ધરી-હાથેળી ઉપર મ્હો મૂકી પદ્મ-પાપથુના વાળ કુચતટે-સ્તનની બાલુ ઉપર અથડાઈ એકદમ ચૂરેચૂરા થઈ જતા ઊંઠા આસુથી રીઝ જણાવી

અહીં આરભમા સામ દાન આદિ ઉપાય નિષ્કળ જવારૂપ કાર્યથી પ્રયત્ન ધર્મિકાપ દ્વારા વિપ્રિયકૃત ધર્મિનાત્મક વિપ્રલબ્ધનો નિરૂદ્ધ છે બીજા ચરણમા કોપની અપસીયતે અવસ્થા અને ત્રીજા ચોથામા નિવૃત્તિ અવસ્થા બતાવી છે. હાથેળી ઉપર મ્હો મૂકવારૂપ અનુભાવ ચિંતા નામે સચારી ભાવ સૂચવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં અશ્રુપાતાદિ અનુભાવ અપચય પામતા કોપની શાંતિ જણાવે છે કુચના સળધમા તટ અને ખંડિત શબ્દ વાપર્યાથી વિસ્તાર અને કાદિન્યનો ખ્વનિ જાણે છે અહીં માધુર્ય નામે નાટ્યાલકાર પણ છે આ નર્મ-સ્ફોટ અગતો દષ્ટાત છે સ્વાભાવિક રીતે રોપ શમવારૂપ દારણાતરના યોગથી નમનસાધ્ય અનુનય રૂપી કાર્ય સુકર બને છે, માટે સમાધિ અનકાર છે શિખરિણી ૭૬

एकास्मिञ्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यःकोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटुनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं

मा भुञ्जान इवेत्यमन्दवालितप्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ४५ ॥

સ્વામી નામ સપત્નીનું લવ્વી જતાં સેજે જ ખીલ પૂરી
પાસુ ફેરવી સૂતી શૂન્ય શયને તન્વંગી શેષે ભરી;
તેને રીઝવવા મધી બહુ રહે જ્યાં મૌન નેહી તહી
'ફંચા શું પિયુજ ?' કરી ઝટ જુએ તે વાંકું વાળી સહી ૪૫

અહીં વાકુ વાળી જોવારૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતા ઔત્સુખ્ય
નામે સંચારી બાવના ઉદયનું નિરૂપણ છે. સ્વામી રખે ફંચા હોય
એવી ચિંતા સહકારી છે. 'ઝટ' શબ્દથી દ્વોતિત ત્વરા ઔત્સુખ્યનો
અતિશય સૂચવે છે. પૂર્વાર્ધમાં શોકચક્ર નામ દેવાથી ઉત્પન્ન થએલા
વૈમનસ્પૃહા ઇર્ષ્યાકોપને સમાવવા ત્રીજા ચરણમાં પ્રથમ સામ અને
તે નિર્બંધ ગયે ઉપેક્ષાનો પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી
શક્તિતા દષ્ટિ અહીં નિર્દિષ્ટ છે, નાપિકા મુખ્યા અને નાપક શર છે.
મંભોગ નમ્ર છે શાફૂનવિકીડિત ૭૬

कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।

असहन-सखी-श्रोत्र-प्राप्ति-प्रमाद-ससंभ्रमं

विललितदशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं पुन ॥ ४६ ॥

રખરખી કયમે પામી મેળો, પિયુજ કયા વિશે
કંઈ લવ્વી જતા મે'ના ત્રાસે ન સુષુપ્તુ કરી મિયે,
અર્ધોરડી સખીકેરે ઠાને ચક્રાનો ચૂકે ભયે
તરલ નયને બાળી તન્વી લહે કળ નિર્જને

લોભ-કંપતા. બાહુલતિકાપાશે—હાય રૂપી નાણુક વેલના પાછથી.

અહીં 'લોભ' શબ્દથી વેપયુ નામે સાત્ત્વિક ભાવ લક્ષિત છે. બાહુ વિશે લતિકાના આરોપથી દુઃસહ વિરહના દુઃખને લીધે કૃશતા દર્શાવી છે. 'સખી સમક્ષ' પદ્યથી, સખીઓ અત્યાર સુધી માનતી ન હતી, એમ જણાવ્યું છે. 'આજ અધૂરા સ્વરે' એ શબ્દોએ વૈસ્વર્ય અને વાકસ્તંભ નામે સાત્ત્વિક ભાવ સૂચવ્યા છે. 'આંસુ ગરી' એ પદોથી કાપના પરિત્યાગનો અનુભાવ બતાવ્યો છે. અહીં 'પાછું આવ્યું ?' શબ્દોએ ધ્વનિત શોક્યના નખના ડખ વગેરે આલમ્બનથી અને ઇનકાર જવારૂપ ઉદીપનથી જપજોલા, વાકસ્તંભ વૈસ્વર્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવ અને અમર્ય નામે સંચારી ભાવ સહકારી બનવાથી ખીંતેલા બધન તાડન આદિ અનુભાવથી પ્રકાશતા ધ્રુવિકાપે કરીને બધલીકૃત ધ્રુવિમાનાત્મક વિપ્રલંભ સંગાર પ્રકટતાં જ, પ્રેમાતિશય રૂપી આલમ્બન અને સંખ્યાસમય-વિરહનો ત્રાસ—આદિ ઉદીપનથી વિક-સકતા, સાત્ત્વિક કષ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતા ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવને લીધે અશ્રુપાતથી કાપના પરિત્યાગની સાથે મંભોગ શુગારરૂપે પર્યવસાન પામે છે. માનાત્મક વિપ્રલંભના પોષણને અર્થે બાહુને લતાપાશનું રૂપક આપી તેટલેથી જ અટકી કવિએ કાવ્ય-માર્ગમાં પોતાની કુશળતા બતાવી છે^૧. તેની સાથે આંગિશ્રૂત રતિનો વિરોધી જે અમર્ય તે જપજવો તત્ક્ષણ જ રતિને ઉચિત જે ધ્રુવિ ઔત્સુક્ય આદિ ભાવ તેનું અનુસંધાન કરી દીધું છે, તે પણ ચમ-ત્કારી છે. અહીં નાયક ધૃષ્ટ અને નાયિકા પ્રીતિ અધીરા છે. વાણી અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે વિશેષોક્તિ અલંકાર પ્રતીયમાન ટોવાથી આ અલંકારધ્વનિનો દષ્ટાંત બને છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

૧ રૂપક ખીલવ્યું હોત, તો મેડીને કારાગૃહપંજર અને નાયિકાને બાધવધૂ (વાગરણ) કહેવા વારો આવત, જેથી ભારે વૈરસ્ય જીવજત, ૧. ધ્યમ્યાલોક, પૃ. ૯૩, ટીકા.

યાતે ગોત્રવિપર્યયે શ્રુતિપથં ચ્ય્યાગતાયાશ્ચિરં
 નિર્ધ્યતિં પરિવર્તન દ્વિદિ પુન. પ્રારબ્ધમજ્ઞીકૃતમ્ ।
 ન્યસ્તલ્પકૃતં કૃતં ચ શિથિલાક્ષિતૈકલેસ્યા
 તન્વદ્વ્યા ન તુ પારિતસ્તનમરઃ ક્ષુદ્ર પ્રિયસ્યોરસ. ૧૪૮॥

પિયુ કાંઇ લવી ગયે શયનમાં રીસે લરી ખ્યારીએ
 ચોક્કી ચિતવી ચિત પૂઠ કરવી, નિર્ધારી આરંભી એ,
 કીધી એ કંઈ તે લઈ કરલતા સંકેલી લીલી કયમે,
 બહાલાના ઉરથી પરંતુ કુચ તોના લે શકી તન્વી તે. ૪૮

કાંઈ લવી ગયે-શોકમનુ નામ દઈ બોલાવતા ચોક્કી-ચમકીને
 ચિત-રી પૂઠ કરવી-પૂઠ કરીને સવાનો વિચાર કર્યો

પૂર્વે અનેક વાર બીસારી મૂકી શોકમને ત્યાં સમય જાળવારૂપ
 આનખનને લીધે અને હાલ શોકમના નામે બોલાવવારૂપ ઉદીપનને
 લીધે પ્રમટતા વમનસ્મૃત ઈર્ષ્યાકોપની, 'પૂઠ કરવી ચિતવી'
 'નિર્ધારી' 'આરંભી' અને 'તે કંઈ કીધી એ' એવાં વાક્યોમાં
 પ્રતીત થતી ઉદ્યાવસ્થાનું અહીં ચમત્કારી નિરૂપણ છે 'પિયુ' અને
 'બહાનો' એ પદોમાં નાયક પ્રત્યે નાયિકાના અત્યંત પ્રેમનો ખ્યાનિ
 છે 'તન્વી' તથા 'કરલતા' એ કૃષ્ણતાવાચક પદથી પૂરવે અનેક
 વાર શોકમને ત્યાં સમય ગાળ્યાથી પ્રિયતમના વિતરને લીધે નાયિકા

૧ અસહર્માત્રીજ ચરણમાં ઘલિતાક્ષિપ્તૈક છે, તથા ચોથામાં
 માનિન્યા ન તુ છે ઉપર જે પાઠ આપ્યા છે, તે પૈકી ત્રીજા ચર-
 ણનો શિથિલાક્ષિપ્તૈક પાઠ ધ્યન્યાલોકલોચનમાં આપેના શિ-
 થિલક્ષિપ્તૈક પાઠ ઉપરથી મળ્યો છે, અને ચોથા ચરણનો ત-
 ન્વદ્વ્યા ન તુ પાઠ તે ધ્યન્યાલોકલોચનમાં જ છે

કાઈ થઈ રહ્યાનો ભાવ સૂચવ્યો છે. ‘દીલી કરલતા કયમે સંદેલી કંઈ પૂંઠ કીધી એ’ એ વાક્યથી અને ‘બાલાના ઉરથી કુચ તો ના લેઈ શકી’ એ વાક્યથી અત્યંત પ્રેમ સૂચવનાર ઔત્સુક્ય અને વિરહનો ત્રાસ દર્શાવનાર શકા એ બે ભાવો અનુક્રમે પ્રદર્શિત છે. ઔત્સુક્ય અને શંકા રૂપી પ્રતિબંધક ભાવો કોપ વધતો અટકાવી આંકુર અવરથામાં રહેતા તેના ઉદયને સવિશેષ રમણીય કરે છે. અહીં કેશિકી વૃત્તિનું નર્મરંજક અંગ છે. પર્વાય અને વિશેષોક્તિની સંમુષ્ટિ છે. શાદૂલવિકીડિત છંદ.

સ્વં દૃષ્ટ્વા કરજક્ષતં મધુમદક્ષીભાવિચાર્યેર્પ્યયા
ગચ્છન્તી ક નુ ગચ્છસીતિ વિદ્યતા ચાલા પટાન્તે મયા ।

પ્રત્યાવૃત્તમુલ્લી સવાપ્પનયના માં મુદ્ધ મુદ્ધેતિ સા
કોપપ્રસ્ફુરિતાધરા યદવદત્ તત્ કેન વિસ્મર્યતે ॥૪૮॥

પંડે ડંખ દોંધેલ જે નખથકી તે મધ ખી વીસરી
રીસાઈ-તણેને જતાં ‘રસિકકી ! કયાં જાય છે ?’ જાચરી
‘રોકતાં નયને ભોંને ફફડતે ચોઠે વહી જે તહીં

આહું જોઈ ‘મુ-મૂ-મૂકો, ન-નહિ નો’, તે શે બૂલાએ સહી ? ૪

અહીં પોતે દીધેલા નખના ડંખ વિશે શોકને દોધેલા નખની બ્રાંતિ થવી તે આલમ્બન છે; અને મદ ઉદીપન છે. તેથી પ્રગટેલા કોપનો ઉદય પિયુને તથા જવારૂપ અનુભાવથી પ્રકાશિત છે. સંચારી ભાવરૂપે પ્રદર્શિત કોપ પિયુની તર્જના, અધરકંપ, અને અશ્રુસ્તભ રૂપી કાર્યથી ‘ખીલી વૈમનસ્પૃહત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ કૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે વાણી તથા ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શાદૂલવિકીડિત છંદ

કપોલે પત્રાલી કરતલનિરોધેન મૃરિતા

નિર્પીતો નિઃશ્વાસૈરયમમમૃતદ્વયોઽધરસદઃ ।

મુઠ્ઠુઃ કળ્થે લગ્નસ્તરલયતિ ચાપ્યઃ સ્તનતટં

પ્રિયો મન્યુર્જાતસ્ત્વ નિરુરોષે ન ત્તુ વયમ્ ॥ ૫૦ ॥

કરે લૂછી લેખા મલયજતણી ગાલ પરની,
અમી ચૂસી ચૂસી સકળ સિસકારે અધરની,
ગળે ખાઝી દૂમે કુચ દર્મી રહી રોપ જ, અલી,
અન્યો બહાલો; બહાલો તવ નવ હૂં બહાલો જ, ડસીલી ૫૦

લેખા-પતલેખા, સુસોબિત લેપ. મલયજ-મલયાગર ચંદન.

અહીં શ્લેષના બળથી ચુંબન આદિક પ્રિયજનના ધર્મ રોપમાં આરોપિત છે. પહેલા ચરણમાં લગણે હાથ દીધાથી ચિતાનું, ખીજ ચરણમાં નિઃશ્વાસને લીધે અધરના વૈવર્ણ્યનું તે શોષથી નિરૂવેદનું તથા ત્રીજા ચરણમાં દૂમે ગરાયાથી કુચના કંપે કરીને આવેગનું સૂચન છે. એ સહ પિયું પ્રત્યેની અવગણનાથી પ્રતિત યતા વિપ્રિયકૃત ધર્મીકાપના સહકારી યર્ષ નિઃશ્વાસ વૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક લાવના સંગમાં, ધર્મી-માનાત્મક વિપ્રલંભ જે અહીં અંગી છે, તેને ખાલાવે છે. કાવ્યસિંગ, શ્લેષ અને વ્યસ્ત રૂપકનો સંકર છે, તે રસધ્વનિનું અંગ બની વિપ્ર-લંબને સવિશેષ શોભાવે છે. આથી સરસ્વતીકળામરણમાં પ્રસ્તુત રસોક્ત રસપ્રધાન રસાર્થકારેસંકરના દર્શાત તરીકે આપ્યો છે. નાપિકા મધ્યાધીરાધીરા છે. વેષ અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શિખરિણી હંદ.

લિલ્લનાસ્તે ભૂમિ બાહિરવનતઃ પ્રાણદયિતો

નિરાહારાઃ સત્ત્વઃ સતતઃ કલિતો ન્યૂનનયનાઃ ।

પરિત્યક્તં સર્વં લલિતપઠિતં પશ્ચરશુકે-

સ્તવાવસ્થા ચેયં વિસૃજ કઠિનેન્નિશ્વાનમધુના ॥ ૫૧ ॥

૧ અસહમાં દક્ષિત છે. લલિત પાક કેલ્પિત છે.

કાઈ થઈ રહ્યાનો ભાવ સૂચવ્યો છે ‘દીવી કરલતા ક્યમે સદેવ
કષ્ટ પૃથ કાધી એ’ એ વાક્યથી અને ‘બહાલાના ઉરથી કુચ તે
ના લેઈ શકી’ એ વાક્યથી અત્યંત પ્રેમ સૂચવનાર ઔત્સુક્ય અને
વિરહનો ત્રાસ દર્શાવનાર શકા એ બે ભાવો અનુક્રમે પ્રદર્શિત છે.
ઔત્સુક્ય અને શકા રૂપી પ્રતિબદ્ધ ભાવો કોપ વધતો અટકાવી
આંકુર અનુગ્રાહી રહેતા તેના ઉદયને સવિશેષ રમણીય કરે છે
અહીં કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગેહાટ અંગ છે. પર્યાય અને વિશેષોક્તિની
સમૃદ્ધિ છે. શાર્દૂલવિદીડિત છંદ

સ્વં દૃષ્ટ્વા કરજક્ષતં મધુમદક્ષીવાવિચાર્યેર્થયા
ગચ્છન્તી ક નુ ગચ્છસીતિ વિશૃતા ચાલા પટાન્તે મયા !
પ્રત્યાવૃત્તમુત્તી સવાપ્પનયના મા મુચ્ચ મુચ્ચેતિ સા
કોપપ્રસ્ફુરિતાધરા યદવદત્ તત્ કોન વિસ્મર્યતે ॥૪૮॥

પંડે ડંખ દોંધેલ જે નખથકી તે મધ પી વીસરી
રીસાઈ-તણેને જતાં ‘રસિકડી ! ક્યાં જાય છે ?’ જયરી
શકંતાં નથને લોંને કુદકતે ઓઠે વદી જે તહીં

આડૂ જોઈ ‘મુ-મૂ-મૂકો, ન-નહિ નો’, તે શે જૂલાએ સૂઢી ? ૪

અહીં પોતે દીધેલા નખના ડંખ વિશે શોકને દોધેલા નખની
ભાતિ થવી તે આવખન છે, અને મદ ઉદીપન છે તેથી પ્રગટેલા કોપનો
ઉદય પિયુને તણ જવારૂપ અનુભાવથી પ્રકાશિત છે. સચારી લાવરૂપે
પ્રદર્શિત કોપ પિયુની તર્જના, અધરકંપ, અને અશ્રુસ્તલ રૂપી કાર્યથી
ખીલી વૈમનસ્પદન ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રવલ દુઃગારરૂપે પરિણામ પામે
છે વાણી તથા ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે શાર્દૂલવિદીડિત છંદ

કપોલે પત્રાલી કરતલનિરોધેન મૃદિતા
નિપીતો નિ.આસૈરયમમમૃતદ્વયોઽધરરદઃ ।

મુહુઃ કણ્ઠે લગ્નસ્તરલયતિ વાપ્યઃ સ્તનતટં

પ્રિયો મન્યુર્જાતસ્તવ નિરનુરોધે ન તુ વયમ્ ॥ ૫૦ ॥

કરે લૂછી લેખા મલયજતણી ગાલ પરની,
અમી ચૂસી ચૂસી સકળ સિસકારે અધરની,
ગળે ખાઝી દૂમે કુચ દર્મો રહી રોષ જ, અલી,
ખન્યો બહાલો; બહાલો તવ નવ હૂં બહાલો જ, ઠસીલી ૫૦

લેખા-પતલેખા, સુશોભિત લેપ. મલયજ-મલયાગરુ ચંદન.

અહીં શ્લેષના બળથી ચુંચન આદિક પ્રિયજનના ધર્મે રોષમાં આરોપિત છે. પહેલા ચરણમાં લમણે હાથ દીધાથી ચિંતાનું, ખીજા ચરણમાં નિઃશ્વાસને લીધે અધરના વેવર્ણનું ને રોષથી નિરૂવેદનું તથા ત્રીજા ચરણમાં દૂમે વારાધાથી કુચના કંપે કરીને આવેગનું સૂચન છે. એ સર્વ પિયુ પ્રત્યેની અવગચ્છનાથી પ્રતિત થતા વિપ્રિયકૃત ધર્મીકાપના સહકારી થઈ નિઃશ્વાસ વેવર્ણ આદિ સાત્ત્વિક લાવના સંગમાં, ધર્મી-માનાત્મક વિપ્રલંબ જે અહીં અંજી છે, તેને ખીલાવે છે. કાવ્યલિંગ, શ્લેષ અને વ્યસ્ત રૂપકનો સંકર છે, તે રસબનિર્ન અંગ બની વિપ્ર-લંબને સંવિશેષ શોભાવે છે. આથી સરસ્વતીકણ્ઠાગ્નિમાં પ્રસ્તુત શ્લોક રસપ્રધાન રસાર્થકારસંકરના દર્શાત તરીકે આપ્યો છે. નામિકા મધ્યાધીરાધીરા છે. વેપ અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શિખરિણી હંદ.

લિલનાસ્તે મૂર્મિ બાહિરવનતઃ પ્રાણવયિતો

નિરાહારાઃ સહ્યઃ સતતરુદિતોષ્છૂનનયનાઃ ।

પરિત્યક્તં સર્વ લલિતપઠિતં પક્ષરશુક્રે-

સ્તવાયથ્યા ચેયં વિતૃજ કઠિનેન્નિજનમધુના ॥ ૫૧ ॥

૧ અસહમાં હસિત છે. લલિત પાઠ-લેખિત છે.

કાઈ થઈ રહાનો ભાવ સૂચવ્યો છે. ‘દીલી કરલતા ક્યમે સંકેલી કધ પૂઠ કીધી એ’ એ વાક્યથી અને ‘બાલાના ઉરથી કુચ તો ના લેઈ શકી’ એ વાક્યથી અત્યંત પ્રેમ સૂચવનાર ઔત્સુક્ય અને વિરહનો ત્રાસ દર્શાવનાર શકા એ બે ભાવો અનુક્રમે પ્રદર્શિત છે. ઔત્સુક્ય અને શકા રૂપી પ્રતિબધક ભાવો કોપ વધતો અટકાવી આંકુર અવરથામાં રહેતા તેના ઉદયને સવિશેષ રમણીય કરે છે અહીં કંશિકી વૃત્તિનું નર્મરંજક અંગ છે. પર્વાય અને વિશેષોક્તિની સંસૃષ્ટિ છે. શાર્દૂલવિકીરિત ૭૬.

સ્વં દૃષ્ટ્વા કરજક્ષતં મધુમદક્ષીવાવિચાર્યેર્યયા
ગચ્છન્તી ક નુ ગચ્છસીતિ વિધૃતા બાલા પટાન્તે મયા ।
પ્રભાતૃત્તમુલ્લી સવાપ્નનયના માં મુષ્ણ મુષ્ણેતિ સા
કોપપ્રસ્ફુરિતાધરા યદવદત્ તત્ કોન વિસ્મર્યેતે ॥૪૮॥

પંડે ડંખ હીંધેલ જે નખથકી તે મધ પી વીચરી
રીસાઈ-તણેને જતાં ‘રસિકડી ! ક્યાં જાય છે ?’ બચરી
રાકંતાં નથને ભીંને ફફડતે ઓઠે વદી જે તહીં

આઠૂ ભેઈ ‘મુ-મૂ-મૂકો, ન-નહિ નો’; તેશે જૂલાએ સહી ? ૪૮

અહીં પોતે દીધેલા નખના ડંખ વિશે શોકને દીધેલા નખની ભાતિ થવી તે આવળન છે, અને મદ ઉદીપન છે. તેથી પ્રગટેલા કોપનો ઉદય પિયુને તથા જવારપ અનુભાવથી પ્રકાશિત છે. સચારી ભાવરૂપે પ્રદર્શિત કોપ પિયુની તર્જના, અધરકંપ, અને અશ્રુસ્તભ રૂપી કાર્યથી ખીલી વૈમનસ્યકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ સુગારરૂપે પરિણામ પામે છે વાણી તથા ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે શાર્દૂલવિકીરિત ૭૬

કપોલે પત્રાલી કરતલનિરોધેન મૃદિતા
નિર્પીતો નિઃશ્વાસૈરયમમમૃતદ્વયોઽધરરદઃ ।

પાદાસક્તે સુચિરમિદ્ તે વામતા કૈવ મુગ્ધે
મન્દારમ્ભે પ્રણયિની જને કોઽપરાધોપરોધ ।
દ્વયં તસ્યા પરિજનકયાકોમલે કોપવેગે
વાપ્નોદ્ભેદૈસ્તદનુ સહસા ન સ્થિત ન પ્રવૃત્તમ્ ॥ ૫૩ ॥

‘લોટે પાથે પડી પિયુ, અહા તેહ ચૂ રાહ કેવી ?
જોલે ના એ સુખર્થો કંઈ, ને કેહ શી એની લેવી ?’
એવા વેણે મુર્ખો સહીંતણાં રાપ ફૂળો પડતા
આંસુ સાંસા મહોં સર્લૂણીના ના વહ્યા ના રહ્યા વા. પછ

રાહ-શસ્રૂ, આઝાઈ કેહ લેવી-જોતરડા કાઢવા કરવા જોને ના
એ-વાત વધી ન પડે અને કંઈ કરતા એ રાપ શમે, એ વિચારથી
જોતાનો બચાવ પિયુ કરતા નથી તે છતાં એ

અહીં આસુ યની રહેવાશ્ચ અનુભાવથી કોપ હલુ કંઈ અવ-
શિષ્ટ છે એમ સૂચવ્યું છે, તેથી કરીને ઘરસ્વાતીવિષ્ણામરણ જેને
લાવશેય કહે છે તેનું આ ઉદાહરણ બને છે માન દૂર કરવા નમન
અને સામનો પ્રયોગ છે વિધિમકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રસભ સુગાર
અર્ધા નિરપણ છે માન નર્મ છે કા-ચલિંગ અવકાર છે મદાકાંતા ૭૬

સસદ્વૃત્તો નાયં ન ચ સલ્લ ગુણૈરેષ રહિત
પ્રિયો મુક્તાહારસ્તવ ચરણમૂલે નિપત્તિત ।
ગૃહાણેમ મુગ્ધે નય ચ નિજકણ્ઠપ્રણયિતા-
મુપાયો નાસ્ત્યન્યસ્તવ દ્વયસતાપશમને^૧ ॥ ૫૪ ॥

અલી ! આ રૂડેરો વિમળ ગુણુવાળો પ્રિય પગે
પડ્યો, જો, આ-હારે તરછટ તથુ દીધ મુલગે !
છખીલી ! તે કઠે ધરી જ લપટાવ્યો ઉર ઘટે,
વિના તે ના થેલી ! હૃદયતણી તમિ તુજ મટે. ૫૪

વિમળ-^૧નિર્મળ, ઉત્તમવળ; દ્વયણુગદિત. ગુણુ-^૧દોરી, ગાંઠણુ,
^૨મોહા, વિલાસ, આધુર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, તેજ લલિત, અને ઔદાર્ય
એ નાયકના આઠ સાત્વિક ગુણુ આ-હાર=^૧આ મોતીની માળા,
^૨ખોરાક, ખાવૂ પીવૂ. કઠે ધરી-^૧ગળે ધારણુ કરી; ^૨દેહાટી કરી, બેટી

રીસાયત્રી નાયિકાને મનાવવા મોતીનો હાર ચરણે નિવેદન કરી
નાયક નાયિકાને પગે પડે છે, તે વખતે આગમમયથી સાધી ગળેથી
સખીનૂ નાયિકા પ્રત્યે આ બોલનું છે. અહીં 'પ્રિય' શબ્દથી તારે એના
વગર નહિ ચાલે એમ સૂચવ્યું છે. 'વિમળ ગુણુવાળો' એ શબ્દોએ
ઉભયને સ્પૃહણીયત્વ બતાવ્યું છે. 'રૂડેરો' શબ્દથી એ ઉપેક્ષાને લાયક
નથી એમ જણાવ્યું છે. માનકૃત સંતાપ અને કામત્ત્વરનો તાપ
મોતીના હાર આદિ શીતોપચારથી અને પ્રિયતમના આલિંગનથી દામે
એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉરના તાપના નિરૂપણથી નાયિકાના વૈશ્લવ્યનો આ-
ક્ષેપ છે વિરહથી વિર્મુગ છતાં, બહાવા સામી દષ્ટિ નથી કરતી; માટે
નાયિકાને થેલી કહી છે.

અહીં મોતીના હારનો અને પિયુનો બંને વૃત્તાંત પ્રસ્તુત હોવાથી
શ્લેષના બળથી પ્રગટતો ઉપમા અલંકાર ગમ્યમાન છે, જેથી શબ્દશ-
ક્તિમૂલક અલંકારધ્વનિનો આ દર્શાવ બને છે. વિપ્રિયકૃત ધૃષ્ટિમાના-
ત્મક વિપ્રવલ્લ સંગાર છે. માન મૂકાવવા બેદ, દાન અને નમનનો સામટો
પ્રયોગ છે. માન નર્મ છે. શિખરિણી છદ

નિ શેષચ્યુતચ્ચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽષ્વરો

નેત્રે દૂરમનજ્જને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દત્તિ વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમા^૧

વાર્ષાં સ્નાતુમિતો ગતાસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિક્રમ્ ॥૫૨॥

નેત્રાતે નવ અજને, કુચતટે ના અદને રચ, ને
લાલી ના અધરે રજે, તનુ તને રોમાચ છાયાં જ છે,
જા જા જઠડોં દૂતોં! તે અધમની પાસે ગઈ ના, અને
કુડે તૂ જઈ નહાઈ આવોં ન ગણી બધુનોં પીડા ઉરે! ૫૫

પિયુને તેડવા મોકલેલી પિયુ સાથે રમીને આવેની દૂતી પ્રત્યે
વિદ્વંધ ખડિના નાવિકાર આ કહેનું છે 'બહેન! દૂ લાવાજી પાને
જઈ આવી, મેં તેમને બટ બૂ કસૂ પણ તે ન આ-આ'—આ
આનૂ જૂઠ મોલી સમજાવનારી દૂતી! તારે ન્હાવાનો વખત વીની
જતો હોવાથી, દૂ આંલી વિરહવેદનાથી પીડાતી છતાં પણ, તું પર
ભારી જઈ કુડમાં નહાઈ આવી, અને ખીમના દુખને ન વેખવતા તે
દુષ્ટની પામે ન ગઈ! કેની ગ્વાર્થ! સખી હોય તે આમ છેદ ન રે
દૂતી તે દૂતી જ તું માનતી નથી પણ આ તારો ડોળ જ કહી આપે
છે જો ને, કુડમાં જિનાવરે મેઠા ઘોતાં નેનના ખૂણુ જ દાયથી
જાગળ દેડોવાયું છે, માથુસની બીડમાં લૂગડું જમી ન પડે નાંટે
છાતી ઉપર બાકુનો સ્વસ્તિક વાગીને ન્હાતા સ્તનનાં પડખાં જ
ન ન લગાય છે દાંત ધસતાં નીચના આંત્રી જ લાની ગાળી છે,
વળી રીતોઝડસ્નાનને લીધે મુકુમાર શરીરે રોમાચ પણ છાયાં જ છે'
આ રીતે વાપીસ્નાનપત્તે વાચ્યાર્થ છે અહીં 'અધમ' શબ્દથી પ્રતિ
પાત્તિ દુષ્ટનારૂપ સાધારણ ધર્મ અપરાધ રૂપી નિમિત્તને અવતની
વિશિષ્ટ બની વ્ય-આવૃત્તિના અદિમાએ દૂતી સાથે મીડા કરવા ગી

૧ અજ્ઞાતપીઢાગમા પાઠ ચિત્રમીમાસા તથા સરસ્વતી
વળ્લભરણ ઉપરથી લીરો છે અસલમાં અજ્ઞાતપીઢાગમે છે

અમૃત્યમાં પરિણમે છે, તેણે કરીને 'ધણી એ વાર અપરાધ કરનાર તે દુષ્ટની જ પાસે તૂ જઈ આવી છે, ને તેથી તેણે કરેલા સુખનને લીધે તારી આખિના ખૂણાનું જ કાજળ લૂગાયું છે. મદનને લીધે સ્તનના પડખાનું જ ચદન હોવાયું છે, અધરપાનને લીધે નીચલા આંતની જ લાલી માઠી છે, અને અઘાપિ કીડાના આનદને લીધે તારા સુકુમાર શરીરે રોમાંચ પણ હવામાં જ છે' એવા આશ્લેષબળે માર્મિક અર્થ ગોપને છે.

આ શબ્દશકિતમયક વસ્તુધ્વનિનું ઉદાહરણ છે. અહીં મર્મનાં વચનરૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતો અસૂચ્યા નામે સંચારી ભાવ વ્યક્તિ-કૃત ઈર્ષ્યામાનાતમક વિપ્રલબ્ધ સુગારનું પોષણ કરે છે. સરસ્વતીરૂપ્યમરણમાં ભાવિક અવકારના અવ્યખ્ત ઉદ્ભેદવાળા પ્રકારના દર્શાત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે, અને કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિ કિંવા ઉત્તમ કાવ્યના દર્શાત તરીકે ઉતાર્યો છે કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ નામે અંગ છે શાર્દૂલવિકીરિત હૃદ

લક્ષ્મલક્ષ્મ લલાટપટ્ટમમિત. કેયૂરમુદા ગલે
વક્ત્રે કજલકાલિમા નયનયોસ્તામ્બૂલરાગોદય. ।
દૃષ્ટ્વા કોપવિધાયિ મળ્ડનમિદં પ્રાતશ્ચિરં પ્રેયસો
લીલાતામરસોદરે મૃગદય. આસા. સમાર્તિ ગતા ॥૫૬॥

લાગ્યો છે અળતો લલાટ, પડી છે રેખા કડાની ગળે,
રોળાચું સુખ કાજળે, દગ વળી રગાઈ છે તાંબૂળે;

૧ ચિત્રમીમાંસામાં જૂદી રીતે ધ્વનિ ગોપજાળ્યો છે પડિત-રાગ જગન્નાથ રસગગાધરમાં તેનું ખડન કરે છે, માટે તે અહીં આપ્યો નથી

રોષાંશિ લલાકાવતો પિયુત્થો બહાણા વિશે વેપ એ
 પેળી માનિર્નાના સમાય અછતાનિઃશ્વાસ નીલોત્પલે. ૫૬

દગ-આંખ નીલોત્પલ-હાયમા રાખેલૂ જૂર કમળ.

અહીં લલાટે અગતો લાગ્યો છે, તેથી પિયુ રીસાપલી શોક્યને
 પડે પડ્યાનું જ્વનિત છે, કડાની રેખા ગળે પડી છે, તેથી શોક્યે
 રસધૂ જાડી કંકાલિંગન દીધાનું સચિત છે, મુખ કાળજે રોજાયું છે,
 તેથી પિયુએ શોક્યનાં નેત્ર વગી વગી ચૂમ્યાનું પ્રતીત છે, અને આંખો
 તાંબુલે રંગાઈ છે, તેથી શોક્યે પિયુનાં નેત્ર ચૂમ્યાનું વ્યંગિત છે.

અવહિત્ય નામે મંચારી ભાવનો આ દષ્ટાંત છે. પોતાનું ગૌરવ
 જાળવવા સાફ કમળ સૂષ્કવાને મિતે અંતઃકોપના નિશ્વાસ તેમાં સમા-
 વવા એ અવહિત્યનો અનુભાવ છે. આથી કરીને મન્યુકૃત ઇર્ષ્યામા-
 નાત્મક વિપ્રલલ સુમારનું પોપણ થાય છે નાવિકા પ્રેરકા અધીરા ખડિતા
 અને નાવક ધ્રુષ્ટ છે. દેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. સમુચ્ચયપોષિત
 વિશેષોન્નિ અલંકાર છે સાર્ફલવિકીરિત ૭૬.

પ્રાતઃ પ્રાતરુપાગતેન જનિતા નિર્નિદ્રતા ચક્ષુષો-

ર્મન્દાયા મમ મૌરવબ્યપનયાદુત્પાદિતં લાષવન્ ।

કિં તચન્ન કૃતં ત્વયા મરણમીર્ષુકા મયા ગમ્યતાં

દુઃલં તિષ્ઠસિ યથ વચ્ચમધુના કર્તામ્સિ તષ્છ્રોષ્યસિ ॥૫૭॥

આવી આવી પરોડિયે જૂર કયૂ દાઉં તણું યેન, ને
 લેજો ભાર હરી કરી ન હળવી; શું શું ન કીધું તમે ?
 ના એ મંદ દશા વિશે અરણ્યનો છે લેશમાત્રે ન.
 જોજો, સેવીશ પથ્ય હું; દિલ પિયું! દ્રખા

‘ધેન-મંદવાડને લીધે આંખ દબાઈ જવી તે. ભાર-સુરતીને લીધે શરીર ભારે ભારે લાગવું તે. મદ-નરમ, કાયલી. લેશમાત્રે-લગારે. પથ-પટ્ટેછનો ખોરાક, સુખકારક ખોરાક; રસુખકારક રસતો.

શોક્યને વશ થઈ ગયેલા પિયુ મદવાડ જાણી જોવા આવે છે, તેમના પ્રત્યે નાયિકાનુ આ કહેવું છે. મદવાડને લગતો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ એ શ્લોકમાં બીજો પણ અર્થ સમાયયો છે. નાયિકાને કહેવાનું મર્મ એમ પણ છે કે ‘પિયુજ (અર્થાત્ હૂ તો તમને વ્યથાપિ આહૂં છું, પણ તમે મને મનથી જતારી નાંખી છે) । તમારી કંખ નાથી આખી રાત જાગરે ગાળી સવારે દુઃખ અને શમના માર્યા આંખ જરા મજવા પામે તે વખતે શોક્યને ઘેરથી આવી અધર ઉપરના કંખ વગેરેથી દષ્ટિચળ જાગતી તમે મારી નિદ્રા હરી છે, ને શોક્યને સુડાગણ અને મને દૂડાગણ બનાવી છે. મારો ભાર ધટાડી મને હજીવી પણ પડી છે. હવે શું કરવું બાકી રહ્યું છે? આવી માગી (મંદ) દશામાં હું હવે મોતથી પણ ડરતી નથી, અર્થાત્ હૂ મારો જીવ કાઢીશ અહીં એમવાથી તમારું દિલ બહુ દુઃખાય છે, એટલે કે તમારી બહાનીના વિયોગથી તમે બહુ પીડાઓ છો. માટે જોડો હવે.’

મંદવાડનો તેમ જ ઈર્ષ્યાકોપનો અર્થ એહ એ પ્રચલિત રીવાજી શ્લેષોત્પાદિત ઉપમા ગમ્યમાન છે, જેથી આ શબ્દશક્તિમુલક અવધા-રથ્યનિનો દર્શાત બને છે. અહીં વિવાહ, અસવા, નિર્વેદ આદિ મંચારી ભાવ જેના સહકારી છે એવો ઈર્ષ્યાકોપ જાગરતો થવા, શરીર લેરાતૂ, મરવા તત્પર થવું, આદિ કાર્યથી પ્રતીત થઈ, મરણ નોમે સચારી ભાવના આશ્રેયથી પુષ્ટ બની મન્યુક્ત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ નુગારને ખીલાવે છે. નાયિકા પ્રેમ ધીરાધીરા ખંડિતા છે. દેશિકો - નર્મગર્ભ અંગ છે. શ્લેષ અલંકાર છે. શાસ્ત્રવિદિગ્ધિ - :-

પર્યેતદ્ દયિતાકુચવ્યાતિકરાસક્તાદ્ગરાગારુણં
વક્ષસે મમ સૈલપદ્મમણિનૈ વેણીપદૈરક્લિતમ્ ॥ ૫૮ ॥

સૂતી'તી અવળી બળીબળી હુંએ દુહાગણી; તે મને
ના પ્રીછી બુજમાં બોડી અડપલું કાં તેં કર્યું ? ધીટ હે!
બહાલીના કુચકેરી કેસરી ઉરે ભીડી હતી છાપ લે,
તે ચીઠાણી છૂંટી લટો મુજ અડ્યે સામી છબડાઈ છે ! ૫૮

ના પ્રીછી-મને ન ઝાળખી, તારી માનીતીના ભમથી,
અથવા તો વગર સમજ્યે, વગર વિચાર્યે અડપલું-આર્થિગન રૂપી
અટકચારૂ

ઋતુદાનનો સમય ચૂકાવવારૂપ આનમનથી પ્રગટેલી, શામ્યના
કુચની છાપ ભેગારૂપ ઉદીપનથી ખીએલી, મર્મવચનરૂપ અનુભાવથી
પ્રકાશિત અમૂલ્યા અહીં વૈમનસ્યકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રમશ સગારને
દીપાવે છે. નાયિકા શ્રેષ્ઠા ધીરા ખડિતા અને નાયક ધૃટ છે. માન
નર્મ છે વિપ્રમ અવકાશ છે. શારૂંલવિદીક્ષિત ૭૬

ચલતુ તરલા ધૃટા દષ્ટિઃ સ્વલા સસ્ત્રિ મેસ્વલા
સ્વડતુ કુચયોરત્કમ્પાન્મે વિદીર્યતુ કશ્ચુક ।
તદપિ ન મયા સંભાવ્યોડસી પુનર્દયિતઃ શઠ.
સ્ફુટતિ દ્વદયં માનેનાન્તર્ન મે યદિ તત્ક્ષણમ્ ॥ ૫૯

તનેમન ભલે નાચો નેનો નઠાર, ભેતાવળા
ઉરજ ભેંછળી રાળો ચાળી, સરો શ્વય મેખળા,
તદપિ શઠ એ કંથા સાથે ન બોલું ન બોલું તે,
દ્વદય ફેંસણે ભે ના કાટે દુઝાક સમૂગું એ. ૫૯

‘ધેન-મદવાડને લીધે આખ દખાઈ જવી તે ભાર-સુસ્તીને લીધે શરીર ભારે ભારે લાગવૂ તે. મદ-નરમ, કાચની લેદામાત્રે-લગારે પથ્થ-પથ્થેજનો ખોરાક, સુખકારક ખોરાક, રસુખકારક રસ્તો.

શોક્યને વશ થઈ ગયેલા પિયુ મદવાડ જાણી જોવા આવે છે, તેમના પ્રત્યે નાયિકાનુ આ કહેવૂ છે મદવાડને લગતો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ છે પરંતુ એ શ્લોકમાં ખીજે પણ અર્થ સમાયવેા છે નાયિકાનુ કહેવાનુ મર્મ એમ પણ છે કે ‘પિયુજ (અર્થાત્ હૂ તો તમને અઘાપિ ચાહૂ છૂ, પણ તમે મને મનથી જિતારી નાખી છે) । તમારી કંખ નાથી આખી રાત જિજગરે ગાળી સવારે દુખ અને શ્રમના માર્ગ આખ જરા મળવા પામે તે વખતે શોક્યને ઘેરથી આવી અધર ઉપ રના કંખ વગેરેથી દષ્ટિથળ જિપજવી તમે મારી નિદ્રા હડી છે, તે શોક્યને સુહાગણુ અને મને દુહાગણુ બનાવી છે મારો ભાગ ધરાડી મને હગવી પણ પડી છે હવે શૂ કરવૂ બાકી રહૂ છે ? આવી મારી (મ) દલામાં હૂ હવે મોતથી પણ ડરતી નથી, અર્થાત્ હૂ મારો જીવ વાઙીશ અહીં બેસવાથી તમારે દિલ બહુ દુખાય છે, એટલે કે તમારી વ્હાનીના વિયોગથી તમે બહુ પીડાઓ છો માટે જોઠો હવે’

મદવાડનો તેમ જ ઈર્ષ્યાકાપનો અર્થ બેઉ એ પ્રસ્ટુત હોવાથી શ્લેષોત્થાપિત ઉપમા ગમ્યમાન છે, જેથી આ રામદામ્ભિક અનકા રધ્વનિનો દષ્ટાંત બને છે અહીં વિવાદ, અસત્યા, નિર્વેદ આદિ મંચારી ભાન જેના સહકારી છે એવો ઈર્ષ્યાકાપ જિજગરા ચવા, શરીર વેનાનૂ, મરવા તત્પર થવૂ, આદિ કાર્યથી પ્રતીત થઈ, મરણુ નોમે સચારી ભાવના આશ્લેષથી પુષ્ટ બની મન્યુકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રવંલ દ્રાગારને ખીલાવે છે નાયિકા પ્રેમ ધીરાધીરા ખડિતા છે કેશિકો વૃત્તિનુ નર્મગર્ભ અંગ છે સ્નેહ અનકાર છે શારૂલવિકીડિત છદ

અજ્ઞાનેન પરાદ્મુખા પરિમવાદાશ્લિષ્ય મા દુઃસ્થિતા
કિ લબ્ધ શઠ દુર્નયેન નયતા સૌભાગ્યમેતા દશામ્ ।

મિત્રો ઉવેખવા-મિત્રો પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવી દાક્ષિણ્ય-મીકાશ,
ઉપચાર શપથ-સમસધરા માયા-મહોબત રુદ્રિજ્ઞાન, માયિક દેખાવ

પિયુ તઈથી આવેલી સખી નાયિકાને કહે છે કે ‘હે બહેન, તૂ
શા માટે આમ માન કરી બેઠી છે?’, તેના ઉત્તરમાં નાયિકાનું આ
બોલવું છે તે કહે છે, -અરે બહેન ! તૂ શુ બોલી એ? અમારે રીસાવું
કેવું? ત્યાં રાગ હોય ત્યાં રસથા હોય રાગ નહિ ત્યાં રસથા શાં?
પ્રેમ હોય તો ‘વડિલોની માઝા કેમ ચૂકાય, મિત્રો કેમ ઉવેખાય,
લોકલગ્ન કેમ લોપાય, સમસધરા કેમ પાછા ફેલાય, ઉપચારનાં મીકા
વચન પશુ શી રીતે તરછોડાય?’ એવા એવા વિચાર હોય કે?
ચોક્ક કહે છે કે પ્રેમ ત્યાં નેમ નહિ. આ તો, કીડ છે, માયામહોબત
છે, ત્યાં તે રીસાવું હોય જ?

અહીં પિયુની ઔપચારિક પ્રીતિના અધિક્ષેપથી પ્રતીત થતા ગર્વ
નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. અસૂયા નામે સંચારી ભાવ તેના સહકારી
છે પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રતજ્ઞ સુગાર છે નાયિકા પ્રૌઢા ધીરાધીરા છે
માન નર્મ છે કાવ્યલિંગ અનુકાર છે શાર્દૂલવિકીરિત છંદ

કૃતો દૂરાદેવ સ્મિતમધુરમમ્યુદગમવિધિ

શિરસ્યાઙ્ગા મ્યસ્તા પ્રતિવચનવત્યાનતિમતિ ।

ન દૃષ્ટે શૈથિલ્ય મિલન ઇતિ ચૈતો દહતિ મે

નિરુદાન્ત કોપા કઠિનહૃદયે સવૃતિરિષમ્^૧ ॥ ૬૧ ॥

૧ અસૂયમાં ચોથા ચરણમાં નિરુદાન્ત કોપા છે. ૫મું નિરુદ
અને સવૃતિના સાથે પ્રયોગમાં પુનરુક્તિ સમાય છે. તેથી સુમાપિ-
તાવલિમાં પ્રસ્તુત શ્લોકની યાચાર્ય નનામો નીચેનો શ્લોક છે તે
ઉપરથી નવો પાઠ કર્યો છે. —વર મૂમદ્વાસ્તે પ્રકટિતગુહક્રોધ-
વિમલા વર સોપાલમ્મા પ્રણયવિમુક્તા ગદ્ગદનિર । વર

તનમન-તનમનાટ સાથે, અથવા તો તન અને મનથી ઉરજ-સ્તન.
સ્વય-દીલી ન બોલૂ ન બોલૂ તે-નહિ બોલૂ એવો નિશ્ચય કર્યો છે,
ને નહિ જ બોલૂ સમજૂ-મૂળમા, મૂળમાંથી તદ્દપિ-તોપણ

અહીં નેત્ર નાયવાથી, કુચ જિજ્ઞાસાથી, અને મેખળા સરકવાથી,
તેમ જ હૃદયની ઉત્કંઠાથી ઔત્સુક્ય નામે સચારી ભાવનો, અને નેત્રના
તનમનાટ વગેરેની અવગણનાથી, અને હૃદય ફટવા પર્પત શકે કંથ સાથે
ન બોલવાના આગ્રહથી અમર્ષ નામે સંચારી ભાવનો સધિ છે. મન્યુકૃત
ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલભ શૃંગાર છે. અણુતેજાં પિયુ ભણી વળતાં નંદોર
નેનો તે નાચે જ, જિતાવળા કુચ ચોળીને રોળે જ અને હાલ્યા કરતી
મેખળા પણ છૂટી પડે જ, વગેરે શિલ્પ વાક્યો ઔત્સુક્ય અને અમ-
ર્ષ સાથે પોષણ કરે છે. ‘કથા’ પદમાં લઘુતાવાચક પ્રત્યયથી હૃદયને
ફેલા લેતો અમર્ષ એવો પ્રતીત છે, તેવો જ ગ્રીત્યર્થ કમ્ ધાતુથી
પ્રાણને પરવશ બનાવતો પ્રેમ પણ પ્રકટિત છે. અવકાર પરિકર છે
હરિશ્ચી ૭૬

યદ્દમ્યં ગુરુગૌરવસ્ય સુહૃદો યસ્મિલ્લંભન્તેઽન્તરં,

યદાક્ષિણ્યવગ્નાદ્રયાન્ચ સહતે મન્દોપચારાનપિ ।

યલ્લજ્ઞા નિરુણદિ યત્ર શપથૈરુપાધતે પ્રત્યય-

સ્તત્કિં પ્રેમ ॥ ઉચ્યતે પરિચયસ્તત્રાપિ માનેન કિમ્ ॥૬૦॥

માઝા ના જ મૂંઝાય વૃદ્ધ જનની, મિત્રો ઉવેખાય ના,
દાક્ષિણ્યે અથવા ભયે વિનયનાં વેણા જોયાપાય ના,
લોપાયે નવ લોકલાજ, શપથો પાછા ચ ઠેલાય ના,
તે તે નેહ ? નહિ નહિ જ, કહિયે માયા; તહીં માન શાં? ૬૦

મિત્રો ઉવેખવા-મિત્રો પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવી. દાક્ષિણ્ય-મીઠાશ,
ઉપચાર. શપથ-સમસધરા. માયા-૧મહોબત. ૨ધ્વજનજ, માયિક દેખાવ

પિયુ તર્કથી આવેલી સખી નામિકાને કહે છે કે ‘હે બહેન, તું
શા માટે આમ માન ધરી બેઠી છે?’, તેનો ઉત્તરમાં નામિકા આ-
બોલવું છે. તે કહે છે,—અરે બહેન ! તું શું બોલી એ ? અમારે રીસાવું
કેવું ? ત્યાં રાગ હોય ત્યાં રસણા હોય રાગ નહિ ત્યાં રસણા શા ?
પ્રેમ હોય તો ‘વડિલોની માઝા કેમ મૂકાય, મિત્રો કેમ ઉવેખાય,
લોકલજ્ઞ કેમ લોપાય, સમસધરા કેમ પાછા ઠેલાય, ઉપચારનાં મીઠાં
વચન પણ શી રીતે તરછોડાય ?’ એવા એવા વિચાર હોય કે ?
લોક કહે છે કે પ્રેમ ત્યાં નેમ નહિ આ તો, કીક છે, માયામહોબત
છે, ત્યાં તે રીસાવું હોય જ ?

અહીં પિયુની ઔપચારિક પ્રીતિના અધિક્ષેપથી પ્રતીત થતા મર્વ
નામે સંચારી બાવનૂ નિરૂપણ છે. અસ્યા નામે સંચારી બાવ તેનો સહકારી
છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલલ શૃંગાર છે. નામિકા પ્રૌઢા ધીરાધીરા છે.
માન નર્મ છે. કાવ્યલિંગ અલકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિતિ છંદ

કૃતો દૂરાદેવ સ્મિતમધુરમમ્યુદગમવિધિ

શિરત્યાજા ન્યસ્તા પ્રતિવચનવત્યાનતિમતિ ।

ન દ્રષ્ટેઃ શૈથિન્યં મિલન ઇતિ ચેતો વહતિ મે

નિરૂઢાન્તઃકોપા કઠિનહૃદયે સંવૃત્તિરિયમ્^૧ ॥ ૬૧ ॥

૧ અસહ્યમાં ચોથા ચરણમાં નિરૂઢાન્તઃકોપા છે. પણ નિરૂઢ
અને સમૃત્તિના સાથે પ્રયોગમાં પુનરુક્તિ સમાય છે. તેથી સુમાચિ-
તાવલિમાં પ્રસ્તુત શ્લોકની ઊપાસપ નનામે નીચેનો શ્લોક છે તે
ઉપરથી નવો પાર કાઢ્યો છે:—ઘર ઝૂમઢાસ્તે પ્રકટિતગુરુક્રોધ-
વિમળા વર સોળાલમ્બાઃ પ્રણયચિમુલ્લા ગમ્રદગિરઃ । ઘરં

જોડી સામી આવી ફૂરથી મલકાતૂં મુખ કરી,
દધ રૂડી રીતે પ્રતિવચન આજ્ઞા શિર ધરી,
મિલાવી દષ્ટિ એ, રોંસડોં વિધ એ જોડોં નિજની
છૂપાવી તે ચાલે મુજ ઉર, અહો ફૂર મનની ! ૬૧

પ્રતિવચન-પ્રત્યુત્તર રૂડી રીતે-પરાખર, ૨૫૭૮

રીસ છૂપાવવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો અપ્રદિત્ય નામે મંચારી
માન વિપ્રિયકૃત ધર્મિમાનાત્મક વિપ્રવલ સુગારનૂ પોષણુ દરે છે અહીં
ઔદાર્ય નામે નાટ્યાનકાર પશુ છે નાયિકા પ્રોદા ધીરા છે કૈશિકી
વૃત્તિનૂ નર્મગર્ભ અંગ છે તિખગિણી ૭૬

આયસ્તા ફલહ પુરેવ કુરુતે ન સંસને વાસસોઽ-
મુમ્મશ્રતિલ્ખણ્ડચમાનમધર ઘસે ચ ફેશમદે ।
અદ્વાન્યપર્યતિ સ્વયં ભવતિ નો વામા હઠાલિજ્જને
તનૂવ્યા શિક્ષિત એપ સપ્રતિ પુનઃ કોપપ્રકારોઽપરઃ ૧૥૨॥

ખેચતા પટ પાંશરી પ્રથમની પેઠે ન ખીળે જરા,
અખોડો અહુતા લવા ન મરડી દે જોઠ એ ડખવા,

લીડતાં ભુજમાં હઠે વણહઠયે અર્પે જ અંગે સમાં;
આ કે આર જ આજ રૂસણું સભ્યું તન્વર્ગીએ સર્વથા. ૬૨
વણહઠયે—અંગ પાછું ખેંચી લીધા વગર આલિંગન કરવા દે છે.
ન ખીજે—કલહ કરતી નથી.

અહીં જરાએ ન ખીજવું, ભવાં ન ચકાવી ઓઠ ડંખવા દેવા,
વણહઠયે અંગ ભેટવા દેવું વગેરે ક્રિયાથી પ્રતીત થતો અવહિત્ય નામે
સંચારી ભાવ વિપ્રયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ સંગારનું પોપણ કરે છે.
નાયિકા પ્રોઠા ધીરા છે. કંશિકા વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શાર્દૂલવિક્રિ-
તિત. ૭૬.

તદ્રક્ત્રાભિમુલં મુલં ત્રિનમિતં દષ્ટિર્ધૃતા પાદયો-

સ્ત્સંભાપકુતુહલાકુલતરે શ્રેત્રે નિરુદ્ધે મયા ।

પાણિમ્યાં ચ તિરસ્કૃતઃ સપુલ્કઃ સ્વેદોદગમો ગળ્દયોઃ

સહ્યઃ કિં કરવાણિ યાન્તિ ચતથા મલ્કુચ્ચુલીસંધયઃ ॥૬૩॥

ખડેની । એમની ઓંખીનાં અર્ધોંચિયાં નેનો ધર્યા પાય, ને
પીવા વાણીસુધા સહા તલસતા, ખાળ્યા ગળે કાન બે,
હપાળ્યો વર્ણી હાથથી રસભીના ગાલે ચ રામાંચ મેં;
તારે તાર પરંતુ ચોળી કંઈ શું આ “તૂડું, તૂડું” કરે! ૬૩

૧ સરખાવો સુમાપિતાયલિ, શ્લોક ૨૦૨૫, નામરહિતઃ—

કલહકલયા યત્સંધૃત્યે (યત્સંવૃત્યે?) પ્રપાષનતાનના વિદિત-
પુલકોદમેદં સુમ્મશ્કર્યં ન કચ્ચુકમ્ । વ્યિતમમિતસ્તામુત્કાન્ઠાં
વિષમુરનન્તરં ક્ષટિતિ સકલાસ્તુટઘટપ્રાન્તાઃ સ્તનાંશુક-
સંધયઃ ॥. ભુઓ વળી શાર્દૂલધરપદ્ધતિ, શ્લોક ૩૪૯૬, મોહિકા-
કૃતઃ—માગચ્છ પ્રમદામિય પ્રિયશતૈરમ્યાયિતસ્ત્યં મયા ચાલા
પ્રાક્ષણમાગતેન ભવતા પ્રાપ્નોત્યવસ્થાં પરામ્ । કિં ચાસ્વાઃ
કુચમાગતિઃ સહતગેરફરનફોરુચલં છુન્ધાકચ્ચુકશાલકૈરનુ-
દિનં નિઃસુપમસ્મદ્ગૃહમ્ ।

રસબીના-પ્રેમના આવેશયુક્ત, અથવા સાત્ત્વિક સ્વેદ સહિત

પિયુને વેગજેથી આવતા જોઈ સખીની શીખવણીથી માન ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી મુઝા નાચિકાનુ સખી પ્રત્યે આ બોધવૂ છે અહીં પિયુની ઝાંખીની ઝખના અને વચનામૃતના પાનની અધીરાઈથી પ્રતીત થતા અતર્ગત ઔત્સુખ્યને છૂપાવવાની નીચૂ જોવૂ આદિ ક્રિયાથી પ્રકાશતા અવહિત્યનો, અને સ્વેદ રોમાય આદિ સાત્ત્વિક લાવ જોના સહકારી છે એવા ચોળા તૂદૂ તૂદૂ થવારૂપ કાર્યથી સ્પુરતા હવેનો સધિ છે સમોગ નર્મ છે શાર્દૂલવિકીડિત છદ

શ્રુત્વા નામાપિ यस્ય સ્ફુટઘનપુલ્ક જાયતેઽર્જ્જ સમન્તાદ્

દૃષ્ટ્વા મસ્યાનનેન્દુ ભવતિ વપુરિદ ચન્દ્રકાન્તાનુકારિ ।

તસ્મિન્નાગત્ય કણ્ઠપ્રહનિકટપદસ્થાયિનિ પ્રાણનાથે

ભગ્ના માનસ્ય ચિન્તા ભવતિ મયિ પુનર્વજ્રમય્યા કથચિત્ ॥૬૪॥

અગો રોમાકુરોએ કદમ સમ અને, નામ જેનૂ મુછીને,
ને રાજે ચદ્રકાતાકૃતિ, વદનશશી લાળી, લીંબતી કાથે,
એવા આવી જોલતા પિયુ તન સરસા કોટીજોગા કળાએ
હૈયૂ હૂં વજૂ જેવૂ કડ્ડે કરી તદપિ માન લાગી જ બાથે^૧ ૬૪

રોમાકુર-રોમાય કદમ-કદબ વૃક્ષ, વરસાદના હાંપ અડતાં જે
વૃક્ષને કળાએ ફૂગી આવે છે, તેને લીવે કદબ વૃક્ષ સાથે રોમાયે
જામના અમને મરખાવવાનો કવિજોનો મંપ્રદાય છે રાજે-રોમે છે
ચદ્રકાતાકૃતિ-ચદ્રકાંવના સમાન ચદ્રનાં કિરણ અડતા રાતે ચદ્રકાત મણિ
ઉપર પાણીના ટીપાં બાજે છે, તેથી તેની સાથે પરસેવાના બિદુથી
જીવોપના શરીરને કવિજો સરખાવે છે વદનશશી-મુખ રૂપી ચદ્ર લીં
બતી-પરસેવે બીની કાપ-શરીર કોટીજોગા-કોટેકોટ મિલાવી આલિંગન
લેવાય એટલે દરજ્જે શરીરની અડોઅડ કળા-મુકિત તદપિ-તોપથુ

૧ અર્જુનવર્મદેવ જુદી રીતે અર્થ કરે છે, જુઓ રસિકસજીવની

અહીં ભાવશાખાત્મ્યનું નિરૂપણ છે. પ્રિયતમને મગનાની ઉત્કંઠાશ્પ આલમ્બનથી અતરમા ઔત્સુક્ય પ્રસરે છે તેને સખીની શીખવણીથી આદરેલા માનમાં પ્રકાશતૂ અવહિત્ય દનાવવાનું કરે છે. પરંતુ પ્રિયતમના નામશ્રવણથી અને દર્શનથી ઔત્સુક્ય ઉદ્ભવે જની અવહિત્યનો ઉપમર્દ કરે છે તેમ છતાં એ પિયુ પાસે આવે તેટલામાં સખીની શીખવણી મંભારી સભારી કરી વજ્ર જેવું હૃદય ઢરી નાચિકા માનનો નિર્વાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી અવહિત્ય પાછું ઉદ્ભવે. ઔત્સુક્ય તિરોધાન કરવા મથે છે પણ પ્રિયતમના અત્યંત નિકટ અવસ્થાન રૂપી પ્રમદા ઉદ્દીપતના સન્નેગે ઉત્તેજિત બનેલા ઔત્સુક્ય આગળ તે ટકી શકતું નથી અહીં રોમાચમા પ્રકાશતો હર્ષ ઔત્સુક્યનો સહકારી છે મંભોગ નર્મ છે સ્વગ્ધરા ૭૬.

यदि तु निहिता शून्या दृष्टि किमु स्थिरकौतुका
यदि विराचितो मौने यत्न किमु स्फुरितोऽधर ।
यदि नियमितं प्याने चेत कथं पुलकोद्गम
कृतमभिनयैर्दृष्टो मान प्रसीद प्रियेऽधुना ॥ ६५ ॥

હગ ચકિત આ દીસે શાને, જની સહી શૂન્ય ને ?
અધર ફરકે કા આ, મુઝે ! મુઝે ધર્યું મોન ને ?
પુલકે પમરે શે આ, સોસે ગળી ગયું ચિત્ત ને ?
પાસ, ફેસણું મો નેય નેયું, થયું, અવ એ તને ૬૫

દમ-દૃષ્ટિ. ચકિત-ઉત્કંઠાને લીધે ચગવિચગ પુત્ર-રોમાચ.

સખીની શીખવણી તે પજવણીથી અથવા સદજ કુતૂહલથી નાચિકાએ અહીં માન ધારણ કર્યું છે, એમ જણાય છે દૃષ્ટિની શૂન્યતા, મુખના મૌન તથા હૃદયના સોમથી પ્રીત થતા પ્રણયકોપનો,

૧ મુ ચિદિત્ત પાઠ કલ્પિત છે મૂળમાં ચિનિદિતા છે

અને દષ્ટિ ચક્રિત બનવી, અધર ફરકવો તથા રોમાચ ગર્ભા યવં
એ અનુભાવથી પ્રકાશતા ઔત્સુક્યનો સધિ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્ર
લંભ ધૃગાર છે. નાયિકા મુગ્ધા અને નાયક અનુકૂલ છે એટલા
ધૃગારી નર્મ છે હરિણી ૭૬

કથમપિ સલિ ક્રીડાકોપાદ વ્રજેતિ મયોદિતે
કઠિનહૃદયઃ શ્ય્યાં ત્યક્ત્વા બલાદ્રત એવ સઃ ।
इति सरभसध्वस्तप्रेग्णि व्यपेतघृणे स्पृहां
पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥ ६६ ॥

રીસ કરી જરા 'જા જા' કહેતાં કયમે, ટપ તે પળે
કઠણ પિયુઠા મેડી છાંડી ગયો જ અલી ! જળે
કંઈ દિવસની પ્રીતિ, તે એ ન સેખવોં નિર્દયે !
નફટ હૃદયે અંખે તેને જ તોય ! કરે શું કહે ? ૬૬

‘જા, જાસ, મારે તાર કામ નથી’ એવું પ્રણયકાપથી નાયિકા
નામકને કહે છે. એટલે નાયિકાની રીસ અંતરની નથી એમ જાણતાં
જતાં પણ ગમ્મતની ખાતર નાયક રીસાઈને આશ્વોભય છે, તે પછી
‘નાયિકા શું કરે છે, શું કહે છે ?’ તે જાણવાને તે સુખ રીતે સખીને
નાયિકા પાસે મોકલે છે, તથા તે પોતે સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી મેડી
બહાર આવીને સતાઈને બોલો રહે છે. સખી આગળ નાયિકા બોળ-
પણથી હૈયું ખોલીને ઉપર પ્રમાણે કહે છે, તે નાયક બહાર બોલો
બોલો આતુરતાથી સાંભળે ॥

અહીં ‘કરી’ શબ્દ રીસની કૃત્રિમતા સૂચવે છે. પ્રણયમાન સહને
પણ ‘જા જા’ કહેતાં કહેતાં જીભના કડકા થઈ જતાં પ્રીતિપરવશ
નાયિકાના હૃદયનું વૈકલ્ય ‘કયમે’ પદે કરીને લક્ષિત છે. ‘બને’ શબ્દથી

પૂર્વતા ગાઢા પ્રેમની ખાતર પણ નાથક મનાવવા ન રહ્યો' એવો ના-
યિકાના મનનો આદેષ ધ્વનિત છે. 'ગયો જ' એ શબ્દોમાં 'પાછો
ખર લેવા પણ ન આવ્યો' એ ભાવ છે. 'પ્રીતિ ન લેખવી' એ
શબ્દોમાં 'પોતે ન આવ્યો તો ખેર. પણ મનાવવા રનેહીને પણ ન
મોકલ્યા' એવું સ્વરૂપ રહ્યું છે. વળી 'દ્વિતી દ્વારા પણ ખર ન લીધી'
એવું 'નિર્દય' પદનું તાત્પર્ય છે.

આ કલહાંતરિતા નાયિકાની ઉક્તિ છે. પિયુની અંખનારૂપ કાર્યથી
ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ અહીં પ્રધાનપણે પ્રકાશે છે. 'નકટ' વિ-
શેષણના પ્રયોગથી પિયુની અંખના બાબત પોતાના હૃદય પ્રત્યે નાયિકા-
ના નિરૂવેદની અને 'કરૂં શું' ઉદ્ગારથી ભાચારી દ્વારા દૈન્યની ખી-
ન્નવસ્થામાં ઝાંખી થાય છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. સંભો-
ગશોરૂપ નર્મ છે. હરિણી હંદ.

ચરણપતનપ્રત્યાહ્યાનાત્ પ્રસાદપરાદ્મુલે

નિમૃતકિતવાચોરત્યુક્તે રુપા પરુપીકૃતે ।

વ્રજાંતિ રમણે નિઃશ્વસ્યોદ્ધઃ સ્તનાહિતહસ્તયા

નયનસીલ્હિચ્છન્ના દષ્ટિઃ સક્ષીપુ નિપાતિતા ॥ ૬૭ ॥

પ્રણિપત પગે તછોડયાથી ખીંભઈ જઈ ઉરે

'શડ કપટી હે । બહુ, બા, બા' કહ્યાર્યો સૌંસાઈને

પિયુ તછે જતાં તે નિઃશ્વાસે જોડે, જળ લોચને

ભરો બહોલું સહી સામું જોયે સ્વહસ્ત ધરી સ્તને. ૬૭

પ્રણિપત-સાંત્વન અર્થે નમનનો પ્રયોગ. સ્વહસ્ત-પોતાનો હાથ

છાતી ઉપર મૂકીને.

સખીની શીખરણીથી રીસાઈ પિયુને તરછોડી કરી તેઓ તજીને
માત્રા જતાં પસ્તાતી મુઘ્ધા કલહાંતરિતા નાયિકાનો આ દશાંત છે.

પહેલાં એ ચરણોથી 'પિયુ પગે પડે તોએ ન મણકારી ખૂબ કઠોર વચન કહેવા' એવી કાંઈક સખીની શીખવણી સૂચિત છે. ઊંડા નીસાસા નામિકાનો પશ્ચાત્તાપ બતાવે છે. છાતી ઉપર હાથ મૂકવાથી 'હાયહાય, આ તો ભય છે ! હવે શું થશે ?' એવો વિવાદનો અભિપ્રાય ઊપજે છે. આંસુથી દીનતાનો આક્ષેપ છે. સખી સામું જોવામાં નિરુપાયતાનું સૂચન છે. અહીં અશ્રુપાત, નિઃશ્વાસ આદિ અનુભાવથી દૈન્ય નામે મંથારી ભાવનું નિરૂપણ છે^૧. શંકા, વિવાદ, આવેગ આદિ ભાવ તેના સહકારી છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં જેને લીલા નામે દષ્ટિ કહે છે, તેનો નિરૂદ્ધેષ છે. ભય નર્મ છે. હરિણી છંદ

નિઃશ્વાસા વદનં દહન્તિ હૃદયં નિર્મૂલમુન્મધ્યતે

નિદ્રા નૈતિ ન દૃશ્યતે પ્રિયમુલ્લં નિત્તાંદિનં રુદ્ધતે ।

અક્લં શોષમુપૈતિ પાદપતિતઃ પ્રેયાંસ્તથોપોક્ષિતઃ

સદયઃ કં ગુણમાકલ્પ્ય દમિતે માનં વયં કારિતાઃ ॥૬૮॥

સોસાથે તનડું, ચીંચાય હેઠડું, નિઃશ્વાસ ધીકચા કરે,

નાવે નીંદ, ન આંખીં થાય પિયુની, ચોધાર આંસુ ઝરે;

આવી પાય પડેલ નાવ વિધ એ પૂરા ઉવેખ્યા અમે !

હીધી શીખડોં રૂસણાનોં સખીં ! આ શું દહાણુ લેખી તમે ? ૬૮

નાવે નીંદ-જીધ આવે તો દુઃખમાં ધડી એ વિસામો મળે, પણ ચિંતાને લીધે તે પણ આવતી નથી. આવી પાય-પિયુ આવી પગે પડ્યા છતાં પણ પરિણામનો વિચાર ન કરી નિર્દય બની, પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે તેવી રીતે, તરછોડી કાઢ્યા.

આ કલહાંતરિતા નાયકાનું ઉદાહરણ છે. 'તમે' અને 'અમે' એ બહુવચનાંત પદો સખી પ્રત્યે નામિકાનું રક્ષપણ અને ઔદાસીન્ય સૂચવે

૧ સાહિત્યદર્પણમાં પ્રસ્તુત સ્થોકને વિવાદના ઉદયનો દર્શાવ ગણ્યો છે.

છે અહીં વિષાદ અને ઔત્સુક્યનો સંધિ છે પિયુનો તિરસ્કાર કર્યા બાજત પશ્ચાત્તાપ તે વિષાદનો અનુભાવ છે પિયુની મુખારવિદ્ધી ઝાખીની ઝખના ઔત્સુક્યનો અનુભાવ છે નિશ્વાસ, હૃદયતાપ, પ્રભાગ્ર આદિ ઉભયના પોષક છે છેલ્લા અરણુમા અમર્યનો લેશ છે પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલલ શૃંગાર છે સખીને ઠપકો આપવારપ વાણીકૃત નર્મ છે સમુચ્ચય અનકાર છે શાર્દૂલવિકીરિતિ છંદ

અથારમ્ય ચદિ પ્રિયે પુનરહ માનસ્ય ચાન્યસ્ય વા
ગૃહ્ણીયા શઠદુર્નયેન મનસા નામાપિ સક્ષેપત ।
તત્તેનૈવ વિના શશાઙ્કિરણસ્પષ્ટાઙ્ગહાસા નિશા
વૈકો^૧ વા દિવસ પયોદમલિનો યાયાન્મમ પ્રાઘૃવિ ॥૬૧॥

મૂખાઈ હઠીલાઈ વા ઉર ધરી રીસામણકેઈ કે
ખીજાનૂ મનથી ચ નામ સરખૂ લેજા કદી ને હવે,
તો ઇદુકિરણે હમતી રજની લાલે લલા એક, કે
દૂહાડો એક જલે ધને ધુરકતો પ્રાણેશ પાખે જ એ ૬૬

ખીજાનૂ-પરિચરણ, સનાદન, પ્રસાધન આલિ, ઇદુકિરણે હમતી રજની-ચંદ્રના કિરણથી ઝમઝમાર દીસતી, અર્થાત્ સરહ નુપુની, રાત્રિ ધને ધુરકતો દૂહાડો-કાળાં વાદળાને લીધે ધનરોર લપકર ભાસતો, અર્થાત્ વર્ષાનુપતો, દિવસ 'હમતી' અને 'ધુરકતો' પદમા વગી 'ઉપકાસ કરતી' અને 'ક્રોધ દર્શાવતો' એવા પણ અર્થ સમાયો છે એ પ્રાણેશ પાખે-એ પ્રાણનાયના વિયોગમા

અહીં પશ્ચાત્તાપરપ અનુભાવથી ઔત્સુક્ય નામે સચારી ભાવ પ્રગમે છે. ત્રાસ નિર્વેદ, વિષાદ, આદિ ખીજાવરથામા રહેના ભાવો તેના સદમરી છે વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલલ શૃંગાર છે.

૧ શૃંગારદોષિણી લિખિત પ્રતમાંથી આ પાદ લીધો છે.

મધ્યા કલહાંતરિતા નાયિકા છે. પશ્ચાત્તાપનાં વચનરૂપ વાણીકૃત નર્મ છે. શાદૃશવિકીડિત ૭૬.

‘ઉત્કમ્પો દ્વદયે સ્થલન્તિ વચનાન્યાવગેલેલં મનો

ગાત્રં સીદતિ ચક્ષુરશ્ચકલુપં આસૈર્મુખં શુપ્યતિ ।

‘ચત્સૈવા સરિ પૂર્વરક્તરચના માનઃ સ મુક્તો મયા

વન્ધ્યાસ્તા અપિ યોષિતઃ ક્ષિતિતલે યાસામયં સમતઃ’ ૧૥૭૦ ॥

નેને નીર વહે; બને ગળગળી વાણી, બહોલાયે તને,

ધીકે આસ મુખે, ઉરે ધબધબે, બેળાકુળું રહે મને;

જેનું બહેનડ ! મંગળાયરણુ એ, તે માન પહોચ્યું મને;

ચંડી માણુધૂં તે જ જે પ્રિય ગણે, પાચે નમૂં તેહને. ૭૭

તે માન-મારે એવું માન નથી સજ્યું

સખીની સીખવણીથી માન આદરી પશ્ચાત્તાપી કલહાંતરિતા નાયિકાની આ ઉક્તિ છે. અશ્રુપાત, વૈસ્વર્ય, કૃશતા, નિ આસ, સંતાપ આદિ અનર્થપરપરાથી ઉદ્ભવ પામેલા હૃદયક્ષોભ આદિ કાર્યથી પ્રતીત થતા આવેગનું અહીં નિરૂપણ છે. માનનો ત્યાગ એ આવેગના પરિણામરૂપ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલભ સૂગારનો જીકાવ માત્ર છે. માનનો આરભ જ આવે. અનેક કષ્ટથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ જેઓ દુરથી માન આદરે છે તે તિરસ્કારને જ પાત્ર છે, અને હું જે એ માનનો પરિત્યાગ કરૂં તે જ ધન્ય છૂં, એવો વ્યતિરેકગર્ભિત અર્થ વ્યવ્ય હોવાથી આ અર્થસંકિતમૂલક અવકાશધ્વનિનો દષ્ટાંત બને છે. આત્મોપશેષ નર્મ છે. શાદૃશવિકીડિત ૭૬.

૧ સરખાવો ગાદાસત્તસદ્ ૧૪૭૪ જિહ્વામદ્ગો આવણ્ડુર-
સજ ઘોઘરા અ ણીસાસા । જામન્તિ જસસ ચિરદે તેણ સમ
કોરિસો માણો ॥

માનવ્યાધિનિર્પાડિતાહમધુના શક્તોમિ તસ્યાન્તિકં
 નો ગતું ન સહીજનોઽસ્તિ ચતુરો યો માં ચટાનેપ્યતિ ।
 માની સોઽપિ જનો ન લાઘવમયાદમ્યેતિ માતઃ સ્વયં
 ફાલો યાતિ ચલં ચ જીવિતમિતિ ક્ષુણ્ણં મનધિન્તયા ॥૭૧॥

ફેદે માનતણા ફસી અવ અહા ના મેં જવાયે, અને
 જોરે લેઈ જ લાય એવીં સમજી ના કેઈ સાહેલી એ,
 નાવે નાવ મનસ્વી લાઘવલયે, વેળા વહી લાય છે,
 આયુષ્યે અફસોસ ! અસ્થિર જ છે; એ શલ્ય સાહે ઉરે. ૭૧

ફેદે-ફાંદામાં, ફાંસામાં. સમજી-મારા અંતરની ગત જાણનારી,
 ‘આ વિરહમાં ખૂરી મરે છે, પણ માનમાં ફસી એનાથી પોતાની
 મેળે થી રીતે જવાય ?’ એવું સમજનારી, શાશ્વી. મનસ્વી-ટેકીલા.
 લાઘવલયે-હળવા પડવાની દેહસાતથી. વેળા-વખત. શલ્ય-દુઃખ, સાલ.

અહીં ચિંતા. દૈન્ય, વિપાદ અને ઔત્સુક્ય જેના સંદર્ભારી છે
 એવો આલેખ બનાવેલી અનર્થ પરંપરાથી ઉત્પન્ન થઈ હૃદયક્ષોભથી
 પ્રતીત બની પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રસંભ શૃંગારને ખીજાવે છે. પહેલા
 ચરણમાં ચિંતા, ખીજામાં દૈન્ય, ત્રીજામાં વિપાદ અને ચોથાના મૂર્ધ
 ભાગમાં ઔત્સુક્ય સ્પ્રુરે છે. નામિકા કલહાંતરિતા છે. સંભોગેચ્છા
 રૂપી શૃંગારી નર્મ છે. સમુચ્ચય અલંકાર છે. સાર્દશ્વચક્રિડિત ઇંદ્ર.

અદ્ભુત્યપ્રનસેન વાપ્સલિલં વિક્ષિપ્ય વિક્ષિપ્ય કિં

તૂળ્ણી રોદિપિ કોપને વહુતરં ફૂલ્કલ્ય રોદિપ્યસિ ।

યસ્યાસ્તે પિશુનોપદેશવચનૈર્માનેઽતિમૂર્ધિ ગતે

નિર્વિણ્ણોઽનુનયં પ્રતિ પ્રિયતમો મચ્યસ્થતામેપ્યતિ ॥ ૭૨ ॥

કાં આ આંગળીના નખોનીં અહીંએ આંસુ લૂછી લૂછીને
 છાનું છાનું રહે વૃથા ? તૂં હજી તો રોઈશ ધૂરકે હવે.

લંભેરાઈ લમી ફૂંડાં જ ક્યને રીસે ભરાઈ હો
સંતાપ્યો પિયુ તે, ન તે કદી હવે બોલાવવાનો તને. ૭૨

વૃથા-ફોગટ. સંતાપ્યો-દુખી કર્યો.

અહીં અત્રુપાત આદિ સાત્ત્વિક ભાવથી પ્રતીત થતો વિપાદ નામે સંચારી ભાવ છે. નખની અણીથી આંસુ લૂછી લેઈ રહત છપાવવાના પ્રયત્નથી સ્ફુરતૂ અવહિત્ય તેનું સદકારી છે. વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યા-માનાત્મક વિપ્રવંશ સુંગાર છે. નાયિકા મધ્યા કલ્પદાંતરિતા છે. માન તળવવા સખી દ્વાગ નાયકે બેદ નામે ઉપાયનો પ્રયોગ કર્યો છે માન નર્મ છે. કાવ્યલિંગ અલકાર છે. શાફલવિકીડિત ઇંદ

चपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात्त्वया गृहमागत-

श्चरणपतितः प्रेमार्द्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।

तदिदमधुना यावज्जीव निरस्तमुखोदया

रुदितशरणा दुर्जातानां सहस्र रुपां फलम् ॥ ૭૩ ॥

રતિરસભીનો આબ્યો આપે, પગે થ પિયુ પડ્યો,
છછકલી ! છકે કાં તેને તે વૃથા જ હવેખિયો !

અવ રડ ભલે જીવી જાગી. ગયો જ, વહી ગયો

દિવસ મુખનો; રીસાઈ એ જ લાલ ભલો લહ્યો ! ૭૩

રતિરસભીનો-ખટ્ટુ જ પ્રેમાળ હૃદયવાળો. છક-છર, સ્વચંદ્રપણ.

આ મધ્યા કલ્પદાંતરિતા નાયિકા પ્રત્યે સખીનું કહેવું છે. રૂપારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો વિપાદ નામે સંચારી ભાવ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્ર-લંભ સુંગારનું અહીં પોષણ કરે છે. ‘છછકલી ! છકે’ એ વર્ણુસમૂહમાં તિરસ્કારના વાચિક અભિનયનું ધ્વનિચિત્ર છે. ઇપકાનાં વચનરૂપ વા-ણીકૃત નર્મ છે. હરિણી ઇંદ.

સન્યેવાત્ર ગૃહે ગૃહે યુવતયસ્તા. પૃચ્છ ગત્વાધુના
પ્રેયાસ. પ્રણમન્તિ કિં તવ પુનર્દાસો યથા વર્તેતે ।
આત્મદ્રોહિણિ દુર્જનપ્રલપિતં કર્ણે ભૃશં મા કૃથા-
શ્ચિન્નસ્નેહરસા ભવન્તિ પુરુષા દુ સ્થાનુમૃત્યા યતઃ ॥૭૪॥

ઘેરે ઘેર ધણી ય છે યુવતિઓ, જા, પૂછ તેને જઈ,
નામે માયું કહી ય નાથ ? તુજ તો છે દાસ સ્વામી સહી !
હાથે બ્હોરતી હાનિ ઘેલી ! ધર માં કાને ફૂડી ફૂથલી,
તૂંડી જાય જ પ્રેમતંતુ અમથાં અત્યત તાણ્યા મહી. ૭૪

યુવતિ શબ્દ યૌવનસપત્તિ બતાવવા મૂક્યો છે નાથ અને સ્વામી
શબ્દમા ધણીના ધણીપણનો ભાવ સમાયો છે, તેથી જમદૂ દાસ
શબ્દ કેવળ આઘાધીનપણ બતાવે છે

અહીં બીજાની શીખવણીથી ઉત્પન્ન થયેલો, પગે પડેલા પિયુને
તરછોડ્યાથી પ્રકાશતો અર્થ નામે સંચારી ભાવ છે. વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યા-
માનાત્મક વિપ્રવળ સૂચારૂ તેથી પોણુ થાય છે. ભેદ ઉપાયની યો-
જના છે ભવ નર્મ છે અર્થાતરન્ધાસ અલકાર છે. શાફ્તલવિઘ્નિહિત છદ્.

નાયો મુઘશઠા હરન્તિ રમણં તિષ્ઠન્તિ નો વારિતા-
સ્તત્કિં તામ્યસિ કિં ચ રોદિપિ મુઘા તાસા પ્રિયં મા કૃથા ।
કાન્ત કેટિરુચિર્નુવા સદ્દયસ્તાદૃક્ પતિ કાતરે
કિં નો ચંચરકર્કરૌ પ્રિયશૃતૈરાક્રમ્ય વિક્રીયતે^૧ ॥ ૭૫ ॥

૧ સરખાવો બાણભટ્ટ કૃત દર્પચરિત ૫ ૩૫, ૫ ૭ -
અલસ યત્નુ લોકો યદેયં સુલભસૌહાર્દાનિ યેનકેનચિન્ન ક્રો-
જાતિ મદતાં મનાંસિ ।

મુગ્ધાલાવધકી હરંતો ઠગણી નારી ન વારી રહે;
 સંતોખે હિજરાઈ ને રડો રડી શે તેમને તું કહે ?
 બહેની ! યૌવનપૂર્ણ રંગરસિયા એ કંધને કાં બંદે
 કાલી ઘેલો ગિરા વડે જ બળથી વેચાણ તું ના કરે ? ૭૫

આ સખીની નાયિકા પ્રત્યે ઉક્તિ છે. તે કહે છે.—'બહેન!
 તું આમ શૂ કરે છે ? જો તૂ હિજરાઈને રડ્યાં કરીશ, અર્થાત્ પિ-
 યુને ખાલી ખેદ આપી વચકાવીશ, તો શોકચન્ન કામ થશે, તારી
 શોક્ય મંતોખાશે. ઠગણી સ્ત્રીઓ ઉપરથી મુગ્ધ બની પિયુને પોતા-
 નામાં લુબ્ધ કરી દે છે; મતલબ કે તારી શોક્ય આ લાગ સાધી
 એ રંગીલા જોબનવંતા કાઢીલા કથને રજન કરી વચ કરી લેશે. પછી
 તું શં કરીશ ? એ કાંઈ રોકાવાની હતી ? ત્યારે તું જ મુગ્ધ વચને
 પિયુને વેચાણ શા માટે કરી લેતી નથી ?'

અહીં દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ છે. હિજરાવું એ તેનો અનુભાવ
 છે. વળા અશ્રુપાત રૂપી સારિરક ભાવથી પ્રતીત થતો વિપાદ નામે
 મંચારી ભાવ પણ છે. વિપ્રિયકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલસ સુગાર છે
 નાયિકા કલહાંતરિતા છે. બેદ નામે ઉપાસનો પ્રયોગ છે. લય નર્મ
 છે. પરિવૃત્તિ અલકાર છે, એમ અર્જુનવર્મદેવ દીકામાં લખે છે.
 શાસ્ત્રલવિકાસિત ૭૬.

દત્તોડસ્યાઃ પ્રણયસ્ત્વયૈવ મપતા સેયં ચિરં લાલિતા

દૈવાદય કિલ ત્વમેવ કૃતવાનસ્યા નવં વિપ્રિયમ્ ।

મન્યુર્દુઃસહ ઇપ યાત્સુપશર્મં નો સાન્ત્વવાદૈઃ સ્ફુટં

હે નિર્લિંગ વિમુક્તઠ્ઠકરણં તાવત્સલી રોદિતુ ॥ ૭૬ ॥

એને તે જ રસે ચડાવો રતિને, નેહ લડાવી ય તે,
 દુષી તે પણ તે જ આજ બનવા કાળે દુલેલી ન તે;

‘રીસાર્થ અતિ એ ય, સાત્વવચને ના ઉચ્ચ રાષે શમે,
 ધૂરકે નિર્દય નેહિડા । ધયૂં, રડો સાહેલો ંહીલે સુરે ૭૬
 રતિને રસે ચડાવી-પ્રીતિનો સ્વાદ ચખાડ્યો સાત્વવચન-રાષ
 રામાવના કહેના વચન ઉચ્ચ-ભારે, ભયકર

અહીં રીસાવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો કોષ મંચારી ભાવરૂપે
 નિરૂપિત છે અનરા આદિ અનુભાવથી સ્ફુરતી અમૃતા તેની સહકારી
 છે તેથી વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રનલ શુભાર ખીની નીકળે છે
 સામ ઉપાયનો પ્રયોગ નિષ્ફળ જતા સખી નાચકને માર્મિક મધુર
 કૃશ વચનથી નમન આદિ ઉપાય યોજવા પ્રમેધે છે કપમના વચન-
 રૂપ નર્મ છે

રસિકમનીષી તથા શૂઝારદીવિકામા ઉપરના રોડનુ વ્યાખ્યાન
 જુદી રીતે આપેલ છે નાચકે સખી આગમચથી સાધી રાખાં
 છે, એમ અનુનનર્મદેવ અને એમ જુપાનુ માનપૂ છે આથી કરીને
 તેઓ કહે છે કે સખી જોકે નાચકને કપકા દેતી જણાય છે, તોપણ
 વસ્તુત તે નાચિકને જ બાગ વાક્યથી પ્રમેધે છે સખી મર્મથી જ-
 ણાવે છે, જે ‘બહેન । તૂ જરા વિચાર કર તૂ છેક મુગ્ધ હતી,
 કાંઈ સમજતી ન હતી તે વખતે પ્રીતિમા પહેલ કરી તને પ્રેમનો
 રસ ચખાડ્યો તે આ જ પિયુએ નેહ ભેર અનેક લાડ લડાવ્યાં તે
 પણ એમણે જ તેમણે કાંઈ ત્વિસ તને દૂલવી નથી તે તે આજ
 તને દૂલવે ખરા ? ન જ દૂલવે, અર્થાત્ મિથ્યા બ્હેમથી તૂ ખાલી
 ભરમાઈ જોડુ રસણું લેઈ ખેડી છે વાંક ન છતા પણ પિયુ મોઢા
 ખોનથી તને સમજાવનાર કરે છે, પણ તૂ કઠોર ચર્ચ ગણકારતી નથી
 ત્યારે હવે ધયૂં, એ મ્હાળીને તને તજી જાય, એટલે ધૂરકે ધૂરકે રોજો
 પછી’. આમ અર્થ લેતાં પ્રસ્તુત રોડક અત્યત્તિરસ્કૃતવાચ્ય પ્વનિનો
 દર્શાવ બને છે સામ ઉપાય નિષ્ફળ જતા ભેદ ઉપાયનો પ્રયોગ
 સમજવાનો છે શાર્દૂલવિકીરિત છદ

પુરામૂદસ્માકં નિયતમવિમિત્રા તનુરિયં
તતોઽનુ ત્વં પ્રેયાનહમપિ હતાશા પ્રિયતમા ।

इदानीं नायस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥७७॥

જરા એ ના ભુદૂં હતૂં તન અમારૂં પ્રથમ આ;
પછીથી હુદેવે પ્રિય પ્રિયતમા આપણુ બન્યાં;
તમે હાવાં સ્વામી ! હૂં પણ તમ લાયાં જ ! અથવા,

यथा पापी प्राणो कलत्रं, इच्छूँ तेनूं न इण आ. ७७

જરા એ-હવ એક ને દેહ ગૂજવા, અથવા કાપા અને છાયા,

એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેટલો પણ ભેદ ન હતો; ઉલ્લખનું એક જ
શરીર બન્યું હોવાથી હું અર્ધાંગ તે અર્ધાંગ જ હતી આ જ મત-
લબથી બેદવાચક આપણું નહિ પણ અભેદવાચક 'અમારૂં' પદનો
પ્રયોગ છે. પ્રથમ-પૂર્વે. સાદો 'પ્રિય' શબ્દ નાવિકનો નાયક પ્રત્યે
અકૃત્રિમ પ્રેમ બતાવે છે. તેથી જોડાઈ 'પ્રિયતમા' પદ નાયકનો
પ્રેમ કૃત્રિમ અને ઉપચારમાં સમાયેલો છે એમ જણાવે છે: શાથી
જે સત્યતા વિશે 'આ સાચું' 'આ વધારે સાચું' એમ કહેવું
અંભવે જ નહિ, તેમ પ્રેમને વિશે 'બહાલું' 'વધારે બહાલું' 'સૌથી
બહાલું' (પ્રિય, પ્રિયતર, પ્રિયતમ) એવું તારતમ્ય ધટે જ નહિ.
આટલા મારે જ નાવિકા કાલું 'પ્રિયતમા' પદ પામી પોતાનું હૃદય

૧ પુરા તથા નિયતમ્ પાઠ રવિચંદ્રની કામદા ટીકામાંથી

લીધા છે. અસહમાં તથા અને પ્રથમમ્ અનુક્રમે છે. ઉપરના શ્લોક
સાથે નીચેનો કુષલયાનન્દની રસિકરજ્ઞનો ટીકામાંથી લીધેલો
શ્લોક સરખાવા લાયક છે:-યત્રૈવ મુગ્ધેતિ કૃશોદરીતિ પ્રિયેતિ
કાન્તેતિ મહોત્સવોઽમૂત । તત્રૈવ દૈવાદ્વદને ત્વદીયે પત્નીતિ
ચરન્તિ ષાઘ : ॥

લેખે છે બહુવચનાત 'તમે' સર્વનામ અને અધિકારવાચક 'સ્વામી' પદથી નાયકના વિશે ધણીપણાનો-એવ્યપણાનો, તેમજ બાર્યા' શબ્દથી નાયિકાના વિશે હરણપોષણ-ધાનલૂગડા ખાતર તાબેદારી ઊઠાવવાનો ભાવ સૂચવ્યો છે 'પાપી' શબ્દ ચિત્તની ગદ્દા જણાવે છે વળી 'કંકણ' પદ હૃદયની નિધુરતાના આક્ષેપમા પરિણમે છે

અહીં નિર્વેદ નામે મંચારી ભાવ ઉત્તરોત્તર રતિનો હાસ પ્રકારે છે વિષાદ આદિ સહકારી છે વળી 'અમારુ, આપણુ સ્વામી, બાર્યા,' આદિ પદમા પદપ્રકાર્ય ખ્વનિ છે, તથા 'હતુ, પ્રિયતમા' વગેરે પદના કૃત તથા તદ્વિત પ્રત્યયમા પદૈકદેસપ્રકાર્ય ખ્વનિ છે, તેમ જ પહેલા ચરણની એકનાક્યાત્મક, બીજાની એકીકૃતવાક્યાત્મક અને ત્રીજાની બિજવાક્યાત્મક રચનામા રચનાપ્રકાર્ય ખ્વનિ છે, અને આરભમા મૃદુ અને પછી ઉત્તરોત્તર અધિક કઠોર વર્ણના પ્રયોગમા વર્ણપ્રકાર્યખ્વનિ છે નાયિકા પ્રૌઢા અધીરા છે કુબલ્યાનદર્મા શ્લોક પર્માય અનકારના દષ્ટાત તરીકે આપ્યો છે માન નર્મ છે શિખરિણી ૭૬

રસાભાસ

इदं कृष्ण कृष्णं प्रियतम ननु श्रेयमय किं

गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।

पुरा येनैव मे चिरमनुसृता चित्तपदवी

स एवाहो जात सखि परिचिताः कस्य पुरुषा ॥७८॥

‘હોસે દ્રહાડો,’ તો કે ‘દિન’, ‘નહિ, નિશા છે,’ ‘ઠોંક, નિશા’, ‘ચલો’, ‘ચાલો’, ‘ના ના, નહિ જ જઇયે,’ ‘તેમ પણ હા’, પિયુ જે નાયતા સુજ જ નચળ્યા એવી વિધ, તે નથી આજે, કોના કદો પણ થયા કે નર થશે ? ૭૮

પૂર્વાર્ધમાં, નાયક ન્યારે નાયિકા વિશે પરમ આસક્ત હતો, તે મમયની નાયક નાયિકાની પરસ્પર ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ નાયિકામુખે વર્ણી છે. ઉત્તરાર્ધમાં, હાલ નાયકે કેવળ બદલાઈ નાયિકાને વીમારી મૂકી છે, તેનું સૂચન છે.

અહીં છેલ્લા ચરણના ઉદ્દેગથી પ્રતીત થતો વિષાદ નામે ગંચારી ભાવ છે. રતિ અનુભવનિષ્ઠ હોવાથી મૃગારરસાભાસનો આ દર્શાવ બને છે. વિષાદના વચનરૂપ નર્મ છે. ચિખરિણી છંદ.

રોહન્તૌ પ્રથમં મમોરસિ તવ પ્રાપ્તૌ વિદુદ્ધિં સ્તનૌ
સંઘાપાસ્તવ વાક્યમક્ષિમિલનાન્મૌઘ્યં પરં ત્યાજિતાઃ ।
ધાત્રીકણ્ઠમપાસ્ય વાહુલતિકે કણ્ઠે તથાસન્નિતે
નિર્દાક્ષિણ્ય કરોમિ કિં નુ વિશિષ્ટાપ્યેપા ન પન્થાસ્તવ ॥૭૧॥

ખીલી આ મુજ ઊગતી કુચકળી ઉરે તમારે ઠરી;
શીખી આ મમ છલ મુગ્ધ તમઘી વાણીતણી આતુરી;
માના કંઠથી બાંવડી ઉતરી આ ફટે તમારે સુલી;
આ વાટે, પિયુ, તે તમે ન ફરકો ! શી વાત ત્યાં સ્નેહની ? ૭૬

માની સોડ મૂકી પિયુની ફાટે વળગેલી નાયિકાનું અનેક લાડ લડાની પાછળથી વીમારી મૂકતા કંચ પ્રત્યે આ લાચારીનું બોલવું છે. અહીં વિષાદ નામે ગંચારી ભાવ પ્રકાશે છે. ‘આ વાટે’ ઇત્યાદિ દીન વચનમાં દીસી આવતો હૃદયનો ઉદ્દેગ તેનો અનુભાવ છે. રતિ ઉભયનિષ્ઠ ન હોવાથી આ મૃગારરસાભાસનો દર્શાવ છે. દૃષકાનાં વચનરૂપ નર્મ છે. વિષમ અલંકાર છે. શાઈલવિકીરિત છંદ

સલિ.સ સુમગો મન્દસ્નેહો મયીતિ ન મે વ્યથા
વિધિપરિણતં યસ્માત્ સર્વો જનઃ સુખમશ્નતે ।

મમ તુ મનસઃ સંતાપોઽયં પ્રિયે વિમુખેઽપિ યત્
કથમપિ હતગ્રીઢં ચેત્તો ન યાતિ વિરાગતામ્ ॥૮૦॥

રતિ-પરહરી નાથે, તેનું ન દુઃખ ધરું મને.
વિધિનું નિરમ્બું, ખેડેની ! માનું, મળે મુખ સર્વને.
બહાર્થ ગયા બહારા, હોયે. અરે પણ એમને
નકટ હર્થનું આ ના બૂલે જ, એહ દહે મને. ૮૦

રતિ-પ્રીતિ. વિધિ-વિધાતા, અહાદેવ. નિરમ્બું-નિર્માણ કરેલું,
દહે-ખાળે છે.

આ નાથકે તથા દીધેલી સ્ત્રીની સખી પ્રત્યે ઉક્તિ છે. નાથિકા
પ્રોત્સાહ છે. તેની સ્થાથી રતિનું કવિએ સંચારી ઔત્સુક્યથી પોષણ કર્યું
છે. રતિ એકતરફી હોવાના કારણથી પ્રસ્તુત શ્લોક શુંગરસાલાસને
દર્શાવે ખતે છે. વિધાતાના વચનરૂપ નર્મ છે. હરિણી હંદ.

પ્રવાસ વિપ્રલંભ,

પ્રસ્થાનં વલયૈઃ કૃતં પ્રિયસંસ્પૃશ્વૈરજલં ગતં
મૃત્યા ન ક્ષણમાસિતં વ્યવસિતં ચિત્તેન ગન્તું પુરઃ ।

યાતું નિશ્ચિતચેતસિ પ્રિયતમે સર્વે સમં પ્રસ્થિતા
ગન્તવ્યે સત્તિ જીવિત પ્રિયમુદ્દત્સાર્થઃ કિમુત્સૃજ્યતે ॥૮૧॥

બહારીકાં નીકળી પડ્યાં વલય સૌ; વેગે વહ્યાં આંસુકાં;
સંગે શાંતિ સિધાવી; આગમ્યથી ઊડી ગયું ઉર, હા !
ને, ને, નાથ જવાની વાત કરતાં આલી સઉ નીકળ્યાં;
ને તારે પણ, હવે, છે જ જવું, તો રૂડો ખુએ સાથ કો ? ૮૧

નીકળી પડ્યા-^૧હાયથી સરી પડ્યા, ^૨ચાલતાં થયાં, વલય-
અન્યાં, કકણુ વર્ણા-^૧ગર્વા, ^૨ગર્વા સિધાવી-^૧નાશ પામી, ^૨રસતે
પડી બીડી ગયું- ફટકી ગયું, ^૨જિતાવળથી ગયું

અહીં કકણુ સરી પડવાથી કૃશતા, અશ્રુપાતથી અધૃતિ, શાંતિ
નાશ પામવાથી મનસ્તાપ, અને હૃદયૂ ફટકી જવાથી અનાન્ય નામે
વિરહાવસ્થાન સૂચન છે વળી જીવને જીવાનુ કહેવાથી છેલ્લી વિરહાવસ્થા
ને મરણુ તેનો આક્ષેપ છે કવ્યપ્રસાદમા પ્રવાસ વિપ્રવલ શૃંગારના
દષ્ટાંત તરિકે આ શ્લોક આપ્યો છે અહીં પિયુ આનમન છે, અને
તેનુ પ્રમાણુ ઉદીપન છે ચિંતા, અશ્રુપાત, દૈન્ય આદિ અનુભાવથી
પ્રકાશતો નિરુવેદ પ્રવાસ વિપ્રવલનુ પોતણુ કરે છે નાયિકા પ્રવત્સ્ય
સ્પતિકા છે પોતાના જીવને ઠપકાનાં વચનરૂપ નર્મ છે શાફલ
વિકીડિત ૭૬

દૃષ્ટ કાતરયા દશા ચિરતર વદ્વ્યાજ્જલિં યાચિતઃ

પશ્ચાદશુરુપલ્લવેન વિધૃતો નિર્વ્યાજમાલિન્નિત ।

હત્યાક્ષિપ્ય યદા સમસ્તમધૃણો ગતુ પ્રવૃત્ત શઠ

પૂર્વ પ્રાણપરિગ્રહો દયિતયા મુક્તસ્તતો વલ્લભ ^૧ ॥ ૮૨ ॥

ભાજ્યો દામણી દક્ષિણે, વીંનવિયો બે એ કરે ભેડીને,

વાર્યો વસ્ત્ર ગ્રહી રહી જ, જકડી રાખ્યો જીજે ભીડીને,

તો એ કથ કઠોર તત્પર થતા બાવા ન તે લેખીને

પૂરવે પ્રાણુ જ છોડિયા નિજ, પછી પ્રાણુશ તત્પરગીએ ૮૨

૧ સરખાવો સુમાપિતાષલિ, શ્લોક ૧૦૫૮, નામરહિત-
ષ્ટાન્તે પશ્ચાદશુરુપલ્લવેન વિધૃત સાલ ચિર ધોક્ષિતો, મા ગાસ્ત્યક્ત
નેતિ મોદકરુણ વદ્વ્યાજ્જલિં યાચિત । ઇત્સૃજ્યેવમુપસ્થિ
તામપિ યદા ગન્તુ પ્રવૃત્ત શઠ પૂર્વ પ્રાણપરિગ્રહો દયિતયા
મુક્તસ્તતો વલ્લભ ॥

અહીં દીનપણે જોવું, હાથે જોડવા, છેડો પકડવો અને પિયુ ને ભુજમાં બીડી રાખવું, એ અનુભાવથી પ્રતીત થતું દૈન્ય પ્રાણ તજવારૂપ કાર્યથી મરણનું સહકારી બની તેની પુષ્ટિ કરે છે. કરુણાત પ્રવાસ વિપ્રલંભ સંગાર છે. વિરહની દશમી અવસ્થાનું આ વર્ણન છે. નાયિકા પ્રવત્સ્ય-ત્પતિકા અને નાયક શઠ છે. એટાકૃત સંભોગેચ્છારૂપ નર્મ છે. અતિશયોક્તિ અસંગાર છે. શાદ્દંભવિકીડિત છંદ.

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाप्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥૮૩॥

“કાં સોસે પડો, સુંદરી, હર ઝંરે ? જે ભય દેશાવરે, તે શું આવી મળે ન ? ” એમ વદતાં હું આંસુ સાથે ક્યમે તન્વીએ. જળ નેનનું ગળી જઈ હાલે ધોરી દષ્ટિથી નિહાળી હસતે મુખે જ જણવી તૈયારી મૃત્યુતણી. ૮૩

‘પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ મનથી કંઈપી મારે માટે આ ફિકરમાં બીડી ગઈ છે’ એમ સમજી નાયિકાના મનનું સમાધાન કરવા નાયક કહે છે, કે ‘બહાની ! તું ફિકર ન કર. પ્રવાસથી ખીળ પાછા આવે છે, તેમ હું પણ આવીશ; ને આપણે ફરી મળીશું.’ પરંતુ નાયિકાના મનની સ્થિતિ જુદી છે. વિરહનાં ત્રાસથી તેના હોશ બીડી ગયા છે. તે મરણ સન્મુખ જુએ છે. તેથી આંસુ ગળી જઈ હસતે મ્હોએ તે પ્રિયતમનું મુખ છેલ્લેવેલું નયન ભરી નિરખે છે. તેના હૃદયનો કારમો ભાવ કળી જઈ નાયક જ્યાં મોડી વાગે છે .

૧ સંસ્કૃત ટીકાકારોનું વ્યાખ્યાન આથી જુદું છે. જુઓ રસિક-સંજીવની અને શૃંગારદોષિકાઃ અથવા તો અમરુતકની ત્રીજી આવૃત્તિ.

અહીં પ્રિયતમનું દર્શન અનુભવનાં મરણ થાય છે, તેથી મુખને દસતૂ વર્ણુચ્ચ છે તેની આખીમા અંનરાય ન થાય, તેટલા માટે આત્મ ગળી ગયાનું કહ્યું છે નાયિકા ધૃષ્ટ કિંના દેખાન કરનારી નથી પણ સુશીન ને કુશીન છે, તે દષ્ટિ લાગે ધીરી વર્ણુવી સૂચ્યૂ છે તે વિભોગ કરતા મરણ પસદ કરે છે, એ ભાવ મરણની તૈયારી રાખ્ધથી જણાવ્યો છે તે દ્વારા અહીં ભાવી મરણનો આક્ષેપ છે પ્રવાસ વિપ્ર લલ શૃગાર છે કામ્યપ્રકાશમા અપ્રસ્તુતપ્રસસાનાં દર્શાત તરીકે પ્રસ્તુત શ્લોક આપ્યો છે નાયિકા પ્રવત્સ્યત્યતિકા છે પ્રવાસથી વિરમવાનો ધ્વનિ છે આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે શાર્દૂલવિકીડિત ૭૬

લોલૈર્લોચનવારિભિઃ સરુપથૈઃ પાદપ્રણામૈ પ્રિયૈ—

રન્યૈશ્ચાપિ નિવારયન્તિ કૃપણાઃ પ્રાણેશ્વરં પ્રસ્થિતમ્ ।

ધન્યાહ વ્રજ મહ્ગલ સુદિવસ પ્રાતઃ પ્રયાતસ્ય તે

યત્નેનેહોચિત્તમીહિત પ્રિયતમ ત્વં નિર્ગતઃ શ્રોમ્યસિ ॥૮૪॥

આસું ઢાળી, પગે પડી, સમ દર્ધ, કે આગલાઓ કરી
રોકે રોકડી જે વિદેશ પળતા પ્રાણેશને, તે ખીંછ,
સાધો મગળ લક્ષ કથા મુખથી બહાણે જ, હોતો અમા.
ગાઢા સ્નેહ સરોખૂં કાર્ય મુજ જે, તે સુષુપ્તો વાટમાં ૮૪

મગળ લક્ષ-શુભ મુહૂર્ત

પ્રસંગ જરા બાલાય છે નાયક નીકળવા મુહૂર્ત નક્કી કરે છે તે વખતે નાયિકા પ્રસંગને અનુકૂળ કારમી ધીરજ બતાવે છે, તેની સાથે પ્રગ્યાનોત્તર પ્રાણપરિત્યાગનો નિશ્ચય પણ માર્મિક વચનથી જણાવે છે

‘વિ’શ જવા તત્પર થયેના પિયુને તે તે પ્રકારે રોકનારી બીજી
એમ કહેનાથી પ્રનિરૂળ આચરણને લીધે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર મતારી
અનુકૂળ આચરણથી નાયિકાએ પોતાનું ધન્યત્વ સૂચ્યૂ છે, ‘રોકડી’

શબ્દમાં વિરહદુઃખની કાયર, કંગાલ' એવો ભાવ સમાવી પોતાના મ-
રણોત્સાહનો 'ધ્વનિ મૂક્યો છે; અને 'સાધો મંગળ લગ્ન' વગેરે શબ્દથી
પોતાની દૃઢતા બતાવી છે. 'પ્રાણેય' પદ પતિપરાયણ વૃત્તિ દર્શાવે છે.
વળી 'કથ' શબ્દ અત્યંત પ્રેમ પ્રકાશે છે. તેવા ગાઠ પ્રેમને ઝાળે
એવું કાર્ય તે પ્રિયતમની ઇચ્છાને તાબે થવું, તેના પ્રયાણના નિશ્ચ-
યમાં આઝા ન આવવું ઠહેલાનો ગૂઢ મર્મ એવો છે કે, કે તમે પંથે
પડ્યા પછી મારા શ્રુત્યના સમાચાર સાંભળશે ને વિભાસશે, કે
તમારા પ્રયાણમાં વિધ ન આવવા દેવાના આપણા ગાઠ પ્રેમને અનુ-
શુચી નિર્મળ ઉદ્દેશથી જ દૂર કંઠે હૃદય કરી કારમી ધીરજથી મારા
પ્રાણનું પ્રયાણ વારી રહી હતી.

અહીં પણ ઉત્સાહ સંચારી ભાવરૂપે પ્રકાશે છે. વિરહના મર-
ણાંત દુઃખથી ન કરી અડગપણે પિયુને પ્રયાણનું મુહૂર્ત સાધવા કહેવું
વગેરે તેના અનુભાવ છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નામિકા પ્રવત્ય-
ત્પતિકા છે પ્રયાણથી વિરમવાનો ધ્વનિ છે. આત્મેપક્ષેપ નર્મ છે.
આક્ષેપ અક્ષકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ.

ગન્તવ્યં यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा
दित्राप्येव पदानि^१ तिष्ठतु भवान् पर्याभि यावन्मुखम् ।
संसारे घटिकाप्रणालविगलद्वारासमे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा संगमः॥૮૫॥

૧ પદાનિ પાઠ ક્ષેત્રેન્ની ઔચિત્યવિચારચર્ચાભાષી લીધો છે.
ઉક્ત કવિના કષિકણ્ઠામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકના છેલ્લા ચરણને અવ-
લંબીને નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:-દહો સ્નિગ્ધ સસ્રે વિવેક યદુગ્નિઃ
ગ્રામ્નોઽસિ પુણ્યૈર્મયા, ગન્તવ્યં કતિચિદિનાનિ ભવતા ના-
સ્મત્સકાશાત્કચિત્ । ત્વત્સન્નેન કરોમિ જગમમરણોષ્ઠેર્વ
ગૃહીતત્ત્વર, કો જાનાતિ પુનસ્ત્વયા સહ મમ સ્યાદ્વા
વા સંગમઃ ॥

અહીં પ્રિયતમનું દર્શન અનુભવતાં મરણ થાય છે, તેથી મુખને હસતૂ વર્ણવ્યું છે. તેની ઝાંખામાં અંતરાય ન થાય, તેટલા માટે આંસુ ગળી ગયાનું કહ્યું છે. નાયિકા ધૃષ્ટ કિંવા દેખાવ કરનારી નથી પણ સુશીલ ને કુશીલ છે, તે દષ્ટિ લાગે ધીરી વર્ણવી સૂચવ્યું છે. તે વિન્નેગ કરતાં મરણ પસંદ કરે છે, એ ભાવ મરણની તૈયારી શબ્દથી જણાવ્યો છે. તે દ્વારા અહીં ભાવી મરણનો આક્ષેપ છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ શુભાર છે. કાવ્યપ્રકાશમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનાં દર્શાત તરીકે પ્રસ્તુત શ્લોક આપ્યો છે. નાયિકા પ્રવત્સ્યત્યતિકા છે. પ્રવાસથી વિરમવાનો ધ્વનિ છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. શાદ્દશવિકીડિત હંદ.

લોલૈર્લોચનવારિભિઃ સશપથૈઃ પાદપ્રણામૈઃ પ્રિયૈ—

રન્યૈશ્વાપિ નિવારયન્તિ કૃપણાઃ પ્રાણેશ્વરં પ્રાસ્થિતમ્ ।

ધન્યાહં વ્રજ મદ્ગલં મુદિવસં પ્રાતઃ પ્રયાતસ્ય તે

યત્નેહોચિતમીહિતં પ્રિયતમ ત્વં નિર્ગતઃ શ્રોમ્યસિ ॥૮૪॥

આંસુ ઢાળીં, પગે પડી, સમ હઈ, કે ચાંગલાંએ! કરી

રાકે રાંકડી જે વિદેશ પળતાં પ્રાણેશને, તે ખીંછ;

સાધો મંગળ લગ્ન કંથ! મુખથી બહાણે જ; હોભે ખમા.

ગાઢા ક્નેહ સરીખૂં કાર્ય મુજ જે, તે સુણશે વાટમાં ૮૪

મંગળ લગ્ન-શુભ મુહૂર્ત

પ્રસંગ જરા બદલાય છે. નાયક નીકળવાનું મુહૂર્ત નક્કી કરે છે. તે વખતે નાયિકા પ્રસંગને અનુકૂળ કારમી ધીરજ બતાવે છે, તેની સાથે પ્રધાનોત્તર પ્રાણપરિત્યાગનો નિશ્ચય પણ માર્મિક વચનથી જણાવે છે.

‘વિદેશ જવા તત્પર થયેલા પિયુને તે તે પ્રકારે રાકનારી ખીંછ’ એમ કહેવાથી પ્રતિકૂળ આચરણને લીધે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવી અનુકૂળ આચરણથી નાયિકાએ પોતાનું ધન્યત્વ સૂચવ્યું છે; ‘રાંકડી’

શબ્દમાં વિરહદુઃખની કાયર, કંગાલ એવો ભાવ સમાવી પોતાના મરણોત્સાહનો ખનિ મૂક્યો છે; અને 'સાધો મંગળ લગ્ન' વગેરે શબ્દથી પોતાની દૃઢતા બતાવી છે. 'પ્રાણેશ' ૫૬ પતિપરાયણ વૃત્તિ દર્શાવે છે. વળી 'કથ' શબ્દ અત્યંત પ્રેમ પ્રકારો છે. તેવા ગાઢ પ્રેમને છાજે એવું કાર્ય તે પ્રિયતમની મુશ્કેલીને તાણે થવું, તેના પ્રયાણના નિશ્ચયમાં આડા ન આવવું. કહેવાનો ગૂઢ મર્મ એવો છે કે, કે તમે પંથે પડ્યા પછી મારા મૃત્યુના સમાચાર સાંભળશે ને વિભાસશે, કે તમારા પ્રયાણમાં વિઘ્ન ન આવવા દેવાના આપણા ગાઢ પ્રેમને અનુશુચી નિર્મળ ઉદ્દેશથી જ હૂ કંકણ હૃદયકરી કારમી ધીરજથી મારા પ્રાણનું પ્રયાણ વારી રહી હતી.

અહીં પણ ઉત્સાહ સંચારી ભાવરૂપે પ્રકારો છે. વિરહના મરણાંત દુઃખથી ન કરી અગ્રગણે પિયુને પ્રયાણનું મુહૂર્ત સાધવા કહેવું વગેરે તેના અનુભાવ છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાયિકા પ્રવત્સ્વત્પતિકા છે. પ્રયાણથી વિરમવાનો ખનિ છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. આક્ષેપ અક્ષકાર છે. શાસ્ત્રવિકીરિત હંદ.

ગન્તવ્યં यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा

द्वित्राण्येव पदानि^૧ तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन्मुखम् ।

સંસારે ઘટિકાપ્રણાલવિગલદ્વારાસમે જીવિતે

કો જાનાતિ પુનસ્ત્વયા સહ મમ સ્યાદ્વા ન વા સંગમઃ ॥૮૫॥ -

૧ પદાનિ ૫૦૪ ક્ષેમેન્દ્રની ઔચિત્યવિચારચર્ચામાંથી લીધો છે. ઉક્ત દ્વિના કવિકણ્ઠામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકના છેલ્લા ચરણને અવલંબીને નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:-હહો સિન્ધ સરો વિવેક વહુભિઃ પ્રાપ્નોઽસિ પુણ્યૈર્મયા, ગન્તવ્યં કતિચિદ્દિનાનિ ભવતા નાસ્મત્સકાશાત્કચિત્ । ત્વત્સદ્ગેન કરોમિ જન્મમરણોષ્ઠેદં મૃદીતત્ત્વરઃ, કો જાનાતિ પુનસ્ત્વયા સહ મમ સ્યાદ્વા ન વા સંગમઃ ॥

છે ધાર્યું જવું તો લલે પિયુ ! જલો. કાં આ પરંતુ ત્વરા ?

રૂહો બહાલા ! ડગ બે, મુખાબ્જ મધુરું ભેઈ લજી હું જરા;
સંસારે ઘટમાળના જળ સમૂં આયૂ વહ્યું જાય આ;

કેા જાણે, અહીં આપણું મ મળવું ધારે ફરી વા ન વા ? ૮૫

ત્વરા-જિતાવળ. આયુ-આયુષ્ય. મુખાબ્જ-કર્મજ જેવું મુખ.

અહી પ્રસંગ બહુ બદલાયો છે. વિદેશ જવાની વાતે થઈ ગઈ, નીકળવાનું મુકુર્ત પશુ લેવાઈ ગયું અને ઊપડવાનો વખત પશુ આવ્યો છે. નાયક આલી નીકળે છે. લયડિયાં ખાતી નાયિકા તેની પૂઠે ધસડાય છે. જતાં જતાં ક્ષીરતરુ આગળ છેવટ છટા પડવાનો સમય આવે છે, અને સંબંધીને પાછા વાળી નાયકે આગળ વધી ગંગેલા સાથીઓના ભેળા થવા જિતાવળો થાય છે. તે તકે નાયિકાની આશાનો છેલ્લો તંતુ તૂટી જાય છે; ને તેનું કાળજીનું દડકડે છે. જીવ જોલે ચડતાં સર્વનાશના વૈરાગ્યથી ગદ્ગદ સ્વરે બે ડગલાં થોભી મધુરા મુખારવિંદની છેલ્લી ઝાંખી કરવા દેવા તે પિયુને વીનવે છે. પ્રસંગ અત્યંત કરુણ છે. આ નિરાશામય અસાધારણ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેનાર રસરસને રસમર્મણ કવિની વાણીનું સ્વારસ્ય સમજશે. એક તર્ફ વિગ્રમ આદિ અનુલાવથી પ્રતીત થતા પ્રબળ ઔત્સુક્યે મચાવેલા ક્ષોભ સાથે હૃદયની ઊંડી ગુફાઓમાં ધૂધવતો મુંગાર-રસ ઊછાળા મારે છે. તે જ વખતે બીજી તર્ફ પિયુના વિરહે સર્વનાશના નિરૂવેદથી

પાદાહ્નુષ્ટેન મૂર્ધ્નિ કિશલ્યરુચિના સાપદેશં લિલ્લન્તી
 મૂયો મૂયઃ ક્ષિપન્તી મયિ સિતશવલે લેચને લ્યોલ્તારે ।
 વક્ત્રં દીનવ્રમીપત્તુરદધરપુટં વાક્યગર્મં દધાના
 યન્માં નોવાચ કિંચિત્સ્થિતમપિ હૃદયે તન્મનો મે દુનોતિ ॥૮૬॥

અંગૂઠાએ ખણ્ણતી અવનિ કંઈ મિથે પાય ટીશી સમાએ,
 ભાળંતી મુજ સામું સિત શવલ બ્હોંકી લોલ દટે અહા એ
 લલ્લન્તી નમ્ર મ્હોના તરવર અધરે ખોલ આબ્યા છતાં એ
 ખોલી હેંધૂ ન ખોલી વિધુર રસિકડી, ચર્ચરે ચિત્તમાં એ. ૮૬

મિથ-નિમિત્ત, બ્હાનું, સિત-ધોળી. શવલ-કીકીના કાળા
 ભાગની તથા નેત્રના ધોળા ભાગની ડાયા મળી જવાથી ચિત્ર વર્ણની
 લોલ-ચંચળ. નમ્ર-નીચું નમેણું. તરવર અધર-કંપતો નીચડો આદિ.
 વિધુર-ભાગ્યાર.

અહીં અંગૂઠે ભોંમ ખણ્ણવાથી વિવાદનું ગોપન છે. દષ્ટિને ધોળી
 અને ચિત્રવર્ણની કલાથી વિકળપણાનું, અને તે દારા હૂંપાવવાનો
 પ્રયત્ન કર્યા છતાં એ પ્રકાશના હૃદયક્ષોભનું સૂચન છે. વળી બ્હોંકી
 લોલ દટિએ ભાળ્યાથી વિરહના ત્રાસનો અને દીનતાનો આક્ષેપ છે.
 તેમ જ ઓઠે ખોલ આબ્યાનું જણાવ્યાથી તીવ્ર ઉત્કંઠાનો નિરૂદ્ધેશ છે,
 તથા નીકળવા તત્પર અવેશ પિયુને ના કહેવામાં કે વારવામાં અપ-
 શુદ્ધનની ભીતિથી દડતા ધારણ કરી મૌન રહ્યાથી પતિપરાયણપણાનો
 ખ્યાન છે. વિધુર સજ્જ દડતાનું દુર્નિમખણું બનાવે છે. એ રીતે અ-
 વહિત્ય, આવેગ, દેન્ય, વિવાદ, ઔત્સુક્ય આદિ નાપિકાગત આવનો
 ઉપક્ષેપ છે. ‘ચર્ચરે’ ક્રિયાદિ સજ્જ નામકની કાર્યપરચકના અને તેનો
 પરાતાપ સાથે સૂચવે છે.

અહીં નાપિકાની પ્રણાલિસમયની દશાના નામકના મન ઉપરના
 સંસ્કારથી પ્રકટતો, અને હૃદયની વિકસવતા રૂપી અનુભાવથી પ્રતીત

યતો સ્મરશ્ચ નામે મંચારી લાવ છે, તે નાચિકા રૂપી આલંબન અને તેના દર્શાતર રૂપી હૃદયપતને અવલંબીને રતિ સ્થાપીથી જામેલા વિપ્રલંબને દીપાવે છે સંભોગ નર્મ છે. સ્વચ્છરા હંદ.

યાસ્યામીતિ સમુષતસ્ય ગદિતં વિશ્રગ્ધમાકર્ણિતં
ગચ્છન્ દૂરમુપેક્ષિતો મુહુરસૌ વ્યાવૃલ્ય તિષ્ઠન્નપિ ।
તચ્છૂન્યે પુનરાસ્થિતાસ્મિ ભવને પ્રાણાસ્તં એતે દઢાઃ
સહ્યસ્તિષ્ઠત જીવિતવ્યસનિની દમ્ભાદહં રોદિમિ ॥૮૭॥

નીરાંતે પતિનાં 'પ્રિયે ! જાજૉ છું' એ વેણુ રહી સાંભળી;
કયાં સુધી વર્જો થોભતા વર્જો વળી બહાલા હવેખ્યા વળી;
જેઠી આવી છું નાથશૂન્ય સદને; પ્રાણે રહી છું ધરી;
જોપાગાજો જી જીવની છું સગલી; મોંધાઈ મૂકો, સહી ।૮૭

વળી-પાછા કરીને. વળી વળી-વારંવાર. સદન-ઘર. ધરી રહી છું-ધારણ કરી રહી છું.

પિયુ વિદેશ વિદાય થયા પછી આ પ્રેષિતપતિકાનું સખી પ્રત્યે બોલનું છે. અહીં જીવતરના વિદેષથી અને પોતાના પંડની અવગાથી પ્રકાશતો નિરુવેદ પ્રવાસ વિપ્રલંબ સુંગારને પોષે છે. ત્રીજા ચરણમાં વિષાદ છે, તે નિરુવેદનો સહકારી છે. સંભોગેઅગ્રણ્ય સુંગારી નર્મ છે. આર્દ્રલવિકીડિત હંદ.

આલમ્બ્યાદ્ગણવાટિકાપરિસેરે ચૂતદ્રુમે મજ્જરી
સર્પત્સાન્દ્રપરાગલમ્પટરણદમૃદ્ગાદ્ગનાશોભિર્નામ્ ।
મન્યે સ્વાં તનુમુત્તરીયશકલેનાચ્ચાચ વાલ્ઞ સ્ફુર-
ત્કણ્ઠગ્ધાનનિરોધકમ્પિતકુચશ્વાસોદ્રમા રોદિતિ ॥ ૮૮ ॥

ગુંજે મંજુલ મેહા, ભરી મંધુકરી આગા પરાગે જહીં
એવી આગની મંજરી, ઘરતણી વાડી વિશે હાં ! ગ્રહી,
દમો દાળીં મુખે મૂંગે, ધડકતે ઉરે ભેંસાસે ભરી,
તણે, રાંકડીં રાય એ ચટતણા છેડે વધુ આવરી. ૮૮

મંજુલ-મધુર. મંધુકરી-ભમરીઓ. પરાગ-આંખાના મોરમાં રહેલો.
પીગચો. ખુશબોદાર જૂકા. આગની મંજરી-આંખાના મોરની ડાખળી.
ભેંસાસ-દિગ્ધવાસ. વધુ-શરીર. આવરી-દાંડી.

વસંત ઋતુ એસતાં પશુ પત્નીને મળી ન શકતા વિયોગી પ્રવા-
સીની આ ઉક્તિ છે. અહીં 'હા' ઉદ્ગાર અને 'રાંકડી' આદિ વિશે-
પણના પ્રયોગથી નાપકમત વિવાદ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે.
વસંત પહેલાં આવવાનું વચન ચૂકવું એ તેનું કારણ છે. 'હવે આ
વસંતમાં પ્રિયારું મં થશે !' એ વિચાર વિવાદને પોષે છે. અહીં
નાપિકાગત આવેશ નામે ભાવનું પ્રદર્શન છે. દમો જીપજવો એ તેનો
અનુભાવ છે. પિયુનો વિયોગ આસંજન છે, અને આંખાને મોર આ-
વશે તે ઉદીપન છે. વેપથુ, અથપાત, વૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવ
તેના સદહારી છે. આ પ્રવાસ વિપ્રલંભ સુંગારનો દર્શાવ છે. નાપિકા
મુખા પ્રોપિનપતિકા અને નાપક અનુદૂગ છે. સંભોગેન્દ્રશ્વ સુંગારી
નમં છે. શાંદૂલચીકીડિત હંદ.

ધીરં યારિધસ્ય યારિ કિરતઃ શ્રુત્વા નિર્શયે વ્યનિં

દીર્ઘોન્નસમુદશ્રુણા વિરહિણીં ત્વાં ત્વિં વ્યાયતા ।

અપ્યન્યેન વિમુક્તકળ્ઠમસ્થિલાં રાત્રિં તથા કન્દિતં

માર્ગણીઃ પુનરન્વગસ્ય વસતિર્ગ્રામે નિષિદ્ધા યથા ॥ ૮૯ ॥

ગાત્રી ગેપનીં વૃષ્ટિ ને ગરજના અર્ધીં નિશાની સુહી
ઝહા આમર્યો આંમુહાં ગરીં ગરી બાળા ઝરંતી રમરી
છાતીકાટ પ્રવાસીં રાત અખિલે એવો રડ્યો, કે દ્રરી
ગાગે ત્યારથીં પંથોને ઉતરવા દેવાનીં બંધી કરી. ૮૯

આ શ્લોકમાં વર્ષા બેસતા પહેલાં વાયદા પ્રમાણે ધર ભણી વળતાં રસ્તામાં મેઘનો ઉદય જોઈ ફિકરમાં પડેલા પ્રવાસીનું વર્ણન છે. પ્રિયાનું કાચું હાથ અને વિરહનો અનનુભવ બતાવવા 'બાળા' શબ્દ મૂક્યો છે. મધરાતે આસનાવાસના કરવા પાસે સખીઓ નહિ હોવાથી મેઘની ગર્જના સાંભળી અધીરી મુઝ્યા કદાચ દેહ છાંડશે, એવા અનર્થનો આક્ષેપ છે. મધરાત અને મેઘના અંધકારથી પંથે પડવાનો પ્રતિરોધ સૂચવ્યો છે. 'ગામે મુસાફરને ઉતરવા દેવાની બંધી કરી' એ વાક્યમાં વિયોગી રસિક પ્રવાસીના વિજ્ઞાપથી અરસિક ગામડિયાનાં જડ હૃદય પણ વિરહવેદનાના વેગથી ભેદાંઈ ગયાં, એવો ભાવ સમાવી વિજ્ઞાપના અત્યંત કરુણત્વનો ધ્વનિ જાપાવ્યો છે.

અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. એકાએક મેઘોદય, ગાદ સંતત વૃષ્ટિ, અને ગંભીર ઘોર ગર્જનાથી પ્રિયાની માઠી વહેનો વિચાર તે તેનું આલંબન છે. મધ્ય રાત્રિનો સમય તેનું ઉદીપન છે. છાતીકાદ રુદન એ તેનો અનુભાવ છે. બીજા ચરણમાં ચિંતા નામે સંચારી ભાવ છે, તે આવેગનો સદકારી છે. પ્રવાસ વિપ્રસંગ શૃંગાર છે. ભય નર્મ છે. ગામડિયાનાં હૃદય ભેદનારૂં વિરહવર્ણનરૂપ કારણ પ્રસ્તુત છતાં ધર્મશાળામાં પ્રવાસીને ઉતરવા દેવાની બંધીરૂપ અપ્રસ્તુત કાર્યના નિરૂદ્ધેશને લીધે અપ્રસ્તુતપ્રસંસા અલંકાર છે. શારૂલ-વિકીરિત હંદ.

મલયમરુતાં ત્રાતા યાતા વિકાસિતમલ્હિકા—

परिमलगरो भग्नो म्रीष्मरूचमुत्सहसे यदि ।

धन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किं नख्छिन्नं स एव धनंजयः^૧ ॥ ૯૦ ॥

૧ યાતા પાઃ કુલ્લયાનન્દમાંથી લીધો છે. અસહમાં ઘાતા છે. આ શ્લોકના છેલા ચરણની કહેવતને અપ્પય દીક્ષિત આંદ્રિમતિ-પ્રસિદ્ધ કહે છે.

ફૂલવો ફૂલવી ફૂલો ફૂલ્યો સમીરણ દક્ષિણે;
મહમહ યતો હાર્યો ફારે સ્કુરી સ્કુરી ગ્રીષ્મ;
કદીક ધન હે ! આણે તું એ કઠોર પિયુ બળે.
ગઈશું ? ધણ જે લાવે વાળી ધનંજય તે વળે. ૯૦.

ફૂલ્યો-ફૂલી ગયો, પાર થઈ ગયો. સમીરણ દક્ષિણે-મલયાયજનો
પવન પશુ. ફાર-સુવાસ. ગ્રીષ્મે-ગરમીની મોસમ પશુ. ધણ-ગાયોનું
ટાળું. ધનંજય-કૌરવ વિરાટ દેશના રાજાની ગાયો હરી ગયા હતા, તે
પાછી વાળી લાવનાર અર્જુન; અહીં લાક્ષણિક અર્થ તેના જેવો બહાદુર.

વર્ણન અને ગ્રીષ્મની ઉદ્દીપનસામગ્રી વ્યર્થ ગઈ ને કંઈ હાલ્યાના
પિયુ ન આવ્યા, તે વર્ષા ઋતુમાં કાલ્પકચરણે લીધે રસ્તા અટકી
પડ્યાથી ઘેર પાછા આવશે; જે આસાએ જીવતી પ્રેપિતપતિકા નવા
ઉદય પામતા મેધને જોઈ ઉપર પ્રમાણે તેને સંબોધે છે; અહીં 'કદીક'
આદિ પદ્યો પ્રતીત યતો વિતક નામે સંગારી લાવ છે. દૈન્ય તેનું
સહકારી છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ સંગાર છે. પ્રેપિતપતિકા નામિકા છે.
સંબોગેચ્છાંરપ સંગારી નર્મ છે. લોકોક્તિ અલંકાર છે. અપ્યય દીક્ષિત
કવલયાનંદમાં એને લોકોક્તિ કરવા મથે છે. હસ્તિની હંદ.

આદ્યપ્રસરં પ્રિયસ્ય પદવીમુદીત્ય નિર્વિણ્ણયા

વિન્ધિન્નેષુ પથિષ્વહઃપરિણતૌ પ્વાન્તે સમુત્સર્પતિ ।

દત્તૈકં સશુચા ગૃહં પ્રતિ પદં પાન્યાસ્રિયાસ્મિન્ ક્ષણે

મા મૂદાગત ઇત્યમન્દવલિતપ્રીત્વં પુનર્વીક્ષિતમ્ ॥ ૯૧ ॥

બેઠતું પંથોનું બેઠણ બંધ ચડિયું, ફહાડે ગયો આથમી,
ને અંધાઈ રહ્યું રમી, તંહી લગી જાચી જોચી ટોકથી
ખેચી આંખ વિલોકી વાટ હગલું બેહોશ પાછું ભરી,
'આવંતા દહીં હોય કંધ' કરીને જોયે વળી બાપડી. ૯૧

અહીં ઔત્સુક્ય નામે મંચારી લાવ છે આખ ખેંચી જતી ડોકે
પિયુની વાટ જોવી એ તેનો અનુભાવ છે પિયુ ન આવ્યાથી 'બેટાશ'
શબ્દ વડે વિપાદનો ઉદય વર્ણ્યો છે, તે કરીને જોનારપ અનુભાવથી
પુન પ્રકાશતા ઔત્સુક્યની દીક્ષિમાં સહકારી બને છે 'બાપડી' પદ
વળીને પાછૂ જોતાં પિયુને ન દીધાથી પ્રગટતૂ દૈન્ય સૂચવે છે પ્રવાસ
વિપ્રલભ શુભાર છે નાયિકા મધ્યા પ્રોપિતપતિકા છે સંભોગેચ્છારપ
શુભારી નર્મ છે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે શાર્દૂલવિકીડિત ૭૬.

પત્ર ન શ્રવણેઽસ્તિ વાપ્પગુરુજોર્નો નેત્રયો કન્નલં

નો^૧ રાગોઽધરપલ્લવે ચરણયોસ્તન્વ્યા ન ચાલ્લજ્જક ।

વાર્તોઽષ્ટિતિપુ નિષ્પુરેતિ મવતા મિચ્ચૈવ સંભાવ્યતે

સા લેલ લિલ્લુ શ્ચુતોપકરણા ન્યાયેન કેનાધુના ॥ ૧૨ ॥

કાને છે નહિ તાલપત્ર, રડતાં નેને નથી કાજળે,

પાન્ડીએ અળતો નથી જ, અધરે એને નથી તાબૂળે,

ખાલી ઠઠુંણ કાળજાનીં મનથી માનો તમે તન્વીને.

શાણે સાધન બોધીર્ણી બોધીર્ણી વીંનવે, બહાલા, લખી? ફહો મને.૬૨

સમાચાર ન લખ્યા બાળત કપડો દેતા નાયક પ્રત્યે નાયિકા
તરફથી આવેલી દ્વિતીય આ બોલપૂ છે અહીં શરીરમંડકાર આદિ
કાર્યના પરિત્યાગને સીધેના માલિન્યથી પ્રતીત થતો દૈન્ય નામે સચારી
ભાવે પ્રવાસ વિપ્રલભ શુભારનૂ પોષણ કરે છે પ્રિયની અસૌક્ય
અવસ્થા ચિતરી છે નાયિકા પ્રોપિતપતિકા અને દ્વિતી નિષ્ઠાયા છે
મંભોગેચ્છારપ નર્મ છે કાવ્યલિંગ અનકાર છે શાર્દૂલવિકીડિત ૭૬

અધ્ધિજ નયનામ્બુ વન્ધુષુ કૃત તાપ સર્વાપ્વાહિતો

ન્યસ્ત દૈન્યમશેષત પરિજને ચિન્તા ગુરમ્યોઽર્પિતા ।

^૧ અસલમા નો રાગોઽધરપલ્લવે બદલે રાગ પૂર્વે રવાધરે
છે નવો પાઠ કલ્પિત છે.

અથ શ્વઃ કિલ નિર્વૃત્તિં વ્રજતિ^૧ સા શ્વાસૈઃ પરં સ્થિયતે
 વિશ્રમ્યો ભવ વિપ્રયોગજનિતં દુઃખં વિમત્તં ત્વયા ॥ ૯૩ ॥
 અર્પી આધિ વડીલને, સમરખ્યાં સંઘર્ષીને આંસૂડાં;
 દાસીને દર્ધ દીધ દૈન્ય, સર્પીને સંતાપ સોંપ્યો સદા;
 છે શ્વાસે જ પીંડાય, તે ય તજશે એ આજકાલે હહા !
 ચિંતા નાય ! નથી હવે; વિરહની વીતી રહી છે. વ્યથા. ૯૩

નાયિકાની ખજાર પૂછતા દ્વરસ્થ નાયકને નિમ્નજ્ઞાર્યાં દ્વતીરૂં આ
 કહેવું છે. અહીં આધિ, સંતાપ આદિ યર્ધ યર્ધ સમવાથી મરણ નામે
 મૃત્યુવાદી ભાવનો આલેખ છે. તે પ્રવાસ વિપ્રલંભ સંગ્રારને પોષે છે.
 પાસ્યાયનસૂત્ર પ્રમાણે મૂર્છા નામે કામાવસ્થા છે. પર્યાય અર્થકાર
 છે. કપકાનાં વચન રૂપી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિતિ હંદ.

જન્યોન્યપ્રથિતારુણાદ્ગુલિનમત્પાણિદ્વયસ્યોપરિ

ન્યસ્યોદ્ધ્વાસવિકમ્પિતાધરદલં નિર્વેદશૂન્યં મુલમ્ ।

આમીલક્ષ્યનાન્તવાન્તસલિલં શ્વાન્યસ્ય નિન્ધસ્ય વા

કસ્યેદં દદસીદદં પ્રતિદિનં દીનં ત્વયા સ્મર્યતે^૨ ॥ ૯૪ ॥

૧ અસલમાં અથ શ્વઃ પરનિર્વૃત્તિં મસતિ છે. નવો પાક
 સુમાપિતાબલિમાંથી લીધો છે. ખીજા ચરણમાં ન્યસ્તં પાક છે, તે
 પછી તેમાંથી લીધો છે. અસલમાં દત્તં છે.

૨ સરખાવે શાર્દૂલધરપદ્ધતિ, શ્લોક ૩૪૧૪, નામ રહિત, પદ્મા-
 પ્રપ્રથિતાધુવિન્દુનિકરેમુક્તાફલસ્પર્ધિમિઃકુર્વત્યા દરદાસદારિ-
 દ્વદયે દારાવલીમૂષણમાલાલેલાલમૃણાલનાલબલયાલંકારકાન્તે
 કરે ધિન્યસ્થાનનમાયતાક્ષિ સુકુલી કોડયં ત્વયા સ્મર્યતે ॥

જોડી આંગળીઓ પ્રવાળ સરખી, વાળેલ પાણિદ્રયે
મૂકીને મુખ શૂન્ય, દીન નયનો ઢાળી ભર્યા આંસુએ,
ઊડા શ્વાસથી તવરંત અધરે પીડાઈ નિત્યે ઉરે
કે આ ધન્ય અધન્યની જ અથવા તું પ્રીતિ તન્ની કમરે ૯૪

પ્રવાળ-પરવાળાં પાણિદ્રય-એ હાથ. સ્મરે-મંભારે છે

અહીં ધ્યાનાવસ્થારૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતો ચિંતા નામે સંચારી
ભાવ પ્રવાસ વિપ્રલબ્ધ સુંગારના પોષણ કરે છે. અશ્રુપાત, વેપલુ આદિ
સાત્ત્વિક ભાવ તેના સહકારી છે. નાયિકા પ્રાપિતપતિકા છે. તે નિરતર
નાયકને ઝખ્યા કરે છે માટે તેને ધન્ય કહી કરી, આવી પ્રેમાળ નાયિકાને
વીસારી તે વિદેશ રખડે છે માટે તેને અધન્ય કહ્યો છે. નાયિકાગત
સંભોગ-હારૂપ સુંગારી નર્મ છે. સ્વભાવાકિત અવંકાર છે શાર્દૂલ-
વિકીડિત ૭૬,

અયોગ વિપ્રલબ્ધ

ચંદુલનયને શૂન્યા દષ્ટિઃ કૃતા સ્વલુ કેન તે

ક હૃદ સુકૃતી દષ્ટવ્યાનામુવાહ ધુરં પરામૂ ।

યમભિલિખિતપ્રફયૈરજ્ઞૈર્ન મુચ્ચસિ ચેતસા

વદનકમલં પાણૌ કૃત્વા નિર્મીલિતલોચના ॥૧૫॥

સુતનુ ! તવ આ શાણે ચંદુ અકાર સૂનાં બન્યાં ?

નરવર કયાકેશાં પૂરાં જ લાગ્ય લલાં લબ્યાં ?-

મુખડૂં કરમાં મૂકી જેને મિચેલ વિદોચને

ઉર રહી રટે ચિત્રેલી કે છળી શી છળીલી હે ! ૯૫

અહીં અયોગ વિપ્રલબ્ધ સુંગારના ચિંતન નામે પ્રકારના નિરૂપણ
છે. સનકારપણુ, સ્તબ્ધપણુ આદિ વિકારથી પ્રતીત થતી જડતા તેન
પોષણ કરે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં મન સગ અને બીજે ચિત્તારંગ નામે

કામાવસ્થા જે કહી છે, તેનું આ ચિત્ર છે એષ્ટાદ્ય મનોગેચ્છારૂપ
શુભાગી નર્મ છે ઉપમા અનકાર છે હરિણી ૭૬,

किं बाले मुग्धतेयं प्रकृतिरियमथो रौद्रता किं नु कोप
किं वा चापन्यमुच्चैर्व्रतमुत किमु ते यौवनारम्भदर्पः ।

यत् केशालापवक्त्रस्मितललितकुचभ्रूविलासावलम्बै
स्वस्यो लोकस्त्वदीयैर्मनसि विनिहितैर्दृढतेऽमीभिरार्य १ ॥ ९६ ॥

આ તે શુ મુગ્ધતા, કે પ્રકૃતિ જ તુજ, કે કોપ, કે ક્રૂરતા છે ?
એકા સ્વચ્છંદ કે છે, નિયમ પરમ છે, તોર તારુણ્યના છે ?
કે વેણુ, વક્ત્ર, નેણુ, કુચતટ, ઠટિએ હાસ ને વાગ્વિલાસે
ખાળા ! તું આમ ખાળે ત્રણ પુરજનના સ્વસ્થ ચિત્તો હુતાશે ! ૯૬

મુગ્ધતા-અસ્હડપણુ, પ્રકૃતિ-સ્વભાવ વેણુ-વેણી વક્ત્ર-મુખ
દટતર-અચળ વાગ્વિલાસ-ખોખવાની છટા હુતાશ-અગિ

અહીં અયોગ વિપ્રનલ શુભાગ નમાઓ છે વિતર્ક નામે સંચારી
ભાવ તેનું પોપણુ કરે છે કામબાધા વિને અમિની ભ્રમણાને લીધે
પ્રકાશતો મોહ વિનર્કનો સહકારી છે હૃદયના દાહથી પ્રસરતા નાથ
કની ઉન્માદશાના પ્રતાપનું આ નિરૂપણ છે નાયિકા મુગ્ધા છે
તેના અગની અને તેની એષ્ટાની કામામિ પ્રગટાવવાની શક્તિએ
કરીને તેના રૂપનાવણના અતિશયનો ધ્વનિ છે દીપ્તિ નામે નાટ્યા
લકાર છે. મનોગેચ્છારૂપ શુભાગી નર્મ છે અતિશયોક્તિ અનકાર છે
સમ્બરા ૮૬

૧ સરખાવો દામોદરભદ્રકૃત કુટ્ટનીમત । ૧૨૮ । કિં સૌમા
ગ્ધમદોઽય યૌધનલીલામિરૂપતાદર્પ । સદનમમોપનતા
તિવા ન ઘટુ મન્યસે ચેન ॥

અસલ્વાલિતૈ પ્રેમાદ્રિદ્રૈર્મુહુર્મુકુલીકૃતૈઃ

ક્ષણમભિમુલૈર્લજ્જાલૈર્નિમેષપરાદ્મુલૈઃ ।

હૃદયનિહિતં માવાકૃતં વમદ્ગિરિવેક્ષણૈઃ

કથય સુકૃતી કોડયં મુઘે ત્વયાપ નિલેખ્યતે ॥ ૧૭ ॥

ધોરી, રસબોની, તિર્છી, અર્ધી ખોડેલી વળી વળી,

ક્ષણભર ઠરી રહેતી, લાજ ચળતી વળી બહોલી,

લલિત નજરે લાગે તૂ આ કૃતાર્થ કયો સહી

રતિ હૃદયની રહી ઘેલી ! નિમેષ બૂલી જઈ? ૯૭

રસબોની-રનેહથી ચળકતી તિર્છી-વાંકી. ચળતી-ચળવિચળ
બનતી બહોલી-ચકિત, વિકળ કૃતાર્થ-લાઅશાળી રતિ-પ્રીતિ

અહીં અભિલાષાત્મક પૂર્વાનુરાગ કિંવા અયોગ વિપ્રલસ શૃંગારની અક્ષુ પ્રીતિ અવસ્થાનું નિરૂપણ છે નાયિકાની રતિ સ્થાપી છે, નાયક આનમન છે, અને તેનું અતીતિક રૂપ આદિ ઉદીપન છે નજર રનેહથી ચળકતી, બીરુત્વથી મદ, માંખીની લાયસાથી વાંકી, હૃદયથી મિચાવણી, કૌતુકથી ઠરતી, શરમથી ચકિત બની ચળવિચળ થતી અને દર્શનકાર્યમા લીન બનવાથી નિમેષ બૂલી જતી કલાથી પ્રતીત થતા બીરુત્વ, અભિલાષ, ઔત્સુક્ય, હૃદય, ધૃતિ, મીઝા અને જડતા એ લાવે. રસને દીપાવે છે અહીં મદિરા, સ્તિષ્ઠા, જિદ્દા, મુકુલા, લગ્નિતા, વિપ્રાન્તા અને વિકોદા નામે મરતનાટપશાસ્ત્રમાં કહેલા દષ્ટિના ભેદ દ્વંકામાં જણાવ્યા છે, તથા શૃંગાર રસને અનુકૂળ કીમીનું ચિવર્તન કર્મ વર્ણવે છે વળી હેલા નામે નાટ્યાનંકાર પણ ઉપગના શ્લોકમાં સમાયે છે 'તૂ આવી રીતે આના પ્રત્યે જુએ છે, માટે એનામાં આસકત છે,' એનું અનુમાન અહીં નીચળે છે એ અર્થશક્તિથી પ્રતીત થતા અનંકાર શૃંગારધ્વનિનું અંગ છે ખીજા ચરણથી નાયકની પણ અનુરાગયુક્ત એણે અનુલક્ષિત છે, કેમકે રનેહરહિત પુરુષ પ્રત્યે નાયિકાની દષ્ટિ સન્નમયુક્ત નથી બનતી, એમ

અર્જુનવર્મેદેવ કહે છે. બીરુપ, અભિલાષ, ઔત્સુક્ય, કર્પ, ધૃતિ અને જડતાનું સૂક્ષ્મ સૂચન હોવાથી આ કૈશિકીવૃત્તિનું નર્મસ્ફેટ અંગ બને છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. હરિણી હંદ.

સા વાલ્ય વયમપ્રગલ્ભવંચસઃ સા સ્ત્રી વયં કાતરાઃ

સા પીનોન્નતિમત્પયોષરયુગં ષત્તે સસ્વેદા વયમ્ ।

સાક્રાન્તા જપનસ્થલેન ગુરુણા ગન્તું ન શક્તા વયં

દોષૈરન્યસમાગ્રયૈરપટ્વો જાતાઃ સ્મ દ્વલ્લદમુતન્ ॥ ૯૮ ॥

ખાખા એ; પણ વેણુ છે અમ બહોલાં. સ્ત્રી એહ; દીલા અમે.

ધારે એ સ્તનભાર; ખિન્ન પણ જે, તે તો અમે આ છિયે.

એના સ્થૂળ નિર્વંજ છે; પણ અમે આ પાંગળા. કેમ એ ?

દોષો અન્યતણા ફળે અંવરને, અત્યંત આશ્ચર્ય તે । ૯૮

અહીં વાણીના બહિષ્કારથી જડતા, દીલાપણથી વિરહનો ત્રાસ, હર ખિન્ન થવાથી વિષાદ અને પાંગળાપણથી શરીરના શૈથિલ્ય દ્વારા આનિનું સૂચન છે. તે જડતા, ત્રાસ, વિષાદ ને આનિ એ ભાવ કાર્યકારણના વ્યધિકરણથી લીપજેલા, સંચારી ભાવરૂપે પ્રદર્શિત વિરમ-યના સદકારી છે. અયોગ વિપ્રલંભ યુગાર છે. અસંગતિ અલંકાર છે; જેને વામન વિરોધ નામ આપે છે, અને ક્ષોભદેવ વ્યધિકરણ ચિત્ર હેતુ કહે છે. અહીં પ્રલાપ નામે કામદયાનું નિરૂપણ છે. સંભોગેચ્છારૂપ યુગારી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

દહતિ વિરહેઽન્નાનિ મીઠાં તનોતિ સમાગમે

હરતિ હૃદયં દટ્ટઃ સ્પૃષ્ટઃ કરોત્યવશાં તનુમ્ ।

૧ અસંગતિ પહેલા ચરણમાં વયમપ્રગલ્ભમનસઃ અને ચોથામાં દોષૈરન્યસમાગ્રયૈરપટ્વો પાડ છે. નવા પાડ અલંકારસર્વસ્વ-માંથી લીધા છે.

ક્ષણમપિ સુખં તસ્મિન્ પ્રાપ્તે ગતે ચ ન લભ્યતે

કિમપરમતાશ્ચિત્રં યન્મે તથાપિ સ વલ્લભઃ ॥ ૯૯ ॥

વપુ મ્હદ દઈ જાળે; લાજે, મળી, પિયુ મૂઝવે;

નિરખી હરીં લે હેયું; સ્પર્શીં સ્વભાન ભૂલાવીં દે;

મુખ નવ લવે સંભોગે ને વિભોગ વિશે લહું.

તદપિ મુજ એ બહાલા બહાલા. વિચિત્ર વિશેષ શું? ૯૯

વપુ-શરીર. મ્હદ-અયોગ. જાળે-પ્રગળે, બાળે. સ્વભાન-પોતે કાણુ છે તેનું ભાન. લવે-લેશમાત્ર પશુ.

અહીં અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગારની અભિધાપ દશાનું મધુર નિરૂપણ છે. નાયિકા મુઝા છે. તેની સ્થાથી રતિને સંચારી ઔત્સુક્ય પોષે છે. વિશેષોક્તિ અસંકાર છે. દરિણી હંદ.

આસ્તાં વિશ્વસનં સર્ત્વીપુ વિદિતાભિપ્રાયસારે જને

તત્રાપ્યર્પયિતું દરં સુરચિતાં શક્તોમિ ન મીઢયા ।

લોકોઽપ્યેય પરોપહાસચતુરઃ સૂક્ષ્મેઙ્ગિતજ્ઞોઽપ્યલં

માતઃ કં શરણં વ્રજામિ હૃદયે જૌર્ણોઽનુરાગાનલઃ ॥ ૧૦૦ ॥

ખોલી ને દિલ કહેવું કાંઈ સખીને, કહે જ તે તો રહ્યું;

જાણું હું મન તેનું, તોય શરમે મીઠે ન માંડી શકું;

લોકે લોક જ, તે હસે જ કંઈ એ ચેષ્ટા લહી. ક્યાં જઈ ?

કોને હઃખ કહું ? જળું રતિતણા જીર્ણવરે ઉર હું. ૧૦૦

આ કલકન્યાનું સ્વગત શોચન છે. સખીઓ તેની પ્રીતિને અતુ-ગોદન આપશે કે નહિ આપે, એ અંશયને લીધે તેનાથી તેમને કહેવાતું નથી. તેથી સાવરણ્યસંધિનો સંભવ છે નહિ. નાયકનું દિલ તો તે જાણે છે, તે પૂરેપૂરો એનામાં આસક્ત છે એમ એ સમજે છે. તોપણ કલ-કન્યકોચિત લજ્જાને લીધે તે નાયક સાથે મિટે મિટ પણ મિજાવી શકતી નથી, તો પછી તેને પોતાના મનની વૃત્તિ જણાવવાની તો

વાત જ કેવી ? એથી દૃષ્ટ્યધિનો પણ મંભન રહેતો નથી સમાગમનાં બધાં એ દ્વાર આ રીતે બધ છે. તોપણ વેગજેથી નાપકને નેત્ર ભરી નિરખીને હૃદયનો સંતાપ કંઈક સમોનાય, તે પણ આ અત્યંત ભીરુ નાયિકથી બનતું નથી લોકો વગાર પણ એટલા જોઈ તડ બાંધી વાતો કરે ને હસે, તેના વિચારથી જ તે નામે છે

અહીં હૃદયના મંતાપ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતો વિપાદ અયોગ વિપ્રતલ મૃગારના મંભવરનામે પ્રકારનું સર્વાશે પોષણ કરે છે મંભોપેચાશ્વ સુગારી નર્મ છે અનર્થના સમુચ્ચયને લીધે સમુચ્ચય અવ્યકાર છે શારૂલવિકીડિત ૭૬

ચક્ષુ પ્રીત્યા પ્રસક્તે મનસિ પરિચયે ચિત્યમાનેઽમ્યુપાયે
રાગે યાતેઽતિમૂર્ધિ પ્રસરતિ ચ ગિરા વિસ્તરે દ્વૈતિકાયા ।

આસ્તા દૂરે સ તામત્ સરમસદયિતાલિક્ષ્ણાનન્દલામ-

સ્તત્રેહોપાન્તરધ્યાત્રમણમપિ પરા નિપૃત્તિં સતનોતિ ॥૧૦૧॥

લાગતાં નેન મગે નયન, ઉર ધુની, ભગતા રાગ કેળી,
વાધતા આધિ ચિંતાતર્ણી, વકર્ષી જતા, કામબાધા ઘણેરી,
ને મહેશા સખીના મુખર્ધા પસરતા, શી કથા સાઈકેળી,
બહાલીની શેર્ષધી એ વિચરચૂં-અરપે, શાંતિ ચિત્તે અનેગી ૧૦૧

ચિંતાતર્ણી આધિ-શ. કરનુ તેની વિમાસણુ ડપી મનની પીડા કામ
બાધા-કામનો આધિ સાંધ-આવિગન વિચરનું-જયુ અનેરી-આજ જ

આ પૂર્વાનુરાગ કિંવા અયોગ વિપ્રતલ મૃગારનો દૃષ્ટાન છે પૂ-
ર્વાધર્મા ચતુ પ્રીતિ, મન સગ આદિ અનુભાવ દ્વારા અભિનાય આદિ
પૂર્વાનુરાગની અવગ્યાનું સ્વયં છે ઉત્તરાર્ધના પૂર્વ ભાગમા મયો ૥૨૫

૧ સરખાવો ગા સના રા. ૧૮૮ મહુડ દાપ મળદર પિ-
યાઈ મુદ્દસણ અહમદગંધ । તગ્ગામહેત્તસોમા વિ સ્તિ દિટ્ટા
સુદાપેદ ॥

નિસપ્તાર્યદત્તીનો પ્રયોગ પ્રદર્શિત છે. હર્ષનામે સંચારી ભાવ અહીં રસનૂ પોષણ કરે છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા એ તેનો અનુભાવ છે. મંત્રો-ગેઝલાડપ શૃંગારી નર્મ છે. સ્વધરા ૭૬.

પ્રાસાદે સા દિશિ દિશિ ચ સા પૃથતઃ સા પુરઃ સા
પર્યંકે સા પથિ પથિ ચ સા તદ્વિયોગાતુરસ્ય ।

હંદો ચેતઃપ્રકૃતિરપરા નાસ્તિ મે કાપિ સા સા

સા સા સા જગતિ સકલે કોડયમદૈતવાદઃ ૫૥૧૦૨૥

જ્યાં જાણ ત્યાં ઘર નગરમાં વાટમાં ઘાટમાં તે;

જ્યાં જોણ ત્યાં દિશ વિદિશમાં ઓમમાં ભોમમાં તે;

જાણે નાણે ઉર વિરહમાં અન્ય ના; એક તે તે

તે તે; વિષે તનમય અન્યું ! કેવું અદૈત એ તે ? ૧૦૨

ઓમ-આકાશ ભોમ-પૃથ્વી તનમય-તદ્રૂપ, પ્રિયામય અદૈત-એક
જ પદાર્થ સદૃશે સ્ફુરવો તે.

અહીં જ્યાં ત્યાં પ્રિયાની જ મૂર્તિ જોવારૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતો ઉન્માદ અયોગ વિપ્રલભ શૃંગારને દીપાવે છે. છેવટમાં સચારી ભાવરૂપે સ્ફુરતો વિરમય તેનો સહકારી છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં ઉન્માદ નામે કામાવસ્થા કહી છે તેનું આ નિરૂપણ છે વિશેષપોષિત અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. સ્વાનુરાગપ્રકાશાત્મક શૃંગારી નર્મ છે મદાકાંતા ૭૬

૧ સરખાવો મુળદકોપનિષદ્ ૧૨૧૨ બ્રહ્મવેદમમૃતં પુર
સ્તાદ્ બ્રહ્મ પશ્ચાદ્ બ્રહ્મ દક્ષિણતઃચોક્તરેણ । અધઃચોર્ધ્વં ચ
પ્રસૃતં બ્રહ્મવેદં ચરિષ્યમ્ ॥ સરખાવો વળી ચિદ્વશાલભક્તિકા,
અંક ૧, અહો દયિતાદેતં ઘર્તતે । ૪ અને ચિલ્હણકાવ્ય ૧૨૩૨
પ્રાસાદે સા પથિ પથિ ચ સા પૃથતઃ સા પુરઃ સા પર્યંકે સા
દિશિ વિદિશિ સા ચોર્ધ્વતઃ સા દ્યધઃ સા । હૃથન્તઃ સા ચદ્વિ-
રપિ ચ સા નાસ્તિ દુશ્ય દ્વિતીય સા સા સા સા ત્રિભુવ-
નગતા તન્મય વિશ્વમેતત્ ॥

अमरुशतक.

पूरवर्णी १

श्लोकांतरपूर्ति.

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवान्भुभरनीलम् ।

दमितारचितचित्तानलधूमोदगमणक्या पयिकः ॥ १०३ ॥

व्हालीतणी चित्ताना धूमनीं शंकाथी पंथीं अशशतो,
नेय अवासनीं वांसे धन घेरा घोर घेरातो. १०३

शंका-वहेम. पंथी-मुसाहर. अवास-घर. धन-मेध, वाद्य
माया छंद.

कान्तामुखं सुरतकेठिविभर्दसेद-

संजातधर्मकणविष्णुरितं रतान्ते ।

आपाण्डुरं विलसदर्पोनिमीलिताक्षं

संस्पृश्य हे हृदय किं शतपा न यासि ॥ १०४ ॥

हीशतल्ला अभर्थी व्हालींनू लोचवातं,

प्रस्वेदना कसुयडी मुण्डूं छवातं,

शीडू छंछे, दर्जीं जतां नयने मुडातं,

अंसारो हे हृदय ! कांय नथी रींसातं? १०४

अभ-याड. प्रस्वेद-परस्वेद. वर्णनतिवृत्त छंद.

कान्ते कथंनिद्र गदितप्रयागे क्षणं विनम्रा विरदारिताङ्गी ।

ततस्तमात्रेण्य कदागतोऽसीत्यादिद्रव्य मुग्ध मुदमाससाद ॥ १०५ ॥

દૂહેતાં કથમે કથ કથા જવાની બહીલાઈમેહે ભરો મોહમીણી
‘ક્યારે પધાર્યા?’ કહ્યો નાથ ભાળી લે અંક મુગ્ધા થઈ હૃદયેડી. ૧૦૫

મોહમીણી-શુદ્ધિ ખોઈ બેઠેલી. અંક-આલિંગન આપ્યાનકી ૭૬

જહિહિ સુતનુ માન પસ્ય પાદાનતં માં
ન સ્વલ્પ તવ કદાચિત્ કોપ एवंવિધોઽમૂત્ ।

इति निगदति नाये तिर्यगामील्लितास्या

नयनजलमनल्प मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ १०६ ॥

સુતનુ તજ અબોલા; જો પડયો આ હૂં પાથે,
રસિકડો રોસ આવી કીધ તે ના કદા એ.
મુણી વચન પિયુનું બોલી ના કાંઈ બાળી,
રહ્યો તિરછો નમેલી આખથી આંસુનું ઢાળી. ૧૦૬

સુતનુ-કામળ કરમાયલા અંગવાળી માલિની ૭૬.

तन्वद्गया गुरसनिधौ नयनयोर्यद्वारि संस्तम्भितं
तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तो वियोगोद्भवः ।

मन्ये तस्य निरस्थमानकिरणस्थैषा मुखेनोदगता

आसायाससमाकुलाल्सिरर्णाव्याजेन धूमावली ॥ १०७ ॥

તન્વંગી વડિલો સમક્ષ દગનાં આંસુ ગળી જે ગઈ,
તેણે આંચ વિજોગના અનળની સીંચાઈ હેયા મહી;
માનું તેહતણી ઘણી લપટ જે ગોટાઈ ધૂણી તહીં,

તે આ શ્વાસ લીધે જોડત મધુપોરૂપે ધૂમાઈ રહી. ૧૦૭

તન્વંગી-વિજોગની પીડાને લીધે ગળી ગયેલા સરીરવાળી. દગ-
આંખ અનળ-અગ્નિ. મધુપ-ભમરા. શાફલવિકીરિત ૭૬.

ન જાને સંમુસાયાતે પ્રિયાણિ વદતિ પ્રિયે ।

સર્વાણ્યદ્રગાનિ મે યાન્તિ નેત્રતાં કિમુ કર્ણતામ્ ॥ ૧૦૮ ॥

જે સમ્રે નાવ આવે ને બહાલનાં વચનો લણે,
ન લણું, તે સમ્રે અંગો નેન કાં કાન કાં બને. ૧૦૮
નાવ નાથ, પ્રાણનાથ. લણે-બોલે છે. અનુશ્રુભ હંદ.

નમસિ જલદલક્ષ્મી સાક્ષ્યા વીર્ય દૃષ્ટ્યા

પ્રવસસિ યદિ કાન્તેસ્વર્ધમુક્ત્વા કથંચિત્ ।

મમ પટમવલમ્બ્ય પ્રોહિસન્તી ધરિત્રી

યદનુ કૃતવતી સા તત્ર વાચો નિવૃત્તાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પટ સુજ પકડી ને, પાચના અંગૂઠાએ
ખણી અવનિ, નિહાણી મેહુલો આંમુડાંએ
'પિયુલું, તણું જશે ભો,...' એવું અર્ધુ પ્રિયાએ
કહી કયું કંઈ, તા'વે વર્ણતાં વાણીમાં એ. ૧૦૯

૫૮—વચ. અવનિ-બોધ. આલિની હંદ.

નાન્તઃ પ્રવેશમરુણદ વિમુલા ન ચાસી-

દાચટ રોપપરુપાણિ ન ચાક્ષરાણિ ।

સા કેવલં સરલપદમભિરશિપાતૈઃ

કાન્તં વિલોકિતવતી જનનિર્વિશેષમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ના દાર દીધ, મુખ દેરવ્યું ના, લવાં એ
મઠયાં નહીં, ન કરડાં વચનો કદાં એ;
સામાન્ય અન્ય જન લોગ જ માનિની તે
લેઈ રહી મરણ લોચનિયે પિયુને. ૧૧૦

દાર-આરંભુ દીધ-બંધ કર્યું. વર્ણનનિધા હંદ.

યદ્રાત્રૌ રહસિ વ્યપેતવિનયં વૃત્તં રસાત્ કામિનો-
રન્યોન્યં શયનીયમીદિતરસાવાસિપ્રવૃત્તસ્પૃહમ્ ।

તત્ સાનન્દમિલદ્દશોઃ કથમપિ સ્મૃત્વા ગુરુણાં પુરો
હાસેન્નિદનિરોધમન્યરમિલત્તારં કથંચિત્ સ્થિતમ્^૧ ॥૧૧૧॥

એકાંતે રસની વધંતી તરશે બલ્લભ નર્ધ વીસરી
રંગે જે જુગલે પરસ્પર પૂરી રાતે રતિ આહરી,
આનંદે દમ જોડતાં વડોલની વચ્ચે ક્યમે તે સ્મરી
પેરે જે જોલંટૂં ઢાળી હસખૂં ઢાળી રહ્યાં મિટડી. ૧૧૧

જુગલ—અી પુરુષ, જોડૂ. રતિ—કીડા. દમ જોડતાં—આખે આખ
જોળવતાં શાફૂલવિકીડિત છદ.

લલિતમુરસા તરન્તી તરત્તરક્ષોષચાલિતનિતમ્બા ।

વિપરીતરસાસક્તેવ દશ્યતે સરસિ સા સહ્યા^૨ ॥૧૧૨॥

અંગે તરલ તરંગે હલવી હલવી સરે ઉરે તરતી,
જેથ સહી તરુણીને રતિ ન્યમ વિપરીત આહરતી. ૧૧૨

તરલ—અચળ સર—સરોવર ઉર—છાતી. વિપરીત રીત—જીવદી
કીડા આહરતી—અનુભવતી, કરતી આથા છદ

સતિ પ્રદીપે સત્યમૌ સત્સુ તારામણીન્દુષુ ।

વિના મે મૃગશાવાદ્યા તમોભૂનમિદં જગત્ ॥૧૧૩॥

૧ પૂર્વાર્ધમાં રસની અને ઉત્તરાર્ધમાં મિલત્ શબ્દની પુનરુ-
ક્તિથી અનવીકૃતતાને લીધે વૈરસ્ય જાપજે છે.

૨ સરખાવે ગા સ ૥૪૧૧ તદ્વધિજિદ્વિમગ્નદૃષ્ટ્યા ધા-
રિતરજોદિ ઘોલિરણિમમ્યા । સાલૂરી પદ્ધિધિમ્બે પુરિસામન્તિ
વ્ય પદ્ધિદાહ ॥

દીપ છે, દેવતા એ છે, હે ચંદ્રે, છે જ તારકે;
 નથી તે સુંદરી; તેથી વિશ્વે સૌ અંધકાર છે. ૧૧૩
 દીપ-દીવો તારક-તારાઓ વિશ્વ-બ્રહ્માંડ, જગત અનુક્રુષ ૭૬.

સા યૌવનમદોન્મતા વયમસ્વસ્થચેતસ ।
 તસ્યા હાવણ્યમક્ષેપુ દાહોઽસ્માસુ વિજૃમ્મતે ॥૧૧૪॥

તરુણી મદપૂર્ણા એ, ના હૈયુ અમ હાથ રૂહે;
 સદૃશ્યું તન તેનું ને લૂણાયાં અમ ગાત્ર છે ! ૧૧૪
 લૂણાયાં-ખવાયાં, ક્ષીણ બન્યાં ગાત્ર-અમ અનુક્રુષ ૭૬

સાલક્રકેન નવપલ્લવ-કોમલેન
 પાદેન નૂપુરવતા મદનાલસેન ।
 યસ્તાદ્યતે દયિતયા પ્રણયોપરોધાત્
 સોઽર્જીકૃતો ભગવતા મકરધ્વજેન ॥૧૧૫॥

આવેગથી વિતનુના અલખેલી વદ્ધા
 પાયે ફૂળી ફૂંપળ શા અળતે ભીંજેલા
 જે રૂમઝૂમ ઝૂંઘી રાગભરી હશે છે,
 તે પંચખાણુ ભગવાન કળૂલી લે છે. ૧૧૫

આવેગ-આવેશ, અણુગ્રણાટ વિતનુ-કામ વદ્ધા-સચોટ ને નોર-
 દાર નદિ એના રાગ-(૧) પ્રીતિ, (૨) કોપ પંચખાણુ-પાય ખાણુવાળો
 હામદેવ તે-આસોપાતવનો નવો ગુચ્છ વસંતતિલકા ૭૬

અમરુશતક.

પુરવણી ૨.

અર્થાતરપૂર્ત.

ચિન્તામોહવિનિધલેન મનસા મૌનેન પાદાનતઃ .

પ્રત્યાલ્યાનપરાદ્મુલ્લઃ પ્રિયતમો ગન્તું પ્રવૃત્તો યદા ।

સર્વદૈરલસૈર્ નિરન્તરલુટદવાપ્પાકુલૈરીક્ષણૈઃ

આસોત્કમ્પિકુચં નિરીક્ષ્ય સુચિરં જીવાશયા વારિતઃ ॥૨૬॥

‘શું થાશે ? કયશે શું ?’ એ મૂંઝવણે પાથે પડ્યા મૌનથી,
સોદે તે તરછોડતાં ઉર ખીંચી જતાં પિયુંજી તજી
ગાઠા આસથો હાંકતી, જળભરી દીલીવીલી દષ્ટિથી
જોતી તન્વી વિલોકી તે અટકિયા સોસે અસુના નકી. ૩૬

કથશે—કહેશે મૌનથી—ખોટ્યાઆટ્યા વગર ઉર—મન. તન્વી—દૃઢ -
અંગવાળી. વિલોકી—જોઈ. અસુ—પ્રાણ, શ્વ. શાર્ફલવિક્ષિપ્તિ છંદ.

एकरिमञ् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः फोपपराद्मुखं शयितया चाट्टनि कुर्वन्नपि ।

आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं

मा भूलसुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर् वीक्षितः ॥४४॥

સ્વામી નામ સપત્નીનું લવો જતાં ખીન્નઈ સેજે પૂરી

- પાસું ફેરવો સૂતો શૂન્ય શયને તન્વંગો શયે ભરી;

તેને રીઝવવા મર્થો મર્થી પિયું થાકી રહે મૌનથી,
ત્યા, 'સૂતા પિયુ શું ?' કરી અટ બૂંઝે તે વાઠું વાળી નકી. ૪૪

સપત્ની-શોક્ય સેજ-પથારી શાંદલવિકીડિત છદ

કથમપિ વૃત્તપ્રત્યાહ્યાને પ્રિયે સ્વલિતોત્તરે
વિરહકુરાયા કૃત્વા બ્યાજ પ્રકન્પિતમશ્રુતમ્ ।
અસહનસર્વાશ્રોત્રપ્રાપ્તિં વિશદ્ભ્ય સસન્નમ
વિવલિતદશા શૂન્યે ગેહે સમુદ્ભવસિતં પુન ॥૪૫॥

રસિકડો બળે તછોડતાં કંઈનું કંઈ મુળે,
પિયુ લવો ગયે ક્ષેના ત્રાસે સૂણૂ ન-સૂણૂ મિથે
કરો અધીરડી સાહેબીના બયે બહોલો દિલિએ
સૂનું મઠન મો લાળી વેગે લહે કળ તન્વીં તે ૪૫

બગે-બેળે, બગાડકારે, તરછોડવાનું મન ન છતાં કંઈનું કંઈ-ગો-
ધના નામે ખોલા-આથી અધીરડી-આકળી સત્ન-ધર દરિણી ૪૬

કપોતે પત્રાગી કરતલનિરોધેન મૃદિતા
નિર્પીતો નિ શ્વાસૈરયમમૃતહૃષોઽધરરદ ।
મુહુ કળ્પે લપ્સત્તરલયતિ શાપ્ય સ્તનતટ
પ્રિયો મન્યુર્જાતસ્તવ નિરનુરોધે ન તુ વયમ્ ॥૪૬॥

કપોતે લૂછાયું કરતલ લોધે ચઢન, વળી
નોંઝાસે સૂકાઈ અવ અધરની અમ્રતકળી,
ફૂંમે ફૂંચૂ કૂંચૂ છલગલ ગદૂ ઉર જોઈળી,
અગોલા બહાવેરા ટુચ, ન જ અમે આજ ડસોલી ! ૪૬

૧૯ પ્રહરવિરતોં	૧૨	૧૨	૧૩	સુમા., શા.પ., સૂ.સુ.	વાસુદેવ.
૨૦ ચાલે નાથં	૫૭	૫૭	૫૦	સુમા., શા.પ., સૂ.સુ.	કુમારદાસ.
૨૧ ભવતુ વિદિતં	૩૦	૩૦	૨૮	સુમા., સૂ.સુ.	ભદંત ધર્મકીર્તિ.
૨૨ ભૂમતે રચિતે	૨૮	૨૮	૨૬	સુમા., સૂ.સુ.	ભદંત આરોગ્ય.
૨૩ ભૂમેદો ગુણિં	૬૭	૬૭	૬૫	ક.વ.સ., સદુક્તિ.	ભદંત ધર્મકીર્તિ.
૨૪ યદા સ્વંચન્દ્રો				શા.પ.	અચલ.
૨૫ રાત્રો ધારિં	૫૪	૫૪	૪૬	સુમા.	રાજપુત્ર અર્ગટ.
૨૬ વિરહવિપમઃ	૬૭	૬૭	૫૪	સુમા., શા.પ.	શીલા ભદારિકા.
૨૭ સહે સત્યં સત્યં				સુમા.	ભદ્ર વૃત્તિકાર.
૨૮ સા પત્યુઃ	૨૯	૨૯	૨૭	સુમા.	લીલાચંદ્ર.
૨૯ સા યંવન્તિ	૪૮	૪૮	૪૨	શા.પ., સૂ.સુ.	ભદ્રેશ્વરાજ.
૩૦ સ્ફુટતુ હૃદયં	૭૩	૭૩	૭૯	સુમા.	અભંક.
૩૧ સ્મરનવનવી	૧૦૪		૬૦	સુમા.	નરસિંહ.
૩૨ હારો જલાદં	૧૩૪			મૂલ.	આણુ ભદ્ર.

આ પત્રકમાં શ્લોક ૬, ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૨૩ ને ૨૬ Richard Simonના અમરુશતકમાંથી આપેલા છે.

ટિપ્પણ.

અહ્શુતપુણ્ય કે અહ્શુતપ્રહ્લ. આ કવિ ઇસવી દસમા શતક પહેલાંના છે; શાથી જે આગાતે દયિતેં શ્લોક દશરૂપની અવલોક દીકામાં આપેા છે. કદાચ એ મરુસ્થાનના વતની હશે; જુઓ શ્લોક મજકુર. સુમા.માં પુણ્ય કવિના કેટલાક શ્લોક ઉતાર્યા છે, તે અને અહ્શુતપુણ્ય કદાચ એક જ હશે. કેાઈ કાવ્યચમત્કૃતિને લીધે પુણ્ય અહ્શુતપુણ્ય કહેવાયો હશે. સરખાવો દીપશિખાકાલિદાસ, ધંટામાધ, ધત્યાદિ, લિપિના અમથી અહ્શુતપ્રહ્લ નામ ઉત્પન્ન થયું હશે.

લીમ. સમય અર્જુનવર્માના પૂરવે.

રાજપુત્ર અર્ગટ. ડરસિ નિહિતઃ શ્લોક દશરૂપની અવલોક

૧ અવલોક-મુંજ રાજના મૃત્યુ પછી રચાયેલ છે. શાથી જે

રીકામાં આપ્યો છે, તેથી અર્જુન દસમાં શતક પહેલાનો; પરંતુ રાગી
કારિં (૨૫)માં ધીરં કારિં (અસ ૧૯૦૧) ની ઝાંખી હાયા જોવામાં
આવે છે, તેથી એ રાગપુત્ર અમરુ પછીનો.

પુલિન. સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મ બદ્ધનો પુત્ર. બાણે અધૂરી મૂકેલી ગદ્ય
કાદમ્બરી એણે પૂરી કરી. ધનપાલ તિલકમજરીમાં પિતાપુત્રના એ ગદ્ય
લેખનાં નીચેના શબ્દમાં વખાણ કરે છે:—કેવલોડપિ સ્ફુરન્ બાળઃ
કરોતિ વિમદાન્ કવીન્ । કિં પુનઃ સ્તુતયંધાનપુલ્લિન્નકૃતસંનિધિઃ ॥. અહીં
એનું નામ પુલિન નહિ, પણ શ્લેષમર્મિત પુલિન્ન આપ્યું છે. કાદ-
મ્બરીની કેટલીક ક્ષિપ્તિ પ્રતોમાં એનું નામ પુલિન્ન પણ મળી આવે છે.
ગેયપૂર્તિકર્તા બ્રાહ્મપુત્ર તે પુલિન, પુલિન્ન કે પુલિન્ન. જેઓ ભુમણ-
બાણ નામ આપે છે, તેઓ ભૂલ જ કરે છે. બ્રાહ્મપુત્રના નામના
ઉદ્ધારની સાથે એની પદાત્મક કૃતિનો પણ આ પ્રથમ જ ઉદ્ધાર છે
અલંકારકોશમુખના કર્તા વિશ્વેશ્વરે બસે વરસ ઉપર આર્યાસત્તશતી રચી
છે. તેમાં બે ક્ષિપ્ત શ્લોકમાં બ્રાહ્મના પુત્રનું નામ અભિનંદ આપ્યું
છે, તે પણ ભૂલ છે. ઉત્તરકાદમ્બરીકાર પુલિન અને કાદમ્બરીકયાસારકાઃ
અભિનંદ, એ બે લિખ જ છે.

રુદ્ર કિંવા ભદ્ર રુદ્ર. ક્ષારતિલક અને ત્રિપુરવધનો કર્તા. પહેલ
પુસ્તકના બીજા પરિચ્છેદની કારિકા ૫૮ ના ઉદાહરણ તરીકે જ
નિઃશ્વાસીઃ સદ્ધં શ્લોક આપ્યો છે, તે રાગશેખરની કમ્પૂરમજરીની બીજ
જવાનિકાના સદ્દિગ્દિગ્દિગ્દિગ્દિ શ્લોકની હાયા લેઈ રચ્યો જણાય છે
આવી જ રીતે માધ બ્રવમૂતિ અમરુ આદિનો આધાર લેઈ રચ્યે
શ્લોક પણ એમાં નજરે તરે છે. આથી હાથોપજીની કૃષ્ણારતિલ
રાગશેખરની કમ્પૂરમજરી પછી એટલે કે ઇસવી નવમા શતકના પહેલ
ચરખ પછી રચાયું સંભવે છે.

એમાં પદ્યમુખના નાવસાદસાદ્વચરિતમાંથી ઉતારો છે. એ કા-
મુંજના પછી ગાદીએ આરનાર સિંધુરાજ સંબંધી છે.

વામન જીઓ 'અમરુ અને એના ટીકાકાર'માં આરભતી ટિપ્પણી

ગોવિંદસ્વામી અને વિકટનિત્યા નવમા શતકનો રાજશેખર નીચેના શબ્દોમાં કવિચિત્રીની પ્રશંસા કરે છે - કે વૈકટનિત્યમેન ગિતા શુમ્પેન રચિતા । નિન્દન્તિ નિજકાન્તાનાં ન મૌઘ્યમપુર વચ ॥ આથી તે નવમા શતક પૂરવે થઈ હશે સુમા શ્લોક ૨૪૮૮-૮૯ એનો રાજદ્વારિક મંબધ સૂચવે છે ક પ્રસ્થિતાસિં શ્લોકની ઉક્તિપ્રત્યુભિ ગોવિંદસ્વામી અને વિકટનિત્યાના સીધકવિત્વની પ્રસાદી હશે સુમા શ્લોક ૧૦૮૪ ઉપરથી ગોવિંદસ્વામીએ કાંઈ મહાકાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન થાય છે ગાદાસત્તસદંભા એક ગાથા (૩ । ૫૫ ।) ગોવિંદસ્વામીને નામે છે

વિન્નજકા નીલોત્પન્નદલદ્યામા વિજ્જકા મામજાનતા । યૈવ દગ્ધિના પ્રોક્તા સર્વશુક્લા સરસ્વતી ॥ એવું એક સુભાષિત છે તે ઉપરથી વિન્નજકા ધસવી આઠમા શતકના દીના પછી થવી જોઈએ આ કવિચિત્રીનો દષ્ટિ દે પ્રતિવેદિનિ પ્રતીકનો શ્લોક મુદુલભટ્ટ ભમિષામાતૃકામાં ઉતારે છે માતૃકા ધ ૩૬૨૫ મા રચાઈ છે અર્થાત્ વિન્નજકા તે પૂર્વે

પુરૂષ સમય અર્જુનવર્માના પહેલાં

રત્ન તપ્તે મહાં શ્લોકના ચોથા ચરણ ઉપરથી કવિનું જમ મહામિકારત્ન નામ પડ્યું છે સુમા શ્લોક ૨૦૮૬ માં રત્ન કવિએ સીત્કારત્ન મગળાચરણ કહ્યું છે તેથી સીત્કારત્નના નામથી પણ તે પ્રાચીન સંગ્રહોમાં પ્રસિદ્ધ છે, જીઓ વળી સુમા શ્લોક ૨૮૪ સમય અર્જુનવર્માના પૂરવે

શંકુક કિંવા ભટ્ટ શંકુક પ્રસિદ્ધ કવિ મપૂરનો પુ- નાદસ-
શાસ્ત્ર ઉપર ભટ્ટ શંકુકે ટીકા લખેલી કહેવાય છે એ
પ્રવાચમાં રસનિષ્પત્તિના સંબંધમાં ઉદાહરણ છે નવમા

પાયામાં મુવનામ્યુદય નામે ઐતિહાસિક કાવ્ય બદ શકુકે રચ્યાનું રાજતરંગિણી ૧૪ : ૭૦૩-૪ માં છે

નરસિંહ દેસૈનન્તરિતાં શ્લોક દશરૂપની ભવલોક દીકામાં છે, તેથી કવિ દસમા શતક પહેલના હરે છે એના સ્માનવનદીં (૩૧) શ્લોક ધ્વન્યાનીવલ્લોચન દીકામાં અભિનવગુપ્તે ઉતાર્યો છે. ગાદાત-ત્તર્કમાં એક ગાથા (૪૧૪) ના કર્તા તરીકે નસીહ નામ આપેલું છે, તે કદાચ આ નસીહ (સ નરસિંહ)ને માટે જૂલથી અપાયું હોય, અને એ નરસિંહ તથા આ નરસિંહ વખતે એક હોય સમય દશમા શતક પૂરૂવે

રત્નાકર હરવિજય મહાકાવ્ય ને ધ્રુવોક્તિપદ્મશિકાનો કર્તા એ કાશ્મીરના મહારાજા વ્યાધન્યકરપતિ ચિરપદ જ્યોત્ષીકનો વિદ્યાપતિ હતો અને તેના પછી અવતિવર્માના દરબારમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા બોગવતો હતો એની સત્તા આથી નવમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હરે છે એ તાલરત્નાકર (જુઓ હ વિાપા) અને વાગીશ્વરનાં નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે

દ્વિષ્ણોક પુસ્તકાં (૧૮) અને તત્ત્વમિશ્રયં (૧૧) મળી યુગ્મક બને આથી વેમ જૂપાલે મુક્તમ્ના શતકમાં તેને સ્થાન નથી આપ્યું તે ઠીક કહ્યું છે આ યુગ્મક દશરૂપની ભવલોક દીકામાં અમ્યાના ઉદાહરણ તરીકે આપેલું છે તેથી કવિ દસમા શતક પૂરૂવે થયો હોવો જોઈએ સંસ્કૃત નામ દુર્વલક પણ મળી આવે છે

વાસુદેવ પ્રહરવિરતોં શ્લોકના છેલ્લા ચરણ ઉપરથી ઝનઝન વિદ્યાવાસુદેવ નામ પડ્યું છે બદ વાસુદેવ નામ પણ લખાય છે. દશરૂપની ભવલોક દીકાની કેટલીક પ્રતમાં પ્રહરવિરતોં મળી આવે છે તેથી સમય દશમા શતક પૂરૂવે કદાચ હોય

કુમારદાસ આ કવિએ રામનવમી કિંવા રામજયન્તીના મહોત્સવ નિમિત્ત પચ્ચીસ સર્ગનું જાનકીહરણ મહાકાવ્ય રચ્યું છે એના પહેલા

ચૌદ સર્ગ જ સિદ્ધી બાપાની ટીકાને આધારે ઉદ્ધારેલા આખા મળી આવે છે. પંદરમા સર્ગના તો પહેલા બાવીસ અને પચીસમાનો તો સમાપ્તિશ્લોક જ બચેલ છે^૧. સર્ગને છેડે એને સિંહલકવિ કહ્યો છે; અને અલૌકિક કવિત્વશક્તિનું લાન કરાવનારૂં માન ભરેલું અતિશયભૂત વિશેષણ એને લગાડ્યું છે. એના બે મામાએ એને કાળજીથી શુદ્ધી પીલવનારૂં શિક્ષણ આપી વાત્સલ્ય સાર્યંક કરી એને સનાય કર્યો હતો એમ એ પોતે લખે છે. તેથી કદાચ એનાં મામાપ એને ન્હાનો મૂકી મરી ગયા હશે અને એ મોસાળમાં જીછરીને મોટો થયો હશે. એની ચોખ્ખાને લીધે સિદ્ધલક્ષ્મીપના રાજકુમારની હનુરમાં એને કુમારસેવકની માનવંત પદવી મળી હતી. રાજ્યના પ્રધાનપુરુષમાં સ્થાન અપાવનારી એ પદવીને લીધે એ કુમારદાસના ઉપનામથી વિખ્યાત થયો. એનું જન્મનામ તો કૃતરા હતું એમ જાનકીહરણના સમાપ્તિશ્લોક ઉપરથી સમજાય છે. એ સદ્બાળ્યે બચવા પામેલો શ્લોક નીચે મુજબ છે.—

કૃતરા इति मातुर्लक्षितययत्नसानाध्वतो महार्यमसुरद्विपो व्यरचयन्महार्थं कविः ।
 कुमारपरिचारकं सफलहार्दसिद्धिः सुधी. धृतो जगति जानकीहरणकाव्य-
 मेतन्महत ॥ આ શ્લોક ઉપરથી જ મેં કૃતરા નામ અહીં ઉદ્ધાર્યું છે. સાહિત્યમાં તો કુમારસેવાથી પ્રાપ્ત થયેલા હોદ્દાની રૂના કુમારદાસના નામથી કવિ બહુધા પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરરામચરિતના યશસ્વી કર્તાનું વિશેષનામ શ્રીકંઠ છતાં એની હયાતીમાંથી જ સ્વભૂતિ ઉપનામથી એ ઓળખાવાનું આપણા જાણવામાં છે. આરોપિત ઘટકર્પર નામે તો કવિનું મૂળનામ પણ બલાવી દીધું છે. સરતખંડની પુષ્પશૂભિમાં શ્રીકંઠ સ્વભૂતિ યશોવર્માના દરબારમાં પ્રતિભાગમ્ય રસ સાકાર કરતો હતો, તે અરસામાં કૃતરા કુમારદાસ સિંહલલક્ષ્મીની સુવર્ણશૂભિમાં અવશ્યપેષ અમ્રત વરસાવતો હતો. એનો રત્નતલ્પનિકટસ્થિતે શુકે સગતો હૃદિ નિધાય ભાષિતમ્ । નિ.સહાર્મિ વિસ્રજેતિ જલ્પતિ વ્રીહિતા પરિજઘાન

૧ હાલમાં આખું એ કાવ્ય મળી આવે એ પ્રસિદ્ધ થાય, તો કવિના સંબંધમાં અધિક પ્ર

પરમ્ ॥ જા. દ. ૧૮૧ ૩૨૧ શ્લોક તત્કાળ અમરુતકના દમ્પત્યોર્નિશિબની
સ્મૃતિ હોખલવે છે. વાચાળ શુકના વૃત્તાંતમાં બે બેદ છે તે સ્થાનકૃત છે, મોટો-
રાંના સાનિધ્યને લીધે છે. એકાંત સ્થાનનો લાજ લેઈ અન્યે શુકપાઠ
હુકત કર્યો છે. પ્રકાશમાં શુકને બોલતો બંધ કરવાની જરૂર છે; એકાંતમાં
તેને નર્મપ્રદાર જ બસ છે. અમરુનો શુક સંભારી રાખેલું ખીજે
સમયે બોલે છે; કુમારદાસનો શુક તત્કાળ નકલ કરે છે. આ સ્થા-
નકૃત બેદની ઉપેક્ષા કરતાં કીડાશુકના વૃત્તાંતમાં મળતાપણું બહુ
નિકટનું અને તરત જ સંબંધ જોડી દેનાર જોવામાં આવે છે. વળી
કુમારદાસનો ઇકસ્મિન્ વાચને મયા મયસુતામાલિત્રય નિદ્રાલયાસુત્રિદ્ર
શયિતૈન મધ્વરણયો. સ્વાદને વ્યાવૃતા । પાદામેણ તિલોત્તમા સ્તનતટે સસ્નેહ-
માપીઢિતા દર્પાવેશસમર્પિતાનિ પુલકાન્યયાપિ નો મુખતિ ॥ જા. દ. ૧૧૦૮૩।
શ્લોક અમરુના દૃષ્ટિક્ષણનું (૮) મુકનકને અજબ જેવો મળતો આવે
છે. સમર્થ કૃત્યે અપૂર્વ સર્ગશકિતથી સંસ્થાન નવું જ હોખલવી
કાઢ્યું છે અને વર્ણુચ્છાયા પશુ નવતર જ થોજી છે તેમ છતાં એ
ત્રીણી નજરે જોનારને જ્યેષ્ઠાકનિધાનો સવાદ અદ્ભુત અને આશ્ચર્ય
લાગ્યા વગર રહેતો નથી. ખીજૂ એક પશુ જાપ જુદી જે જણાય
છે તે પતરાજીબોર રાક્ષસરાજ, વિશ્વરત સતી અને નખરાખાજ સ્વરૂ-
વેશ્યાની પાત્રતાના પોતને લીધે છે. સિંદૂવકવિની કૃતિ નહીં સોનું જ
છે; પશુ તે સુવર્ણદ્વીપનું તળપદું નથી, ભરતખડની રત્નખાણના પાર-
સમશિયી સિદ્ધ થયેલું છે. આ જોનાં માતમા સનકનો અમરુ કુમા-
રદાસનો પુરોવાચી કરે છે. ખીજૂ તરફ નવમા સનકનો રાજશેખર
જ્ઞાનકીદરણની નીચેના શબ્દમાં ભારે પ્રશંસા કરે છે-જાનકીદરણ કર્તુ
સ્વરૂપે સ્થિતે સત્તિ । કવિઃ કુમારદાસા જ્ઞા રાવગો વા રાવગો વા યદિ
ક્ષમઃ ॥ આથી સાતમા સતક પછી પશુ નવમા પડેલાં, એટલે આઠ-

૧ અમરુમાં નિદ્રાલયામ્ છે. ચોથો એકર ખવાઈ જવાથી
અગર ખોટો વંચાવાથી આ બધું પાઠ ઉત્પન્ન થયો છે. નિદ્રાલસામ્
કલ્પિત છે. સરખાવો વિક્રમો ॥ ૩૨૧ નિશાનિદ્રાલસા વર્દિજ.

ચૌદ સર્ગ જ સિ હલી ભાષાની ટીકાને આધારે ઉદ્ધારેલા આખા મળી આવે છે પદ્મમા સર્ગના તો પહેલા બાવીસ અને પચીસમાનો તો સમાપ્તિશ્લોક જ બચેલ છે^૧ સર્ગને છેડે એને સિ હવકવિ કહ્યો છે, અને અનૌકિક કવિત્વશક્તિનું ભાન કરાવનારૂં માન ભરેલૂં અતિશયભૂત વિશેષણ એને લગાડ્યું છે એના બે મામાએ એને કાળજીથી શુદ્ધિ ખીનનારૂં શિક્ષણ આપી વાત્સલ્ય સાર્યક કરી એને સનાય કર્યો હતો એમ એ પોતે લખે છે તેથી કદાચ એના મામાપ એને ન્હાનો મૂકી મરી ગયા હશે અને એ મોસાગમાં ઊછરીને મોટો થયો હશે એની ચોખ્ખતાને લીધે સિ હવદ્વાપના રાજકુમારની હઝુરમા એને કુમારસેવકની માનવત પદવી મળી હતી રાજ્યના પ્રધાનપુરુષમા સ્થાન અપાવનારી એ પદવીને લીધે એ કુમારદાસના ઉપનામથી વિખ્યાત થયો એનું જન્મનામ તો કૃતરા હતું એમ જ્ઞાનકીદરણના સમાપ્તિશ્લોક ઉપરથી સમજાય છે એ સદ્ભાષ્યે બચવા પામેયો શ્લોક નીચે મુજબ છે -

કૃતરા इति मातुलद्वितययत्नसानाम्भवतो महार्यमसुरद्विषो द्यरचयन्महाधर्म कवि ।
 कुमारपरिचारक सफलहार्दसिद्धि सुधी श्रुतो जगति ज्ञानकीदरणाव्य मेतन्महत ॥

આ શ્લોક ઉપરથી જ મેં કૃતરા નામ અહીં ઉદ્ધાર્યું છે સાહિત્યમા તો કુમારસેવાથી પ્રાપ્ત થયેના હોદ્દાની રૂના કુમારદાસના નામથી કવિ બહુધા રસિદ્ધ છે ઉત્તરરામચરિતના યશસ્વી કર્તાનું વિરો પનામ શ્રીકંઠ છતાં એની હયાતીમાંથી જ ભવભૂતિ ઉપનામથી એ ઓળખાયાનું આપણા જાણવામા છે આરોપિત ઘટકર્ષણ નામે તો કવિનું મૂળનામ પણ બવાવી દીધું છે દ્વરરાત્રખડની પુણ્યભૂમિમાં શ્રીકંઠ ભવભૂતિ યશોવર્માના દરબારમાં પ્રતિભાગમ્ય રસ સાકાર કરતો હતો, તે અરસામા કૃતરા કુમારદાસ સિ હવદ્વાપની સુવર્ણભૂમિમા અવશ્યપેય અમૃત વરસાવતો હતો એનો રત્નતલ્પનિકટસ્થિતે શુકે સગતો હૃદિ નિધાય માપિતમ્ । નિःसहास्मि विच्छनेति जल्पति मीढिता पारजपान

૧ હાલમાં આખું એ કાવ્ય મળી આવ્યું કહેવાય છે. એ પ્રસિદ્ધ થાય, તો કવિના સંપ્રદર્શમાં અધિક પ્રકાર પડે ખરો.

પજરમ્ ॥ જા. દ. ૧૮૧ રૂરા શ્લોક તત્કાળ અમરુતકના દમ્પત્યોર્નિશિબ્દી
સ્મૃતિ ઊપગ્નવે છે. વાયાળ શુકના વૃત્તાંતમાં જે બે છે તે સ્થાનકૃત છે, મોટે-
રાના સાંનિધ્યને લીધે છે. એકાંત સ્થાનનો લાભ લેઈ અન્યે શુકપાઠ
ઉક્ત કર્યો છે. પ્રકાશમાં શુકને બોલતો બંધ કરવાની જરૂર છે; એકાંતમાં
તેને નર્મપ્રહાર જ બસ છે. અમરુનો શુક સંજારી રાખેલું બીજે
સમયે બોલે છે; કુમારદાસનો શુક તત્કાળ નકલ કરે છે. આ સ્થા-
નકૃત બેદની ઉપેક્ષા કરતાં ક્રીડાશુકના વૃત્તાંતમાં મળતાપણુ બહુ
નિકટરૂં અને તરત જ મેંબંધ જોડી દેનારૂં જેવામાં આવે છે. વગી
કુમારદાસનો एकस्मिन् शयने मया मयमुतामालिङ्गय निद्रालमामुद्रि-
शयितेन मद्यरणयो. सवाहने व्याघ्रता । पादप्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेह-
मापीडिता हर्षवैशसमर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्जति ॥ જા. દ. ૧૧૦૮૩।
શ્લોક અમરુના દૃષ્ટવૈકાસન (૮) મુકનકને અજબ જેવો મળતો આવે
છે. સમર્થ કૃત્યે અપૂર્વ સર્ગશક્તિથી સંસ્થાન નવું જ ઊપગ્નવી
કાઢ્યું છે અને વર્ણુચ્છાયા પણુ નવતર જ યોગ્ય છે. તેમ છતાં એ
ત્રીણી નજરે જોનારને જ્યેષ્ઠાકનિધાનો સવાદ અદ્ભુત અને આશ્ચર્ય
લાગ્યા વગર રહેતો નથી. બીજુ એક પણુ છાપ લુહી જે જણાય
છે તે પતરાણખેર રાક્ષસરાજ, વિદ્યગત સતી અને નખરાખાજ સ્વરૂ-
વેસ્માની પાત્રતાના પોતને લીધે છે. સિંહલકનિની કૃતિ નકં મોત્ર જ
છે; પણ તે સુવર્ણદીપત તળપદું નથી, ભરતખડની રત્નખાણના પાર-
સમણિથી સિદ્ધ થયેલું છે. આ જોતાં સાતમા રાનકનો અમરુ કુમા-
રદાસનો પુરોવાથી કરે છે. બીજી તરફ નવમા રાનકનો રામશેખર
જાનકીદરણની નીચેના રાજ્દર્માં ભારે પ્રશંસા કરે છે—જાનકીદરણ કર્તુ
રઘુવરો સ્થિતે સતિ । કનિઃ કુમારદાસો વા રવગો વા રવગો વા ચન્દિ
ક્ષન ॥ આથી સાતમા ચતક પછી પણુ નવમા પહેલાં, એટલે આદ-

૧ અસવર્માં નિદ્રાલયામ્ છે. ત્રોયો અક્ષર ખવાઈ જવાથી
અગર ખોટો વંચાવાથી આ બધે પાઠ ઉત્પન્ન થયો છે. નિદ્રાલસામ્
કસ્પિત છે. સરખાવો ચિકમ્બો ॥ ૩૨૨ નિશાનિદ્રાલસા ચર્ચિણ. ।

માના અરસામાં કુમારદાસ થયો હશે^૧. કટાહદ્વીપ (જા. દ. ૧૧૭૭)^૨ કાંચીપુર (જા. દ. ૧૧૮૧), પ્રતિભૂમિ કે Antipodes (જા. દ. ૧૪૧૩). તિમિંગલપ્રદેશ (જા. દ. ૧૪૧૬), ઇત્યાદિ સંબંધી શ્લોકથી કવિના સમય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે. સુમા.માં કુમારદાસને નામે જે શ્લોક આપ્યા છે, તે બધા એ જાનકીહરણમાં છે. એ જોતાં કુમારદાસ નામ કુમારદાસ કે કુમારભૂત્ય ઉપરથી ઊપજેલું જણાય છે. ભટ્ટ કુમારના નામે જે ત્રણ ચાર શ્લોકો ઉતાર્યા છે, તેમના એકે જાનકીહરણના અએલા ભાગમાં છે નહિ. આવી જ રીતે ડગલિસૂત્ર ઉપરની ઉગ્ગલ્લદાસની વૃત્તિમાં અને દ્વિર્ભેદની ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં કુમારદાસના નામે આપેલો અગ્નિ વિજહીદિં શ્લોક પણ તેમાં મળી આવતો નથી. શં એ બધા એ શ્લોકો એવાપણા ભાગમાંના હશે ? અથવા તો ભટ્ટ કુમાર કુમારદાસથી જિત્ત હશે ? વિદ્વાન કાલિપાદ વેદોપાધ્યાય લખે છે કે કવિ કુમારદાસ તે જગ્ગ સતતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલો લંકાનો રાજા કુમાર ધાતુસેન જ છે. પરંતુ અમરુતો પુરોવાથી કુમાર ધાતુસેન તે અમરુતો અનુવાયી કુમારદાસ કેમ હોઈ શકે ?

૧ Ind. Ant. XLI. 289 માં રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ બાહારકર કુમારદાસ મટિ ઇ. સ. ૭૨૫ ની સાલ આપે છે.

૨ હાલ એનું ચીનાઇ નામ કટાઈ છે. તે જવા પાસે છે. જુઓ વળી Ind. Ant., November, 1927;—Kidaram or Kadaram, which has been identified with Kedah in the Malay States, is identical with the Kalaha of the Tiravalangadu copperplate inscriptions and with the Kalaham of the ancient Tamil poem Pattinappali. The Raja of Kadaram was also ruler of Sri Vishaya or Vijaya, which appears to have been Palēmbang on the east coast of Sumatra.

ગાહ્યત્તસંદ્ધા એક ગાથા (૧૨૭) કુમારના નામે આપી છે, અને એક (૧૮૩) કૃતરાશીલને નામે છે આ કુમાર અને કૃતરાશીલ તે એક જ પુરુષ એટલે કે કુમારદાસ કૃતરા હશે એમ માંડે ધાર્યું છે.

ભદ્રત ધર્મકીર્તિ એની એક કઠી ટાકી કુમારિલ ભદ્રે ખડન કર્યાં વિદ્યાનદ બ્રહ્મહત્તીમા લખે છે એ કુમારિલના શિષ્ય મહાન-મિશ્રને શંકરાચાર્યે વાદમાં હરાવી સુરેશ્વરાચાર્યના નામથી સન્યાસદીક્ષા લેવરાવી હતી. ભગવાન શંકર આઠમા શતકમાં થયા કહેવાય છે આથી ધર્મકીર્તિને, તે શતક પૂર્વે મૂકવો પડે છે.

આરો ય કિંવા ભદ્રત આરોગ્ય સમય અર્જુનવર્માના પૂરવે.

૧ રાજશેખરકૃત ષ્ઠ્યમીમાસા ૧૪૧ ના મેઘાવિષ્ટકુમારદાસાદયો જાત્યન્ધા કવય ધ્રુવન્તે. એ વાક્યમાં કવિ કુમારદાસને જન્મથી આધગો કહ્યો છે મને એ કથન બૂલ ભરેલૂ લાગે છે જે પુરુષ સિંહલદીપના રાજકુટુંબના કુમારપરિચારક એટલે કુમારસેવકનો અધિકાર ધરાવતો હતો તે જાત્યન્ધ મેલવતો નથી, એ જાત્યા બાન્ધ હશે મરકૃત બાન્ધ અને બન્ધ બને શબ્દનૂ પ્રાકૃત રૂપ અથ થાય છે તેને લીધે આ ગોટાળો થયો જણાય છે ગાહ્યત્તસંદ્ધા ત્રીજા શતકની અંક ૪૪ ની વૈવિરં પ્રતીકની ગાથા અન્ધના નામે આપી છે તે આ બાન્ધ કુમારદાસ કૃતરાની જ કૃતિ છે, નહિ કે કોઈ અન્ધ એટલે આધળાની વળી એ જ સમ્રાટના પહેલા શતકની અંક ૮૩ ની પોષ્પદિર્ણહિં પ્રતીકની ગાથા જે ઉપર નોંધી છે, તે વઝણ્ણસીલ કે વઝણ્ણસીઠ ના નામે આરોની છે એ પણ બૂન છે એ ગાથાનો, તૃતી આપણે સિંહલદીપનો આધ મરિ કૃતરા છે પ્રાકૃતનામ મુન અકળ્ણ સીહલસ (સંસ્કૃત સિંહલજ્ઞસ્ય) જોધએ ત્યમ વળીપહેલા શતકની અંક ૨૭ની વળાકુવિઆગં પ્રતીકની ગાથાની નામમુદ્રા કુમારસ નહિ, પણ કુમારદાસસ જોધયે દોષ નકલ કરનાર અને છાયા ધડનારના છે.

શીલા ભટ્ટારિકા. નવેમા સતકનો રાજશેખર આ કવયિત્રીને નીચેના શબ્દોમાં વખાણે છે:-શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુપ્તો નૈદર્શી રીતિરિષ્યતે । શીલાભટ્ટારિકાવાચિ યાણેષિયુ ચ સા યદિ ॥

ભટ્ટ વૃત્તિકાર. કાદમ્બરીકયાચારના કર્તા અભિનંદના પિતા જય-તનૂ 'વૃત્તિકાર' ઉપનામ હતું. એ કવિ હતો. જુઓ કા. ક. સા. ૧૧૧૦-૧૧૧૧. એ આદ્યમ્ સતક ઊતરતાં થયો હતો.

લીલાચંદ્ર. નવમા સતકના પહેલા અરણના રાજશેખરે કાવ્ય-મીમાંસામાં સા પચુ ૦ શ્લોકે ઊતાર્યો છે. તેથી લીલાચંદ્ર તે પહેલાં થયો હશે.

ભટ્ટેકુરાજ. કાશ્મીરમાં દશમા સતકના અરસામાં. અભિ-નવશુભનો ગુરુ.

અર્જુન. સમય અર્જુનવર્માના પૂરવે.

ખાણ. મહારાજ હર્ષના દરબારના ખાણની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. દર્પચરિત, ગદ્ય કાદમ્બરી અને ચંદીશતક એ એના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. એણે સંપૂર્ણ કાદમ્બરી પદ્યમાં પ્રથમ રચી હતી, એમ ક્ષેમેન્દ્રથી અને મંડનથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાંના કેટલાક શ્લોકો સાહિત્ય-સંગ્રહોમાં જળવાયા છે. એને જ આધારે પ્રુલિને ઉત્તરકાદમ્બરી રચી; જુઓ મધ્યે કૃતેદમિ ગુરુણ ગુ તયાશ્વરણિ ઇ. શ્લોક. ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક લેખન તારતમ્ય લક્ષમાં રાખીને જ ભોજ રાજ સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં લખે છે કે યયા ગદ્યવિધૌ યાજઃ પદ્યવન્ધે ન તાદૃશઃ । એ પદ્યાત્મક કાદમ્બરી હાલ મળી આવતી નથી. ઇમલ્લસતકમાં લખી ગયેલો શ્લોક પછી એ કાદમ્બરીમતિ છે. ખાણ ભટ્ટ સાતમા સતકના પૂર્વાર્ધમાં થયો હતો.

૧ જુઓ ઐષિત્યચિવારચર્ચા અને સુમાધિતાવલિ.

પરિશિષ્ટ ૨.

નનામા ને નમજતો શ્લોક.

અનુક્રમ.	શ્લોક.	મૂળને અંક દ્વા. પ્રમાણે	ક્યાં મળી આવે છે ?	વિશેષ નોંધ
૧	કાન્તે તત્પ	૧૦૧	ર. શુ.	પરિશિષ્ટ ૧ માં આપેલા ધન્યાસિ ચા. ને મળતો.
૨	અજ્ઞં ચન્દન	૧૨૪	ર.	ગ્રીષ્મવર્ષુન
૩	અજ્ઞાનિ ચન્દન			વેષવર્ષુન. વર્ષતતિલકા.
૪	અનરૂપચિન્તા	૧૫	ર.	યુગ્મક. અજ્ઞાનામતિ. (અ.શ. ૧૨૮) વડે
૫	હતિ પ્રિયે	૧૬		ગતાર્થ. વંશસ્થવિલ.
૬	હયમરો	૧૨૭	ર.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો. દુતવિલક્ષિત.
૭	કરદ્વયં	૧૩૭	ર.	નિકૃષ્ટ અર્થચિત્ર. વર્ષતતિલકા.
૮	એતત્પયોધર			તુલ્ય ગાથા.
૯	કાન્તે કત્વપિ	૧૩૨	મૂલ	ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ.
૧૦	કિં કુર્મે,			અર્થચિત્ર. અનુદ્વેષ.
૧૧	કિંચિન્મુદ્રિત	૧૧૮	ર.	વર્ષાવર્ષુન. સુમા. માં નામરહિત
૧૨	કેશેઃ કેશર			કેવળ અર્થચિત્ર.
૧૩	કોપસ્ત્રવ્યા	૧૩૩	મૂલ	કેવળ અર્થચિત્ર. વર્ષતતિલકા.
૧૪	ક્ષીણાંશુ શશ			અર્થચિત્ર.
૧૫	પ્રામેડસ્મિન્	૧૩૧	મૂલ	સુમા. માં નામરહિત.
૧૬	તન્વી શરત	૧૩૫	મૂલ	કેવળ અર્થચિત્ર. વર્ષતતિલકા.
૧૭	દાસે કૃતાગસિ			વર્ષતતિલકા
૧૮	દેવેન પ્રયમં			કેવળ અર્થચિત્ર.
૧૯	નીત્યોચૈર્વિ	૧૧૯	ર.	હિમંતવર્ષુન.
૨૦	પીતો યતઃ	૧૩૦	ર.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો. સુમા. માં નામરહિત. વર્ષતતિલકા.
૨૧	પ્રયચ્છાદાર	૧૧૭	ર.	દમ્પત્યોર્નિશિ. (અ.શ. ૧૨૧) વડે ગતાર્થ.

૧૨૨ મન્દ મુદ્રિત	૧૨૬	૪	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે વેમ બૂપાલ નથી આપતો. વર્મતતિનકા
૨૩ મા ગંગુદ્ધ			તત બેસનું નથી ખડિત
૨૪ મુગધે			વર્મતવાયુવર્ણન
૨૫ રામાણાં રમં	૧૨૩	૪	ચરદ્રાત્રિવાયુવર્ણન મુમાર્મા નામ રહિત.
૨૬ ડગ્ગનહોડ	૧૨૧	૪	અનુદુભ.
૨૭ ચરમણી	૧૨૫	૪	મુમા ને શા પ મા નામરહિત. દ્વૈતવિતખિત
૨૮ ચાન્તિ વહાર	૧૨૨	૪	ચરદ્રાયુવર્ણન અનુદુભ
૨૯ ચાગન્યસ્યા	૧૦૯	૪	અર્જુનવર્મા એકસ્મિન્ શયને વિં(બદ્ધ ૪૫૧) ઉપરની ટાંકામાં ચઢના દદ્યાત
૩૦ શુસ્વાક્સ્માન્	૧૨૯	૪	તરોકે આપે છે
૩૧ સાર્વજનિક	૧૨૮	૪	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે વેમ બૂપાલ નથી આપતો.
૩૨ મુદ્રણા			અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે વેમ બૂપાલ નથી આપતો
૩૩ સ્મર્તવ્યા વયં			કેવળ અર્થચિત્ર ખડિત
૩૪ સ્વિત્ત કેન	૧૧૩	૪	પ્રશ્નોત્તરાત્મક રચના છે
૩૫ હરિહર			કુકુમ (=એમર) નો નિર્દેશ છે પ્રશ્નોત્તર
૩૬ હારોડય	૧૩૮	૪	ત્મક રચના છે
		મૂલ	કેવળ અર્થચિત્ર પુષ્પિનાગ્રા મગલનો કેવળ અર્થચિત્ર અનુદુભ.

આ પત્રકમાના શ્લોક ૩, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૩, ૨૪, ૩૨, ૩૩ને

૩૫ Richard Simon ના અમરકાવ્યકર્મા નોંધેલા છે તે પૈકી શ્લોક
૮, ૧૮, ૨૪ ને ૩૨ ટીકા ઉપરથી ઊપજાવવાના છે એમાના પહેલા બેને
ઉદ્ધાર નીચે મુજબ છે. એતત્ત્વ પયોધરયુગ હરિણાક્ષિ પતત્યહં તુ તિષ્ઠામિ ।
અનુરાગવાનતિતમા દુરત મુગધે મુષા વહસિ ॥ દેવેન પ્રથમ જિતોડસિ શશ
મૃદ્ધેસ્તાવતાડનન્તર યુદ્ધનોદગતયોધિના પરતર પાન્થેન કાન્તેન મે । તાસ્ત્યસ્ત્વા
કિમુ હસિ મામતિ કૃષ્ણ ચાત્મામનાયાં છિય ધિહ્ ત્વાં ધિહ્ તવ પૌરુષ ધિયુ-
દય ધિર કાર્મુક ધિહ્ શત્રુ ॥ બીજાને ઉદ્ધાર ધર્મ શક્યો નથી

પરિશિષ્ટ ૩

અમરશત્કના મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં ન નોધેલા,

પરંતુ

અન્યત્ર અમરના નામે આપેલા કેટલાક શ્લોક.

૧ 'ઉન્મીલન્તિ નરૈર્લેનીહિ વહતિ ક્ષૌમાશ્ચલેનાવૃણુ

ક્રૌઢાક્રાનનમાવિશન્તિ વલયક્ષાણૈર્મુહુલાસય ।

इत्थं वज्रुल्लक्षिणानिलकुहकण्ठेषु संकेतित-

व्याहाराः सुमग त्वदीयाधिरहे राधासखीनां गिरः ॥

સહુત્તિ ૦ ૧૨। ૧૪૯૧ માં નામમુદ્રા અમરની. પદાવલી ૧૩૫૬। માં

ચંદ્રની અને શા. પ. ૧૩૪૮૯૧ માં સત્કવિભિન્નની છે. અન્યત્ર નામરહિત.
અર્ધકારચિત્ર. ૭૬ શાદૂંધવિકીડિત.

૨ દિશાં હારાકારાઃ શમિતશમમારાઃ શમવતાં

હતાધ્વવ્યાપારાઃ કૃતમદવિકારાશ્ચ શિલિનામ્ ।

અસૂચીસંચારાસ્તુહિનકળસારા વિરહિણી-

મનઃકીર્ણાક્ષારાઃ કિરતિ જલધારા જલધરઃ ॥

, સમ્યક્કરણસંમોગશૃંગાર કિંવા સારસપ્રહસુધાર્ણવમાં અમરને નામે
અને અન્યત્ર નામરહિત. અ-કારચિત્ર. ૭૬ ચિખરિણી.

૩ 'શાન્તે મન્મથસંગરે રણમૃતાં સત્કારમાતન્વતી

વાસોઽદાઙ્ગધનસ્ય પીનકુંચયોર્હારં શ્રુતૌ કુણ્ડલે ।

बिम्बोष्ठस्य च वीटिकां सुनयना पाणौ रणत्कङ्कणे

पद्मालम्बिनि केरपाशनिचये युक्तो हि बन्धः कृतः ॥

સમ્યાલંકરણસંભોગશૂક્તાર કિંવા સારસંપ્રદ્યુષ્ઠાનવર્મા અમરને નામે
અને અન્ય નામરહિત. અલંકારચિત્ર. છંદ શાદૂલવિકીડિત.

૪ કનકકુણ્ડલમણિદત્ત૦ ।સદુક્તિ૦ ૫ ૧૪૨। અમરોઃ
કુતવિલંબિત.

૫ કળેં યજ્ઞ કૃત્ત૦ ।સદુક્તિ૦ ૨ ૧૦૬। અમરોઃ
શાદૂલવિકીડિત.

૬ ધાષતિ ચેતો નતતુર્ગ ।સદુક્તિ૦ ૨ ૧૨૮। અમરોઃ
ગાયા.

૭ ઘ્યાવૃત્યા શિથિલીકરોતિ૦ ।સદુક્તિ૦ ૨ ૪૨૦।
અમરોઃ । શાદૂલવિકીડિત.

૮ ઓકોડયં દધિયા૦ ।સદુક્તિ૦ ૫ ૧૪૪। અમરોઃ
શાદૂલવિકીડિત.

શુદ્ધિ.

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		(પૂર્વપત્ર)	*	૧૦	૧૦	નમ	નર્મ
૧૧	૨૦	History	Early History	૨૩		સુભ્ર	સુભૂ
	૨૫	માન	માનવું	૧૨	૧૪	સર્વથ	સર્વથા
૧૬	૧૨	રચાણ છે.	રચ્યું છે.	૧૫		પસંત	પસંતા
૧૭	૧૯	નહિ.	નહિ,	૧૩	૫	ગલ	ગર્લ
૨૧	૨૦	સત્તસાઈ	સત્તસઈ	૧૫	૧૩	ઢાપ	ઢાયા
૨૨	૧૩	શિષ્યહિતા	શિષ્યહિતા	૧૬	૪	નાયકના	નાયકના
	૧૭	તદન્યથ	તદન્યથ	૧૯	૬	(બ)ગુકમ્	(બ)ગુફમ્
૨૫	૨૩	કોટિના	૦	૨૦	૭	રમ્ય	રમ્ય
૩૦	૭	ખીમ એ	ખીમએ	૨૪	૨૨	કા	કાર્ય
	૨૦	સમ્યે	સમ્ય	૨૫	૨	દટ્વન	દટ્વૈન
૩૧	૧૨	ધારૂ	ધારૂ	૨૫	૭	લે	લે
	૧૬	મંડા	મંડા	૨૬	૮	મુતનોમયા	મુતનોર્મયા
૩૫	૭	કર છે	કરે છે	૨૭	૨૪	વક્રન	વક્રન
	૧૪	પ્રાલ	પ્રોલ	૨૯	૨૩	મૂકે	મૂકે
	૨૫	૩૯	૪૦	૩૧	૪	યદુમ્બિતા	યેદુમ્બિતા
૩૬	૧૧	પ્રશસ્તિકાર	પ્રશસ્તિકાર	૩૪	૨	રણ	રણુ
૩૯	૮	કવિત્વ	કવિત્વ		૫	ગા	ગાઠુ
		(અમરુશતક)		૧૫		ન્યમૂત	ન્યમૂત
૨	૧૦	મુક્ત	મુક્ત	૩૯	૧૭	મુગ્ધ	મુગ્ધે
૪	૧૬	લ	લૂં	૪૪	૨૦	નિવહણુ	નિર્વહણુ
૭	૩	નીચઃ	નીચૈ.	૪૭	૧૪	વમ...ધર્મ્યાં	વૈમ...ધર્મ્યાં
	૧૩	ન યકાના	નાયિકાના	૫૫	૨૦	કયૂ	કયૂ